

2021 / 1

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Örményellenesség a dualizmus korában

Örmény népiirtás a nemzetközi jogban
és Magyarországról nézve

Deportálás Kanadából Magyarországra
(1929)

Főszerkesztő:
PAPP Z. ATTILA

Szerkesztők:
BÁNYAI VIKTÓRIA
BÁRDI NÁNDOR
DOBOS BALÁZS
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
KOVÁCS ESZTER
SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Szerkesztő bizottság
CSERNICKSKÓ ISTVÁN
FEDINEC CSILLA
KÁLLAI ERNŐ
TÁTRAI PATRIK
VÁRADI MÓNIKA
ZAHORÁN CSABA

A lapszám megjelenését támogatta:

SZERnemzeti Kulturális Alap):
TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu
29. évf. (2021) 1. szám

A MUSZA DAGH NEGYVENEZER NAPJA

KRÁNITZ PÉTER PÁL Örményellenes sztereotípiák a dualizmuskori Magyarországon	5
VIZI BALÁZS Népiirtás-e az örmény népiirtás a nemzetközi jog fényében?	61
KRÁNITZ PÉTER PÁL Örmények Kemál Törökországában	76
FILEP TAMÁS GUSZTÁV „Akár a megkínzott állatnak, amely kínzóit ellen fordul” Szépjegyzetek az örmény genocídium újabb irodalmához	95

MEGKÜZDÉSTÖRTÉNET

KULCSÁR BEÁTA Hazatérés Kanadából 1929-ben: deportálás három látószögéből	126
--	-----

KRITIKÁK

DEÁKY ZITA	
Történeti közelítések a beásokhoz	151
BALOGH IVÁN	
A magyar szociológia története – külföldieknek, az adatok nyelvén	156
KISS ÁGNES	
Korképek	163
SALAT LEVENTE	
Mire jó, és mire nem a személyi elvű kisebbségi autonómia?	171
BALLA KÁLMÁN	
V4 – párhuzamos emlékezetek találkozása	182

A MUSZA DAGH NEGYVENEZER NAPJA

KRÁNITZ PÉTER PÁL*

Örményellenes sztereotípiák a dualizmus-kori Magyarországon

Bevezetés

„Az örmények nagyon gyorsan beilleszkedtek az erdélyi társadalomba”¹ – vallják többnyire egységesen a társadalomtudományok, s erre a legkülönbébb indoklással szolgálnak: a magyar nyelv gyors elsajátítása a kereskedelem révén, a katolizáció integrációs ereje, az alacsony népességszám, a nagy távolság az etnikai tömbterületektől, az államiság hiánya stb. A 19. század utolsó harmadára az erdélyi örmények magánleveleikben és közéleti megnyilatkozásaikban, az oktatásban és kulturális intézményekben a magyar nyelvet használták, az „örmény értelmiségiek [...] teljesen elfogadták a magyar politikai elit nemzetfelfogását”.² A dualizmus-korban az örmény nemzetiség politikailag felülreprezentált volt – bár az össznépeséghez mért lakosságarányuk 0,1% körül lehetett, a parlamenti képviselők 3%-a volt örmény származású, ami 30-szoros aránytalanságot jelent.³

* A szerző történész és újságíró, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Doktorjelöltje. E-mail: peter.pal.kranitz@gmail.com

¹ Pál Judit: Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században. In: Kovács Bálint – Óze Sándor (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007. 78.

² Tóth K. József: Örmény identitás a dualizmuskorban. In: Kovács Bálint – Óze Sándor (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007. 135.

³ 68 örmény képviselő összesen 177 alkalommal nyert mandátumot a képviselő-választáson, 1892 és 1914 között nem volt olyan választás, amelyen tíznél kevesebb örmény képviselő szerzett volna mandátumot, 1910-ben, 1912-ben és 1914-ben nem kevesebb, mint tizenöt. Vö. Ifj. Bertényi Iván: Örmény származású politikusok a dualizmus kori Magyarországon. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében.* Budapest – Lipcse: Budapesti Történeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Leipziger Universitätsverlag, 2013. 85–103.

A hazai örménység nyelvi-kulturális különállóságának erodálódása, a többségi társadalomba való beolvadása népszerű toposzként jelentkezett a többnemzetiségű ország nyilvánosságában a reformkortól az I. világháborúig.⁴ Fényes Elek 1846-ban úgy írt az örményekről, mint akik a „magyar nemzetiség elfogadására igen hajlandók lévén kis idő múlva egészen összeolvadnak velünk”.⁵ Gyulay Lajos gróf 1867-ben már azt írta az erdélyi örményekről: „jó magyar érzelmű emberek egytől-egyig. Úgyszólván assimilálva vannak a magyarokkal”.⁶ Az ezt követő évtizedekben különösen meghatározó szerepet töltött be az örmények integrációjának és „magyar érzületének” motívuma – amelyet ezentúl magyarörmény toposznak fogok nevezni – a nemzetiségi kérdés és a zsidóemancipáció mesternarratívái⁷ köré szerveződő politikai diskurzusban, amely minden korábbinál nagyobb hangsúlyt helyezett a *magyar nemzet asszimiláló erejéről* szőtt mítosz narratívájára.⁸ Berzeneczy László marosszéki képviselő 1870-ben „az örmények loyaltásá”-ra emlékeztette képviselőtársait: „politikailag magokat az országgal mindig identificálták, és sohasem tartoztak azon népfajok közé, a kik [...] azon társadalom ellen, a melyben

⁴ A továbbiakban a nyilvánosság Nemesi Attila László által lefektetett meghatározását alkalmazom: „különböző ideológiák és hatalmi célok által motivált versengő és társdiskurzusok szimbolikus tere”. Vö. Nemesi Attila László: A nyelv a nyilvánosságban: versengő és társdiskurzusok. *Replika*, 2015/6. 98.

⁵ Idézi Tóth K. József: A magyarországi örmények és az 1848–1849-es események. In: *Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben: tudományos konferencia a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén 1998. szeptember 24.* Szeged: Belvedere Meridionale, 1999. 63.

⁶ Idézi: Pál, 2017. 86.

⁷ A nyilvánosságban megfigyelhetők bizonyos csomóponti diskurzusok, avagy mesternarratívák, amelyek tematizáló erővel hatnak egy beszédközösség interakciós kereteire, ilyen napjainkban a migráció vagy az éghajlatváltozás, a két világháború között az irredentizmus, s ilyen volt a dualizmuskori Magyarországon az antiszemitizmus is. Bővebb információért l. Nemesi, 2015.

⁸ „Én bízom az én nemzetem asszimiláló erejében, mert a történelem azt tanúsítja, hogy a magyar nemzetnek asszimiláló ereje nagyobb befolyással volt fajunk megóvására, mint az összes törvényhozási intézkedéseink” – mondta Wekerle Sándor a Nemzeti Casino választmányi bizottságának közgyűlésén, 1913. január 26-án. A miniszterelnök asszimilációba vetett hitével szemben foglalt állást korábban Bartha Miklós országgyűlési képviselő: „Jól tudom, hogy mi az asszimiláló tehetség igen jelentékeny erejét mutattuk fel a történelem folyamán; asszimiláltok a kunokat, az örményeket, asszimiláltunk igen sok németet, és remélem hogy asszimilálni fogjuk a lehető legrövidebb idő alatt a zsidókat is. De ha az asszimiláció feltételeit tekintjük, azt látjuk, hogy csak azon fajokat voltunk képesek magunkban felszívni, melyekben faji és nemzeti cohaesio nincs, és melyeknek a maguk közvetlen közelségében nincs nemzeti és állami támaszuk. De méltóztassék miniszterelnök úr figyelembe venni, hogy az oláhokban nemcsak a faji, hanem a nemzeti eszme is kifejezésre jutott, hogy 1818 óta programjuk fundamentális tételét épen ez képezi.” Vö. 205. országos ülés 1898. április 25 én, kedden. In: *Az 1892. évi Február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Tizenegyedik kötet. Budapest: Pesti-Nyomda-Részvény-Társaság, 1893. 383. Wekerle 1913. évi beszédét idézi: [N.n.]: Keszinók közgyűlése. *Pesti Hírlap*, 1913. január 28. 6.

élnek és laknak, folytonosan conspirálnak”.⁹ Jókai Mór 1883. évi, a zsidóemancipáció védelmében mondott képviselőházi beszédében kijelentette: a „magyar nemzet már két semita fajt asszimilált. [...] Az egyik semita faj a kunok”. (Itt az antiszemita Istóczy Győző közbevetette: „Az turáni!”) „A másik faj az örmények, kik bizonyára szintén semiták és kiket senki Magyarországon többé meg nem tud különböztetni, melyik a magyar, melyik az örmény. (Úgy van; Úgy van!) A harmadik lesznek a zsidók.”¹⁰ Várady Gábor Máramaros megye néprajzi leírásakor 1876-ban az örményeket már a magyarokhoz sorolta, „résztint mert csekély számban vannak, résztint pedig, mert, dicsőségükre legyen mondva, magyaroknak vallják magukat”.¹¹ Désy Zoltán függetlenségi párti képviselő – a független örmény katolikus püspökség felállítása ellenében – a következőképpen érvelt 1914-ben: „az örmények, bejövetelük első pillanatától fogva, beolvadtak teljesen a magyar nemzetbe”.¹² A magyarországi örmény közösségre egyre gyakrabban mint „magyar-örményekre” hivatkoztak a nyilvánosság különböző színterein – a kifejezés végül a *Pallas Nagy Lexikonában* is rögzült.¹³ A magyarörmény toposzt, az örmények és magyarok nemzeti-szellemi önazonosságát elsősorban a hazai örmény közösség népszerűsítette, amelynek ideológiai kötőanyagául az *armenizmus* erdélyi örmény nemzeti mozgalma szolgált. A dualizmus korszakában az örmény közösség kulturális és politikai szervezői – tanítók, írók, költők, történészek, politikusok – által felépített és terjesztett ideológia a családi és vallási életben bár az „örmény szellem” ápolását sürgette, nemzetudatában a magyar hazafiságot szorgalmazta, az örménységet a magyar politikai nemzet szerves részeként látta. Az „armenizmus” kifejezés megalkotója, a mozgalom programadó tanulmányát jegyző Merza Gyula külön hangsúlyt helyezett arra, hogy az örmények jó színben tüntessék fel magukat a többségi társadalom előtt: „tiszteletreméltó és közmondásossá vált örmény erények maiglan is a magyar közvélemény előtt a legnagyobb elismeréssel

⁹ 129. országos ülés 1870. február 24-dikén. In: *Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Hatodik kötet. Pest: Légrády Testvérek, 1870. 130.

¹⁰ 1883. január 27. 172. országos ülés. In: *Az 1881. évi Szeptember hó 24-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. IX. kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda-részvény-társaság, 1883. 177. A *Budapesti Hírlap* 1883. július 9-i számának „Fajunk szaporítása” című vezércikke a nemzetiségi kérdéssel foglalkozott, s így írt: „Ha az örményből lehetett magyar, még pedig igen derék és buzgó magyar, a zsidóból mért ne lehetne idővel, hiszen neki a német se fajtája?” Vö.: [N.n.]: Fajunk szaporítása. *Budapesti Hírlap*, 1883. július 9. 1–2.

¹¹ Várady Gábor: A népesség számviszonyai a különböző kategóriák szerint. In: Szilágyi István (szerk.): *Máramaros vármegye egyetemes leírása*. Budapest: Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1876. 244.

¹² 520. országos ülés 1914 márczius 12-én, csütörtökön. In: *Az 1910-dik évi Junius hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Huszonkettedik kötet. Budapest: Athenaeum, 1914. 527.

¹³ Dániel-család = *Pallas nagy lexikona*, V. kötet. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893. 17.

találkoznak”.¹⁴ Ahogy azt Pál Judit is megállapította, az „armenizmus örményiség-képében nagy szerep jut azoknak a tulajdonságoknak, amelyek az örményeket szimpatikussá tehettek a magyarok szemében”.¹⁵

Korunk történeti emlékezetében a magyarörmény topossal együtt megszilárdult az a téves nézet is, miszerint az örménység, mivel „a többi magyarországi etnikumhoz képest sokkal inkább tiszteli a jogot és a törvényt”,¹⁶ a történelem során nem kényszerült szembenézni a kirekesztéssel és idegengyűlölettel, integrációjával párhuzamosan „a magyar nemzeti érzelmű örményekkel szemben megszűntek az előítéletek”.¹⁷ E nézetet legmarkánsabban Bodor Pál erdélyi költő-újságíró fogalmazta meg: az örmények „a magyar polgárosodásban-kapitalizmusban és intellektualizálódásban [a zsidósághoz – KPP] hasonlóan »fölülreprezentáltak« – csakhogy mivel velük szemben nem mozdult a gyűlölet, a kirekesztés, nincs »antiarmenizmus«, nincs örményellenes vérvád – ők (általában) nemigen tolódtak balra”.¹⁸ A valóság ezzel szemben az, hogy az örményekkel szembeni türelmetlenség verbális és fizikai kifejezése, az örményellenesség¹⁹ hosszú múltra tekint vissza

¹⁴ Idézi Nagy Pál: Armenizmus. Örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben. *Baranya. Történelmi közlemények*. VII–VIII., 1994–1995. 221–230.

¹⁵ Pál, 2007. 92.

¹⁶ Idézi Kovács Bálint az ebben a szellemiségben tett gyakori kijelentéseket. Vö. Kovács Bálint: „Hajkakan spjurk.” Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében a 17–19. században. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – kisebbségek Romániában*. Kolozsvár: Kritérium – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2009. 21.

¹⁷ Tarján G. Gábor: Ahogy magukat nevezik – magyar örmények. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica*, 2017/141. 105–118.

¹⁸ Bodor Pál: Kivándorlunk a XXI. századba. 2. rész. Hazátlanok, honkeresőben. *Új Szó*, 1992. július 9. 5.

¹⁹ Bár az örményellenesség a 20. század egyik első népiirtásában csúcspontot ért el az Oszmán Birodalomban, az örményekkel szemben táplált faji alapú gyűlölet nyelvi sajátosságai, az örményellenes diskurzus méltatlanul elkerüli a társadalomtudományok figyelmét, s ebből kifolyólag terminológiai nehézségekbe ütközik az, aki tanulmányozására vállalkozik. A maroknyi szakirodalom a jelenséget a leggyakrabban az armenofóbia kifejezéssel illeti, ez a terminus rögzült a diplomáciában is. A „fóbia” mindazonáltal viszolygást és félelmet jelent, ezért nem alkalmazható maradéktalanul az örményellenes diskurzusra. Stefan Ihrig *Justifying Genocide* című, az örményellenesség 19–20. századi németországi megjelenési formáit bemutató monográfiája az „Anti-Armenianism” kifejezéssel él, s jelen tanulmány is ennek magyar megfelelőjét, az örményellenességet használja. Vö. [N.n.]: *Armenophobia in Azerbaijan. Organized hate speech & animosity towards Armenians*. [H.n.], The office of the ombudsman of the Republic of Artsakh, 2019. 42., *Second interim report on the Azerbaijani atrocities against Artsakh population in September-October 2020. Stepanakert, October 18, 2020. Annex to the letter dated 21 October 2020 from the Permanent Representative of Armenia to the United Nations addressed to the Secretary-General*. Ref. no.: A=75/544-S/2020/1035. 14. <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/75/544> (Letöltés ideje: 2020. december. 30.), Ihrig, Stefan: *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler*. Cambridge, Mass.– London: Harvard University Press, 2016.

Magyarországon, egyidős az örmények tömeges magyarországi megtelepedésével.²⁰ Ahogy azt Pál Judit is megállapította: az „örmények komplex viszonyban álltak a többi népcsoporttal, ez a viszony nem ritkán konfliktussal volt terhelt”.²¹ Az örményellenes erőszak egyik első emléke az 1712-es évből származik, amikor Beszterce szász közössége a pusztító pestisjárvány behurcolása és terjesztése vádjával elűzte a város örmény lakosságát.²² Pál Judit figyelmeztet: az örmény kereskedők nemkívánatos konkurenciát jelentettek a helyi gazdaság életében hagyományosan vezető szerepet betöltő érdekközösségek számára, ebben rejlett üldöztetésük valódi oka.²³ Az örmények erdélyi helyzetét ekkor Oxendio Virziresco örmény katolikus püspök a zsidók sorsához hasonlította a besztercei főbírónak írt levelében: „Hallottam Izraelnek Egyiptomból való kimenetelét és hallom az örmény népet Beszterczéről: mind a két nép nyomorúságos-terhes helyről távozott”, majd az örményekkel szembeni gyűlöletről írt a város többségi lakosainak vonatkozásában.²⁴ Gyergyóban sem volt konfliktusmentes az örmények megtelepülése, ahol a székely–örmény ellentét a kezdeti „[c]sipkelődés, bosszantás” után erőszakba fordult, s „már-már komolyra forduló gyűlölködést” eredményezett Gyergyószék történetírója szerint. A „Nemes Gyergyószékbe telepedett örmény Compagnia Birája, Esküttei és Vénei” 1733-ban panasszal fordultak gróf Haller János gubernátorhoz, amiért a szék megtiltotta a kútásást, a templomépítést, sőt, a 8 óra előtti piaci árusítást az örmények számára. A compagnia azzal fenyegette meg a kormányzót, hogy készek elhagyni Gyergyót, így végül sérelmeik orvoslásra kerültek. Gyergyószék történetírója, Kölönte Béla 1910-ben megjegyezte azonban, hogy a „közszekelyek felfogásából” nem tűnt el maradéktalanul az örményekkel szemben táplált gyűlölet az évszázadok során.²⁵ A legkorábbi örményellenes diszkriminatív kormányzati intézkedéseket az 1690-es évek erdélyi országgyűlésein

²⁰ A történeti hagyomány ezt az 1672. évhez köti.

²¹ Pál Judit: Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században. In: Kovács Bálint – Óze Sándor (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007. 79.

²² Pál, 2007.

²³ Pál Judit: Az erdélyi örmények a betelepéstől a beilleszkedésig. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében.* Budapest – Lipcse: Budapesti Történeti Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár – Leipziger Universitätsverlag, 2013. 9–16.

²⁴ Idézi Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700–1900.* Első Kötet. Szamosújvár: Aurora Könyvnyomda, 1901. 8.

²⁵ „A nyomorgó székely irigységgel néz be a jómodu örmény udvarába, [...] s kiül szemére az a lenézés, az a mélységes bántó, bosszantó ócsárlás, amely a tönkrement mágnás szeméből szokott a meggazdagodott zsidó bankár felé villanni. [...] Az egyes eltévelyedése[k]ért az egész örménységet teszi felelőssé és bántja a székely; a tisztességes kereskedésben is csalást lát, sőt általánosít a faj származásának a rovására. [...] És ez a balga hit, ez a lappangó gyűlölködés nem tűnt el teljesen a közszekelység felfogásából ma sem, amikor hál’ Istennek már csak a templomban szólal meg apái nyelvén az örmény...” Vö.: Kölönte Béla: *Gyergyó*

vezették be Erdélyben: 1692 szeptemberében az „örmények közönségesen” 2000 aranyforint különadót voltak kötelesek megfizetni,²⁶ míg 1697 márciusában a tor-dai országgyűlés megtiltotta a pálinkafőzést a „kereskedő rendek, ráczok, sidók, örmények és akárminémű rendek” számára.²⁷ Később az 1807. évi országgyűlés a zsidókat és örményeket teljesen eltiltotta a borkereskedelemről.²⁸ Az örményellenességnek volt tehát diszkriminatív jogi megnyilvánulása éppúgy, mint tömeges fizikai kényszerítésben, üldöztetésben való kiteljesülése. A továbbiakban az idegengyűlölet különböző megnyilvánulásairól – az örményellenességről és az antiszemitizmusról – mindazonáltal mint diskurzusról, az etnikai alapú kirekesztés nyelvi kifejezésformáiról lesz szó. Kísérletet teszek annak bizonyítására, hogy az örményekkel szembeni negatív előítéletek és sztereotípiák, az örményellenes diskurzus pártszimpátiától és társadalmi rendtől függetlenül általánosan elterjedt volt a dualizmuskori magyar társadalomban. A tanulmány fényében új megvilágításba kerül az örmények integrációtörténete, a békés együttélés sikertörténetének ragyogó narratívájára rávetül a kirekesztés és a megbélyegzés árnyéka. Hangsúlyozottan szeretném mindazonáltal aláhúzni, hogy a magyarországi örményellenesség nem vált általános és tömeges, faji alapú gyűlöletté és gyilkos ideológiává, az antiszemitizmussal így, ebben a jelentéstartományban össze nem mérhető; az örmény- és zsidóellenes diskurzusokat csupán a nyelvi kifejezésformák szintjén vetem össze.

Tanulmányom egyik fő hipotézise szerint az örmények sikeres és átfogó integrációjának értelmezéskeretét hagyományosan alkotó, feljebb már említett tényezők (nyelvtudás, katolizáció, kis népességszám etc.) önmagukban nem szolgálnak kielégítő magyarázattal az örmények asszimilációjára, e folyamat teljes körű megértéséhez elengedhetetlen az idegenellenes türelmetlenségben fogant örményellenes diskurzust is feltárnunk. Ennek tükrében új értelmet nyer az *armenizmus* nemzeti mozgalma és az örmény kulturális élet kulcsszereplőinek örménymagyar önazonosságot hirdető identitásképző szerepvállalása, a többségi társadalom szemében való tetszelgés is.

Módszertanát tekintve tanulmányom a kritikai diskurzuselemzés, s azon belül a diskurzustörténeti megközelítés eszköztárát alkalmazza, amelynek alapjait Ruth Wodak és Martin Reisigl fektették le *Diskurzus és diszkrimináció: a rasszizmus és antiszemitizmus retorikája* című kötetükben.²⁹ E lingvisztikai megközelítés irodalma túlnyomórészt a totalitárius rendszerek kommunikációs és beszédtechnikai

története a kialakulástól a határország szervezéséig. (Tekintettel a nemzetiségi kérdésre.) Gyergyószentmiklós: Kossuth Nyomda Könyvsajtója, 1910. 132–133.

²⁶ Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. XXI. k. 1692–1699. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1898. 125.

²⁷ Szilágyi, 1898. 289.

²⁸ *Az ország-gyűlésének írásai. Acta Comitiorum*. Buda, 1807. 290.

²⁹ Reisigl, Martin – Wodak, Ruth: *Discourse and Discrimination: Rhetorics of racism and anti-semitism*. London – New York: Routledge, 2001.

sajátosságait vizsgálja, különös hangsúllyal a rasszizmus diskurzusára, amely a szerzőpáros megfogalmazásában „különböző és néha ellentmondásos doktrínák, vallásos hiedelmek és sztereotípiák halmaza, s így egy szinte megváltoztathatatlan, pszeudokauzális kapcsolatot létesít a – meglehetősen koholt – biológiai (genetikai és fenotipikus), társadalmi, kulturális és mentális jellemvonások között”.³⁰ Jelen tanulmány a kritikai diskurzuselemzés szerteágazó módszertani eszköztárából elsősorban az úgynevezett *overwording* elemzést alkalmazza, amely az adott szövegtest szóismétléseit vizsgálja. A vizsgált korpusz kulcskifejezéseinek repetitív előfordulása ugyanis „a realitás egy bizonyos aspektusába való belefeledkezést mutat, amely az ideológiai küzdelem fókuszára engedhet következtetni”.³¹ A nyilvánosságban rögzült, újra és újra elisméltelt előítéletek és sztereotípiák kutatása kulcsfontosságú szerepet tölt be a rasszizmus nyelvészeti és szociálpszichológiai kutatásában, hiszen az eltérő etnikai/nyelvi/vallási csoportok közötti társadalmi kapcsolatok – nem csupán retorikai, de – kognitív folyamataira, a rasszizmus individuális és csoportos kialakulásának és fenntartásának folyamatára is fényt vetet.³² Bindorffer Györgyi meghatározása szerint a sztereotípiák „általánosított mentális képek egy adott csoportról, illetve annak tagjairól, a tagok személyiségjegyeiről vagy testi megjelenéséről alkotott sémák. A sztereotípiát előállító vagy használó szerint az egész csoportra jellemző tulajdonságok, általánosító jellegű benyomások, elképzelések összessége; lényegét tekintve absztrakt kognitív reprezentáció”.³³ Ezzel szemben a rokonértelmű *előítélet* kifejezés a túláltalánosított, negatív jelentéstartamú feltevételezésekre vonatkozik, elfogultságokra alapozott véleményalkotás és kifejezés.³⁴ Tanulmányom forrásai a hírlapok és más periodikák különböző publicisztikáitól (karcolatoktól, véleménycikkektől, tárcáktól és tudósításoktól) a közmondásokon

³⁰ Reisigl – Wodak, 2001. 10.

³¹ Fairclough, Norman: *Language and power*. New York: Routledge, 1989. 115.

³² L. Condor, Susan: 'Race stereotypes' and racist discourse. *Text. An interdisciplinary journal for the study of discourse*. Special issue. Discourse, racism and ideology. 1988/1–2. 69–89.

³³ Bindorffer Györgyi: Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Budapest: Balassi Kiadó, 2006. 13. Uta Quasthoff meghatározása ezen felül azt is hangsúlyozza, hogy a „sztereotípiá jellemzően a társadalmi tudat egy eleme, az adott kultúrában széles körben elterjedt” képzet. Vö. Quasthoff, Uta: Linguistic Prejudice/Stereotypes. In: Ammon, Ulrich – Dittmar, Norbert – Mattheier, Klaus J. (szerk.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society/ Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Vol. I. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1987. 786.

³⁴ Átfogó módszertani ismertetésre jelen tanulmány terjedelmi keretei között nincs lehetőség, ezért itt egy korábbi tanulmányomra és az abban foglalt metodológiai ismertetőre kényszerülök hivatkozni: Kránitz Péter Pál: Gyarmati és humanitárius eszmék határán: a menekültügy a magyar és a nemzetközi politikai diskurzusban az első világháború után. In: Kránitz Péter Pál – Öze Sándor (szerk.): *Határ menti területek, migráció a XIX–XX. században, tekintettel a XVII–XVIII. századi előzményekre*. Budapest: Szent István Társulat, 2019. 305–368.

és politikai beszédeken át egészen a szépirodalmi művekig terjednek. Az örményellenes előítéletek irodalmi kifejezőmódjainak átfogó, narratív és forráslemező vizsgálatára jelen keretek között nincs lehetőségem, mégis fontosnak tartottam rövid, vázaltszerű bemutatásukat, ugyanis az irodalmi rasszizmus a faji alapú előítéletek egyik jelentős közvetítője lehet a társadalomban.³⁵

Az örményellenes diskurzus sztereotípiái

Az antiszemita diskurzushoz hasonlóan az örményellenesség is bizonyos *sztereotípiákban* kristályosodott ki, amelyek a diskurzus beszédtechnikai elemeinek szókinszbeli súlyozásával – avagy az *overwording* módszertanával – ragadhatók meg. Vizsgálódásaim során az örményellenes sztereotípiák következő típusait sikerült azonosítanom:

- 1) gazdasági tevékenységgel kapcsolatos sztereotípiák: kereskedelmi monopóliumhelyzet, uzsoráskodás, kapzsiság és hazugság;
- 2) zsidó tulajdonságok;
- 3) parazitaság (dehumanizáció);
- 4) fajelméleti megkülönböztetés;
- 4) hazafiatlanság és szeparatizmus vádja: a népiértés relativizálása.

A továbbiakban e fenti sztereotípiák megnyilvánulási formáit ismertetem a dualizmuskori magyarországi nyilvánosság különböző kommunikációs szintereit, periodikákat, nyomtatványokat, közmondásokat és parlamenti felszólalásokat vizsgálva. Céloom annak bemutatása, hogy az örményellenes sztereotípiák átfogó társadalmi beágyazottsággal bírtak a kor nyelvi kultúrájában, ezért nem korlátoztam vizsgálódásaimat egy-egy forrás csoportra vagy beszédközösségre. Annak érdekében, hogy az elemzésben foglalt állításokat empirikus adatokkal is alátámaszszam, két periodika – az önmagát független, konzervatív napilapként meghatározó *Budapesti Hírlap*, valamint a korszak talán legmeghatározóbb kulturális hetilapja, az *Ország-Világ* – az ezredfordulót keretező tíz évfolyamát vettem szisztematikus elemzés alá, eredményeit külön alfejezetben közlöm.

³⁵ Az irodalmi antiszemitizmussal kapcsolatban Mark H. Gelber mutatta ki, hogy az nem egyenlő az irodalmi művekben megjelenő antiszemita kijelentésekkel, hiszen a zsidó származású személyek sztereotip ábrázolása már önmagában az antiszemitizmus előítéleteit erősíti az olvasóban. Vö.: Gelber, Mark H.: What is Literary Antisemitism? *Jewish Social Studies*, 1985/1. 1–20.

Gazdasági tevékenységgel kapcsolatos sztereotípiák

Az örményellenes diskurzus talán legmeghatározóbb sztereotípiája az örmények vélt gazdasági monopolhelyezete volt. E beszédtechnikai elem nem csupán kulturális, nyelvi és vallási értelemben határozta meg a kisebbségi közösséget a többségi társadalommal szemben, hanem különálló gazdasági érdekközösségként is, ezáltal hosszútávon és minőségileg befolyásolta örmények és magyarok kapcsolatát. A magyar nemzeti identitás egyik meghatározó eleme ugyanis a korban a földhöz és a földműveléshez kötődött – az aszódi társadalom 19. századi kapcsolati hálóját kutatva Bozó-Szücs Diána mutatott rá, hogy a foglalkozás sokszor még az anyanyelvénél is fontosabb identifikációs tényező volt, „a kézművesek és kereskedők, valamint a földművesek csoportja egymás irányába zárt csoportok voltak”.³⁶ A gazdasági tevékenységkör a 19. század rendi töről fakadó társadalmi szerkezetének egyik legjelentősebb rendező elve volt s komoly erkölcsi vonatkozással bírt. Amint arra Klement Judit is rámutatott: a „hierarchiában gondolkodás a foglalkozások »presztízsében« is tetten érhető volt, így lett a kereskedelem lenézett foglalkozásként a »magyar alkathoz« nem illő tevékenység”.³⁷ A kereskedők érdekeit a 19. századi magyar nyilvánosságban rendre szembeállították a „nép” és a „haza” érdekeivel. Horváth Mihály címzetes püspök, a Magyar Történelmi Társulat majdani elnöke mindezt így fogalmazta meg: a „kereskedő vagy kalmár és uzsorás csaló, körülbelül egyet tón, [...] s a közvélemény szerint oda ment ki annak minden törekvése, hogy a népet minél inkább kifoszthassa. Igaz, hogy e véleménynek volt némi alapja, mert a zsidók, rácok és örmények, kik az ország némelly részein majdnem kizárólag üzték a kereskedést, valóban nem menthetők fel minden vádalól”.³⁸ A foglalkozásbeli különállást Bartalics Imre főszolgabíró a székelyek esetében is megfigyelte: az „iparűzést, kereskedést méltóságán alóli foglalkozásnak tartotta s tartja részben még ma is, mely csak zsidónak, örménynek való. Megmaradt a primitív földművelés és állattenyésztés mellett s e kettőből tengeti nyomorúságos életét”.³⁹ Mindennaposak voltak a Klement Judit által idézett szellemiségben született kijelentések: „Maradjon a gseft az örménynek meg a zsidónak meg a görögnek”

³⁶ Bozó-Szücs Diána: *Egy 19. századi lelkészválasztási vita társadalomtörténeti aspektusai*. Doktori (PhD) értekezés tézisei. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, 2020. 5.

³⁷ Klement Judit: A 19. század végi gazdasági elit és a „nemzet”. In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest: Atelier, 2009. 170.

³⁸ Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon az utolsó három század alatt*. Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1840. 46. A majdani kiskükküllői főispán és a román törvényhozás szenátora, L. Gyárfás Elemér így írt a hagyományos moldvai kereskedelmi viszonyokról: „a nagyobb kereskedői házak azonban a görök[sic!], örmények és zsidók tulajdonát képezték.” Vö. L. Gyárfás Elemér: A romániai zsidókérdés. *Katolikus Szemle*, 1903/10. 1079.

³⁹ Bartalics Imre: Közgazdaság. Csík-Ménaság székelyei. *Hazánk*, 1901. június 9. Érdemes itt megjegyezni, hogy az örmények és zsidók vélt pénzügyi leleményességének megállapítása

– írta a *Budapesti Napló* publicistája.⁴⁰ Széles körben elterjedt nézet szerint ugyanis a zsidók és örmények a kereskedelmi szektort egészében kisajátították önmaguk számára,⁴¹ s az abból származó profitot kamatoztatva rátelepedtek a pénzügyi szektor, a bankok és hitelintézetek vezető pozícióira, s ezáltal gazdasági monopolhelyzetet alakítottak ki önmaguk és „fajtársaik” számára.⁴² Báró Orbán Balázs író, országgyűlési képviselő szerint az örmények „szétterjedtek [...] az ország minden városába; mivel pedig a magyar földművelő, kereskedéshez nem értő s azt balul lenéző nemzet volt, ők a kereskedést csaknem mindenütt kezeikbe véve felgazdagodtak, meglépesedtek, mint a székely mondja, új hazájoknak sok édes mézít betakaríták”.⁴³ Erre utalt gróf Zselénszky Róbert, a Nemzeti Párt képviselője, császári és királyi kamarás is 1901-ben, amikor a gazdasági szövetkezetek felállítása mellett érvelt a parlamentben: eddig „a pénzügy, a kereskedelem nálunk majdnem kizárólag zsidók, örmények által kezeltetett, úgyannyira, hogy szálló igévé vált, miszerint nem másnak való mesterségek ezek”. Hozzátette, a szövetkezetek azért is kívánatosak, mert ezek „kebelében neveltetik egy bankügyletekkel,

nem minden esetben bírt negatív konnotációval, olykor épp ellenkezőleg, pozitív tulajdonságként jelent meg.

⁴⁰ Vö.: Th.: Teck et Co. *Budapesti Napló*, 1902. október 8. 4. Mindazonáltal előfordult, hogy a jövedelmező gazdasági ágazatot népszerűsítették a magyar lakosság körében is. Az *Ellenzék* „Ébresszük a nemzeti önbizalmat példákkal” című tárcája 1885-ben a kereskedelemre buzdította a magyar lakosságot: „No annak örvendek, mondom, hogy magok is kezdenek árulni s nem engedik mind a zsidónak, mert ez jó jövedelmet hoz amellest, hogy nem kerül oly nagy fáradságba, mint más nehéz munka. [...] Nem is fog itt zsidó meg örmény elszaporodni, gondolám, ha ti ily életrevalók vagytok!” L. Salamon dr.: Szent László. Ébresszük a nemzeti önbizalmat példákkal. (Vége.) *Ellenzék*, 1885. szeptember 22. 1.

⁴¹ Filep Tamás Gusztáv hívta föl a figyelmemet arra, hogy az 1735-ös, Szegedinác Péróról elnevezett „lázasadás” irodalmából és forrásaiból arra lehet következtetni, hogy a békésszentandrásai és környéki parasztfelkelők az „örmény”-t nem etnikum megjelölésére használták, hanem az érdekeikbe ütköző tevékenységet folytató délvidéki és balkáni marhakereskedők gyűjtőneveként, foglalkozásnévként, s hogy erre talán más példákat is találhatunk. Ez a kérdés tehát további kutatásokat igényel.

⁴² A *Budapesti Hírlap* publicistája 1893-ban egy fiktív parlamenti tudósítással élcelődött az örmények gazdasági-politikai érdekérvényesítő erején. Miljanov Márkó montenegrói vajda budapesti látogatása során Wekerle Sándor miniszterelnök eszerint azt kérdezte a balkáni méltóságtól: „Hogy tetszik a magyar parlament?” Mire a vendég azt válaszolta: „Igen szép volt... Az ember az Ararát hegyére képzei magát...” Az értelmezés sem maradt el: „Éppen Issekutz beszélt, az egyik örmény, utána Lukács Béla miniszter duplikázott, a másik örmény, a jegyzői székéből lángoló szemmel kísérte a vitát Molnár Antal, a harmadik örmény, izgatottan közbekiabált a kis Papp Géza, a negyedik örmény. Hja, nevezetes örmény-kérdés hánykolódott a szőnyegen: a vándoriparól és házalásról szóló törvényjavaslat.” [N.n.]: A hegyi sas vizitje. *Budapesti Hírlap*, 1893. november 7. 4.

⁴³ Megjegyzendő mindazonáltal, hogy a szerző e fenti sorokon túl többnyire pozitív véleményének adott hangot a magyarországi örmény diaszpóra tagjaival szemben. Vö. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. II. Pest: Panda és Frohna Könyvnyomda, 1869. 75.

kereskedelemmel foglalkozó és nem kizárólag a két előbb megnevezett fajból ki-kerülő ifjúság és ez meg fogja szüntetni a fentidézett két csoportnak eddigi monopóliumát bank és kereskedelmi ügyekben”.⁴⁴ Zselénszky felszólalása nagy visszhangot keltett a korabeli nyilvánosságban. A *Pesti Hírlap* vezércikkét szentelt a kérdésnek. Üdvözölte Zselénszky törekvéseit, azonban figyelmeztetett: „amikor a szövetkezeti eszme mellett és a kereskedelem ellen beszél, a zsidók és örmények pénzügyi uralmának a megtöréséről szól. Ez már nem közgazdasági politika, ez már osztálybeli reakció”. Hozzátette továbbá, hogy most először került szóba a parlamentben a zsidóság gazdasági monopóliuma mellett az örmények kiváltságos helyzete, ám a szerző szerint félrevezető lenne azt gondolni, hogy ez a zsidók és örmények „vérbeli hajlandóságából” fakad, valójában a magyar főurak földhözragadt és idejétmúlt gazdasági szerepvállalásából eredeztethető. „Zselénszki az örményt erdélyi zsidónak és a zsidót magyarországi örménynek fogja föl s mind a kettőnek qualitativ bűnül tudja be a pénz és a kereskedelem lefoglalását. Holott ha így volna is, az csak történelmi okokból előállott okozat és abszolúte nem függ össze sem a zsidók, sem az örmények vérbeli hajlandóságával, ahogy nem a vérbeli diszpozíció teszi, ha a főrendiház született urai nagybirtokosok és a mezőgazdasági irányban vannak jobban érdekelve”⁴⁵ – írta a *Pesti Hírlap* vezércikke. Széll Kálmán a Szabadelvű Klubban tréfás megjegyzéssel próbálta csorbítani a Zselénszkyt ért bírálatok életét: „No, de valami koncessziót mégis tett Zselénszki gróf. Tudniillik nemcsak a zsidókat említette, hanem az örményeket is.” Egy párttársa mindezt a következőkkel egészítette ki: „még az együttemlítésben is van koncesszió [...] azaz inkább megbecsülés – szólt az izraelita párttag, – hogy a gróf előbb említette a zsidókat s azután az örményeket”.⁴⁶ A gazdasági/pénzügyi monopóliumhelyzet képzetével szorosan összefonódtak a kapzsiság és a ravaszság sztereotípiái az örményekkel szemben, ott visszhangzottak a kisebbségi kérdést övező politikai diskurzusban a hosszú 19. század során.⁴⁷ Az *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*

⁴⁴ LXXVI. országos gyűlés. 1901. március 22-én. In: *Az 1896. évi november 20-ára hirdetett Országos Főrendi Házának Naplója*. V. kötet. Hiteles kiadás. Pest, Pesti Könyvnyomda-részvénytársaság, 1901. 110–111.

⁴⁵ [N.n.]: A főrendi reakció. *Pesti Hírlap*, 1901. március 23. 1–2.

⁴⁶ [N.n.]: Széll Kálmán a zsidó örmény monopóliumról. *Pesti Hírlap*, 1901. március 24. 3. Nem csupán a hazai örménységgel szemben élt a gazdasági nyereszkezdésből szerzett gazdasági monopóliumhelyzet sztereotípiája. György Aladár *A Föld és Népei* című, ötkötetes, „népszerű földrajzi és népismereti” kézikönyvében a kis-ázsiai örményeket és görögöket mint rendkívüli befolyással rendelkező, kereskedő népcsoportot ábrázolta: e „két nép, a görög és az örmény, uralkodik valósággal Kisáziában a törökök túlnyomó nagy száma daczára.” L. György Aladár: *A Föld és Népei. Népszerű földrajzi és népismereti kézikönyv*. Harmadik Kötet. Ázsia és Ausztrália. Budapest: Franklin Társulat, 1906. 31.

⁴⁷ A nemzetiségekkel szemben vallott önnön előítéleteit Berzenczey László egykori székelyföldi kormánybiztos, országgyűlési képviselő 1869-ben a következőképp összegezte: „a románok ellenséges politikát űznek, s czinyemintyesok; a szászok köpenyforgatók, s circumspectusok;

vonatkozó szócikke jól szemlélteti az orientalista-rasszista világnézet⁴⁸ beágyazottságát a kor közgondolkodásában: „a kaukázusi népcsaládhoz tartoznak, idomos termetű, izmos testű, barna hajú, olajszinű, tüzes szemű [...] tudatlanok és babonáskodásra hajlandók. Főszenvedélyök mindazáltal a pénzszerzés és az erre vezető kereskedés, noha marhatenyésztéssel örömet foglalkoznak”.⁴⁹ Rendre visszatérő szereplője volt a pénzéhes örmény kereskedő a dualizmuskori magyar lap- és szépirodalomnak. E tanulmány kronológiai keretét megelőzően az 1850-es évek önkényuralmi rendszerében az is előfordult, hogy a központi cenzúra kiszűrte a szerbekkel szembeni előítéletességet, de az örményekkel való élcelődést ösztönözte: Jókai Mór *A kalmár és családja* című kisregénye eleinte ugyanis *A görög és családja* címet viselte, amelyet azonban a következő indoklással utasítottak el: „Mi jutott az úrnak eszébe? Kifigurázni a rácokat, akik az osztrákoknak hűséges fegyvertársai voltak! [...] No persze! A kutyánkat tegyük bolonddá! Ez a komikus alak nem maradhat görögnek. Ha azt akarja [a] szerző, hogy a munkája megjelenjen, írja azt címnek: »Az örmény és családja.« Az szabad volt. Az örmények nem voltak az osztrákok fegyvertársai.” Végül kompromisszumos megoldásra jutott: a *kalmár* általánosító halmazfogalmát használta.⁵⁰ A *Vasárnapi Újság* 1869 novemberében „Képek a Kaukázusból” címmel közölt esszét, amelyben az örményekről mint „szerfelett nyereségvágyó és vastag nyakú önző” népeiségről írt. Hozzátette: ami a „gscheftelés” illeti, „a Kaukázon tuli tartományokban még a zsidó sem állja ki vele a versenyt”.⁵¹ Kardos Árpád, az Országos Kertészeti Egyesület titkára ázsiai

az örmények igen járnak a vagyonyszerzés után; a zsidók uzsorások; a cigányok hazugok.” L. [N.n.]: Berzenczey fáklászenéje. *Pesti Napló*, 1869. november 7. 3.

⁴⁸ Az orientalizmus Edward Said meghatározása szerint faji és civilizációs megkülönböztetések alapuló világlátás, „a Kelet meghódítását, átformálását és a felette való uralom megszerzését célul kitűző nyugati viselkedésminta”. Vö. Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2000. 12.

⁴⁹ Armenia lakosai. In: Török János – Pollák Nep. János – Laubhaimer Ferencz (szerk.): *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*. Pest: Szent István Társulat, 1861. 984–1003. A babonás hiedelmek az *Orvosi Tár* című periodikában is megjelentek „A’ gyógytudomány’ állapotja Konstantinápolyban” c. könyvismertetőben is: „Néhány kevés görög orvos rendes iskolai pályát végzett ugyan, de mind ezek, mind az egyéb ott élő európaiak a’ görög, örmény és zsidó kuruzslók’ sokkal nagyobb divatjának kénytelenek engedni.” Vö. [N.n.]: A’ gyógytudomány’ állapotja Konstantinápolyban. *Orvosi Tár*, 1831/9. 284.

⁵⁰ Előszó. In: Jókai Mór: *A kalmár és családja*. Magyar Elektronikus Könyvtár. <http://mek.niif.hu/00700/00705/html/kalmar.htm> (Letöltés ideje: 2020. november 20.)

⁵¹ [N.n.]: Képek a Kaukázusból. 1. Egy tatár város. *Vasárnapi Újság*, 1869. nov. 21. 16/47. sz. 643–644. A *Nemzeti Újság* tárcája is hasonló tulajdonságokkal ruházta fel a törökországi városok örmény „típusát”: „igazi levantinus: ravasz, hízelkedő, kapzsi és jellemtelen. Egyetlen gondolata és törekvése a pénzszerzés. A legszivtelenebb uzsorások, kik a népet csontig kiszípolozták, az ő soraikból kerültek ki. De tehetségesek és alkalmazkodó képességük révén a szultánok alatt magas állásokra is tudtak emelkedni, sőt mint orvosok és ügyvédek az utóbbi félszázad alatt egész Törökországban az első helyen állottak.” Vö. [N.n.]: Egy nép, melyet nem ismerünk. *Nemzeti Újság*, 1920. január 3. 1.

útleírásában kijelentette: a „keleti örmények sok mindenre kaphatók, pénzéhes, alacsony gondolkodású népfaj, amely egy piaszterért az apját megöli. [...] Mennyivel különb ezeknél a keleti zsidó és még a moszlem is, pedig az örmények keresztények”.⁵² Pröhle Vilmos turkológus, aki 1895-ben személyesen is megtapasztalta a Konstantinápolyban fellángoló örményellenes indulatokat, így írt a nyugat-örményekről: az „örmény és a görög kereskedő híjával van mindazoknak a rokonszenves vonásoknak, melyek a törököt jellemzik, persze nem csak a kereskedő, hanem a nép is. Az örmény vagy görög kereskedőnél érzékeny lelkiismeretről, kedélybeli finomságról, jellembeli kényességről nem igen lehet szó”.⁵³ Hasonlóan vélekedett Kégl Sándor irodalomtörténész is teheráni tartózkodására emlékezve: a „persiai örmények époly, ha nem romlottabbak, mint a persák. Élelmességük és furfangjukról híresek, megbízhatlanságuk és semmiféle módtól vissza nem rettenő kapzsiságukért még maguktól a persáktól is csak megvetésben részesülnek. A pénzvágtyól elrútított arcuk miatt sósoknak (nemeki) csúfolják őket a persák”.⁵⁴ Vértesi Károly, a Bács-Bodrog Megyei Irodalmi Társaság alapító elnöke konstantinápolyi útirajzában a zsidó kereskedőkkel állította szembe az örményt: az „örmény, úgy látszik, a zsidónál is jobban van a kereskedésre teremtvé. Egyik Rothschild mondta egyalkommal: »A világ összes örményei és zsidai, ha egy tőzsdére kerülnének, a zsidók pénze rövid idő alatt az örmények zsebébe kerülné.« Annyi igaz, hogy a fillért fillerre gyűjtik, érdekkörük megóvása tekintetében nagy a vetélkedés közöttük. Némelyiküket a birvagy ördöge szállja meg.”⁵⁵ Vadnay Károly, a *Fővárosi Lapok* szerkesztője, az MTA, a Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság tagja, országgyűlési képviselő a firenzei kereskedők példáját hozta fel a kereskedelem lekicsinylése elleni érvként a parlamentben elmondott gazdaságpolitikai beszédében: „a kismesek is lenézték a kereskedést, átengedve azt teljesen izmaelitának, görögnek, németnek, örménynek és zsidóknak, szidva aztán valamennyiüket, ha e jövevények az eldobott szárnyas aranykerék buzgó forgatása mellett jól meggazdagodtak”.⁵⁶ Nem csupán az ázsiai örményekkel szemben élt a kapzsiság vádja,⁵⁷ a magyarországi örmény közösséget is rendre nyereségvágyra, pénzéhségre

⁵² Kardos Árpád: Beled el Malhun. Utirajz. I. *Pesti Hírlap*, 1912. május 19. 75.

⁵³ Pröhle Vilmos: *Napkeletről*. Budapest: Stádium Ny., 1922. 206. Almásy György a teljes közép-ázsiai régió kereskedőit „kapzsi perzsa vagy örmény” kalmárokként ábrázolta. L. Almásy György: *Vándor-utam Ázsia szívébe*. Budapest: K. M. Természettudományi Társulat, 1903. 626.

⁵⁴ Kégl Sándor: Teheráni emlékek. *Magyar Szalon*, 1889–1890/2. 440.

⁵⁵ Vértesi Károly: A nagy bazárban. (A nők vására.) *Ország-Világ*, 1901. július 7. 528.

⁵⁶ 1885. február 13. 71. országos ülés. In: *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Negyedik kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvény-társaság, 1885. 124.

⁵⁷ Magyarországon is forgatták Adolf Strauss német tábornok *Das Osmanische Reich* c. könyvét, amely a *Budapesti Szemle* ismertetője szerint szembeállította „keleti szövetségeseink”, a törökök jellemét az örményekével: „nagy szeretettel foglalkozik az oszmán törökkel, annak vonzó egyéniségével, mely élénk ellentétben áll az örmények és görögök furfangos, kapzsi

való hajlammal vádolták a nyilvánosság legkülönbözőbb szinterein. A *Fővárosi Lapok* publicistája szerint a zsidó származású kereskedők labdába sem rúghatnak Erdélyben: azért „nem veheti meg zsidó a lábát székely földön, mert ősi jogon ott van már – az örmény. A hol pedig örmény van, ott kivülről más emberfia rőföt, kupát nem forgat”.⁵⁸ Lukács László örmény származású miniszterelnökkel szemben a kapzsiság vádja nem csupán mint egyéni minőség fogalmazódott meg a *Népszava* hasábjain 1913 nyarán: „az ilyen kapzsi örményt természetesen örömmel töltheti el rablóhadjáratának pénzügyi sikere”,⁵⁹ míg az *Előre* publicistája „ravasz és minden hájjal megkent örmény”-ként emlegette a politikust.⁶⁰ A *Szatmárvármegye* is ezzel érvelt a kormányfővel szemben: „a többség [...] egyáltalán nem törődik azzal sem, hogy a ravasz örmény utálatos uralma véget ér”.⁶¹ A kapzsiság mellett az örményellenes diskurzus egyik központi eleme az uzoráskodás vádja volt, amely hangsúlyos szerepet kapott az örményellenesség egyik legkorábbi, általam ismert írásos emlékében, Révai Miklós 1803. évi, Mártonfi József erdélyi püspöknek írt levelében. A piarista nyelvész ebben kijelentette: „Valami Zsidó, Örmény, Rátz, és Német pénzfosztó s vérszopó uzsora, és fősvénység, lehet a Magyar Világon : annak a lángja mind itt vagy Pesten.”⁶² Ebben a rövid idézetben megjelennek az örményellenes előítéletek leghangsúlyosabb elemei: az uzoráskodás vádja, a kapzsiság jellemvonása, s ezek fokozása a vérszopó és pénzfosztó jelzőkben.⁶³ Révai sorai a következő mintegy másfél évszázadban rendkívüli népszerűségnek örvendtek, előszeretettel idézte a magyar sajtó, így a *Hazánk* 1858-ban, a *Magyar Sion* 1878-ban, a *Katolikus Gimnázium* 1892-ben, a *Vasárnapi Újság* 1907-ben, a *Katolikus Szemle* és az *Ellenzék* 1939-ben. A korabeli irodalom kedvelt szereplője volt az örmény uzorás, aki kizsákmányolja a magyar parasztot: „Ha pénz kellett, adott az örmény (zsidónál rosszabb hírük kelt ezért) vagy ha nem adott

természetével”. Vö. Bán Aladár: Strausz Adolf könyvei keleti szövetségeseinkről. *Budapesti Szemle*, 1918/498. 470–478.

⁵⁸ Vö.: Szikulus: Dilettáns fotográfiák. II. Issekutz Győző. *Fővárosi Lapok*, 1893. június 27. 1402. Itt megjegyzendő, hogy a pénzügyi/gazdasági leleményesség nem minden kontextusban bírt negatív konnotációval.

⁵⁹ [N.n.]: Öröm és büszkeség. *Népszava*, 1913. június 13. 3.

⁶⁰ [N.n.]: A magyarországi politikai küzdelem története. *Előre*, 1913. október 20. 6.

⁶¹ Vö.: [N.n.]: Lukács Munkában. *Szatmárvármegye*, 1912. augusztus 11. 1–3. A Lukács-kormány egyébként éppen egy pénzügyi szabálytalanságba bukott bele 1913 júniusában, amely nyomán Lukács máig mint „Európa legnagyobb panamistája” szerepel a történelmi emlékezetben. Vö. Szász Zoltán: Panama és kormány, 1912. *História*, 1995/3. 14–15.

⁶² Idézi: Bánóczy József: *Révai Miklós élete és munkái*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1879. 372.

⁶³ A mellékevek, a jelzős szerkezetek és a szóképek vizsgálata kiemelt jelentőséggel bír a kritikai diskurzus-elemzés szempontjából, hiszen gyakran ezek vetnek fényt egy-egy kifejezés vagy retorikai fordulat valódi mondanivalójára, teljes jelentéskeretére, „kódolják a beszélő érzelmeit, érzéseit, hangulatát és általános diszpozícióját”. Vö.: Reisigl – Wodak, 2001. 83.

– megígérte” – fogalmazott *A tajtékszívó* című tárca a *Budapesti Hírlapban*.⁶⁴ Tolnai Lajos *A nemes vér* című regényének egyik helyszínén, az almáshegyi kastély udvarán ott visszhangzott „a sok uzsorás örmény és zsidó kiabálása”, mialatt a környéken „már csak a zsidónak, meg az örménynek” volt pénze.⁶⁵ Pakots József író, országgyűlési képviselő *Tisztartó Piroska* című elbeszélésében explicite kijelentette: az „örmény volt az alsó Tisza-vidék uzsorása”.⁶⁶ Guglielmo Ferrero a török társadalomról szóló cikkében a *Pesti Napló* hasábjain az uzsoráskodást „szinte kizárólag az örmények monopóliuma”-ként írta le,⁶⁷ míg a *Zalamegye* „Politika és társadalom” című vezércikke a magyar társadalmat az adós-uzsorás kettősség jegyében osztotta fel: az „egyik rész pénzsóváran, ökölbe szorított kézzel üvölt és zajong, uzsoráskodik és fukarkodik, a másik kenetteljes hangon átkozódik örmény és zsidó ellen”.⁶⁸ Itt is, mint Tolnai Lajos regényében, a zsidó és örmény uzsorások egy dinamikus és eseménydús költői képre festve jelennek meg, az olvasóból kiváltott minél nagyobb hatás reményében öklüket rázzák, kiabálnak és zajongnak. A csalárdság vádja mintegy kötőanyagául szolgált a gazdasági monopóliummal és kapzsisággal kapcsolatos sztereotípiáknak.⁶⁹ Veress József antiszemita képviselő első parlamenti felszólalásában hosszasan lamentált a zsidóság vélt gazdasági nyereszkeiről, amelyek, véleménye szerint, a szervezett bűnözés táptalajául szolgáltak. Hozzátette: azt „szokták erre ellenvetésül felhozni a zsidók és a zsidóbarátok, hogy hiszen ezen családok velejárnak azon foglalkozással, melyet ők űznek: a kereskedéssel. [...] De lám, még ez ügyesebbet is legyőzte a zsidó, azaz még

⁶⁴ [N.n.]: *A tajtékszívó*. *Budapesti Hírlap*, 1916. január 22. 2.

⁶⁵ Vö.: Tolnai Lajos: *A nemes vér*. (1882) I. rész. *Kelet Népe*, 1941. május 15. 1–4., Uő.: *A nemes vér* (1882) III. rész. *Kelet Népe*, 1941. június 15. 14–15. Megjegyzendő mindazonáltal, hogy Tolnai esete sajátos, ő ugyanis mindennel és mindenkivel szemben kritikus volt.

⁶⁶ Pakots József: *Tisztartó Piroska*. *Ország-Világ*, 1905. december 24. 1046. Később, a két világháború között Móricz Zsigmondnál is megjelent az uzsorás örmény karaktere, aki „bérbe vette az egész falut, robotával, dézsmájával, földjével, adajával, marhájával”, míg Tersánszky Józsi Jenő Kossuth-díjas író így írta le a vidéki kiskirályok archetípusát: a város főjegyzőjét „Gáogh Károlynak hívták. Apja, nagyapja, öregapja is csupa kis sárhalmi, rőfös, szatócs, uzsorás örmény volt.” Vö.: Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor összevonja szemöldökét (részlet). *Kelet Népe*, 1941. október 15. 12.

⁶⁷ Ferrero, Guglielmo: *A török társadalom felosztása III. Törökök és keresztények*. *Pesti Napló*, 1909. május 16. 7.

⁶⁸ [N.n.]: *Politika és társadalom*. *Zalamegye*, 1917. július 17. 1.

⁶⁹ A csalárdság sztereotípiája megjelent Horváth Mihály „kalmár és uzsorás család” jellemrajzában is, és teret nyert *A Hét* egyik 1905. évi esszéjében is: az „örmény ügyes, gaz, számít és mindenhez hozzáalkalmazkodik”. Versényi György 1914. évi tárcájában ennél tovább ment, *Kis Gerő András* című karcolatának főszereplője ugyanis egy csaló, tolvaj, gazember, akin egyedül az örmény fogott ki: „Gyűlöli is érte s gyűlöli benne az egész örménységet. Meséli is, hogy mikor a jó Isten a sok népeket teremtette, maradt egy kis anyag a cigányból is, a zsidóból is. Hogy ne menjen kárba, örményt gyúrt belőle.” *A Hét* tárcáját I. Paganel: *Krónika III*. Alkotmány a hó alatt. *A Hét*, 1905. november 5. 729. Versényi György tárcáját I. Versényi György: *Kis Gerő András*. *Szamos. Politikai napilap*. 1914/154. 1–2.

jobban tud csalni, mint az örmény és görög”.⁷⁰ Gyakori sztereotípiá volt a hazugságra való hajlam a tárcairodalomban – Abonyi Árpád *A Hazug* című tárcájának főszereplője egy szélhámos kocsmáros, „dísznevén: a hazug Kristóf”. A „szőrös kis örmény” a narrátor leírása szerint a világ legnagyobb hazugja volt: „Hazudni sok ember tud a világon, – úgy hazudni, mint ez a fekete pófajú Kristófká, azonban senki sem tudott az egész világon, – erre akár mérget vettek volna a »Két korona« vidám vendégei. Egy-egy rikitőbb hazugsága valóságos közkinccsé vált”.⁷¹

Zsidó tulajdonságok

Széles körben elterjedt az örmények tulajdonságainak, vélt jellemvonásainak a zsidókról kialakított sztereotíp vonásokhoz való hasonlítása, azokkal összemérése, illetve azonosítása. A korszak egyik legbefolyásosabb földrajztudósa, Czirbusz Géza ki is jelentette: sok „tekintetben a zsidókhöz hasonlítják az örményt s a két nemzet történelmi elzüllése, politikai és vallási elnyomatása felfoghatóvá teszi e hasonlatosságot. Türelme, [...] nyelvek és kereskedelem iránti fogékonysága, érzékisége, fajához, vallásához való csökönös ragaszkodása, az életnek reális felfogása, csekély személyi bátorsága: a zsidókkal közösen birt jellemvonásai. [...] Egyben azonban eltérnek a zsidótól. A zsidó nem szereti a földet művelni”.⁷² Az *Athenaeum* hasábjain Szlávik Mátyás ismertette Theodor Linder történelemfilozófiai tanulmányát, miszerint a világtörténelem a folytonos alkalmazkodás folyamata, amely egy „psychikai jelenség és tartós alakjában egész népjellemeket alakít át. Ilyenek a zsidók és az örmények” – utalva a két népcsoportban felfedezni vélt

⁷⁰ 1884. október 23. 16. országos ülés. In: *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Első kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvény-társaság, 1884. 197.

⁷¹ Abonyi Árpád: *A Hazug*. *Pesti Hírlap*, 1907. április 4. 2. Vay Sándor egy későbbi tárcájában a köpönyegforgató Marczy bácsi dühbe gurul, amikor zálogjegy váltására kötelezik: „Hát mi vagyok én, zsidó, örmény, czinczár? Ki látott olyat, hogy nekem még rongyos kétszáz forintra adjon obligatiót az atyámfia. Soha ilyet! Phü... phü...” L. Vay Sándor: Marczy bácsi eseteiből. *Magyarország*, 1928. február 28. 2.

⁷² Czirbusz Géza (szerk.): *Balbi Adorján Egyetemes Földrajza a művelt közönség számára*. Első kötet. Nagybeckerek: Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, 1893. 458–459. Később az *Erdély* hasábjain az erdélyi zsidók élelmességét a szászokéval és az örményekéval állította szembe: „A fűrész-malom rönkjeivel együtt a Neuschloss-czégé, mely azt a kincstártól vette haszonbérbe, az úsztatást és a vele járó kipartolást pedig Löw Jakabnak (van-e ki e nevet nem ismeri?) adta ki albérltetbe. Hogy az erdélyi elszegényedett mágnások nem ereszkednek az eféle vállalatokba, azt még csak értem, – noblesse oblige; – de hogy szászok, pláne örmények engedik orruk elől elkaparítani a kincstári haszont hajtó bérlteteket – azon igazán van csodálni való, a ki tudja, hogy aránylag igen kevés zsidó lakik eddig Erdélyben s mégis ők az élelmesebbek.” Gyalu város piacról a következő szűk leírást adta: „Néhány rongyos zsidó és örmény satócs dísztelenkedik a »piacon«.” L: Czirbusz Géza: Hegyen-völgyön. *Erdély*, 1896/9. 120–121.

alkalmazkodási képességre.⁷³ Az országgyűlés örmény származású képviselője, Issekutz Győző személyével szemben a *Fővárosi Lapok* hasábjain megjelent, lejártonak szánt cikk az örmények zsidó vonásaiban kívánta megragadni a politikussal szembeni aggályait: „A mi a tágabb hazában Kohn, az erdélyi havasok között ugyanez Issekutz.”⁷⁴ Később Gömbös Gyula Lukács Györggyel, a Fejérváry-kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterével szemben is abbéli aggályainak adott hangot, hogy „örmény származású és [...] szintén érdekelt a zsidóságban”.⁷⁵ A teljes magyar társadalomban elterjedt volt a negatív sztereotípiákkal terhelt közmondás,⁷⁶ miszerint ha haszonlesésről van szó, szélhámoságban és hazugságban a görögöket (ami a Balkán minden népére vonatkozott) és a zsidókat is felülmúlják az örmények.⁷⁷ A közmondás különféle formában a történelmi Magyarország teljes területén ismert volt,⁷⁸ számos etnográfus jegyezte fel népköltési gyűjteményében – Wasilkiewicz Viktor 1900-ban „Egy görög három örmény, egy örmény három zsidó” alakban,⁷⁹ míg N. Szabó Gyula a kiskanizsai népi mondásokat kutatva a következő formában: „az örménybe hét ördög és hét zsidó bujt, de a kiskanizsai mégis lefőzné, ha versenyeznének”.⁸⁰ Nem csupán szájhagyomány útján terjedt: a *Földrajzi Közlemények* 1878-ban az „egy örmény két zsidót, egy görög két örményt csal meg”,⁸¹ a *Budapesti Hírlap* 1883-ban „az örményben legalább kilenc zsidó és egy

⁷³ Szlávik Mátyás: Theodor Lindner: Geschichtsphilosophie. Das Wesen der geschichtlichen Entwicklung. *Athenaeum*, 1905/2. 283.

⁷⁴ Szikulus, 1893. 1402.

⁷⁵ A nemzetgyűlés 368. ülése 1925. évi január hó 30-án, pénteken. In: *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. Huszonkilencedik kötet. Budapest: Athenaeum, 1924. 23.

⁷⁶ A közmondások és proverbiumok a nyelv négyfajta jelhasználatára – az ismeretközlő, értékelő, ösztönző és rendszeralkotó – közül többnyire a második, értékelő funkcióval bírnak, ám jelentésrétegeik a másik három kategóriában is megnyilvánulhatnak. Vö. Szemerkényi Ágnes: „Közmondás nem hazug szólás” (*A proverbiumok használatának lehetőségei*). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994. 85–86.

⁷⁷ Strausz Adolf a *Magyar-zsidó szemle* 1887. évfolyamában arra a következtetésre jutott, hogy „a régi közmondásokból, melyek a különféle felekezetek egymáshoz való viszonyát esetelik, azt látjuk, hogy a katolikus nem a zsidót, hanem a görög-keletit tartotta a legmegbízhatatlannabb embernek, ki szavát soha sem tartja meg [...]. Abban az egyben valamennyien bámulatos összhangzással egyetértenek, hogy az örmények kedvére, az örmények szavára a nap soha sem kelne föl”. Vö.: Strausz Adolf: A spanyol zsidók a Balkán félszigeten. *Magyar-zsidó szemle*, 1887. 168–179. 179.

⁷⁸ Az Új Idők tárcájában a zsigori Andrassy Manó grófról így írtak: „*Azt ugyan be nem csapja senki, mert száz zsidón meg örményen is túltesz!*” Vayk: Főúri vadászat Betlérén. Új Idők, 1898. december 18. 544.

⁷⁹ Wasilkiewicz Viktor: *Népköltési gyűjteményeink története és értéke*. Csíkszereda: Györgyjakab Márton Utódánál, 1899. 49.

⁸⁰ N. Szabó Gyula: Kiskanizsa az etnografia tükrében. In: Barbarits Lajos (szerk.): *Nagykanizsa*. Budapest: A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1929. 341. (Magyar városok monográfiája IV.)

⁸¹ E. B.: Die Türken in Europa. *Földrajzi Közlemények*, 1878/4. 107.

levantei lakik⁸² alakban közölte. György Aladár már említett kézikönyvében török közmondásként jegyezte fel a következő formában: „két törököt megcsal egy zsidó, két zsidót egy görög s három görögöt egy örmény”,⁸³ míg a *Borsszem Jankó* egy 1916-os gúnyirata így élcelődött: „Ha igaz az, hogy minden örményben tíz zsidó lakik, akkor minden görögben bizonyosan tíz örmény lakott.”⁸⁴ Az erdélyi örmények is ismerték a rájuk nézve lealacsonyító proverbiumot, az *Armenia* című szamosújvári örmény periodika a konstantinápolyi piacok gyakori szólásaként jegyezte fel: a „törököt rászedheti a zsidó, a zsidót a görög, a görögöt az örmény, az örményt csak a sátán szedheti rá”.⁸⁵ Törös Tivadar (született: Marusán Tivadar, 1859–1895) örmény származású szamosújvári író-publicista Áfgánistán Vártán álnév alatt a *Bolond Istók* élclap hasábjain figurázta ki a magyar nyilvánosságban egyre nagyobb teret hódító, a zsidók és az örmények vélt közös tulajdonságával, a pénzsóvársággal és csalárdsággal kapcsolatban kialakult negatív sztereotípiát. *Az örmény nemzet története* című bohózata az örmények ösatyja, Hájk és Noé találkozásánál veszi fel a kifundált történelem fonalát: „Noében már ekkor benne volt a zsidófajszeretet és rátámadt az örményre, hogy szíveskedjék most elpusztulni, ha az özönvizet túlélte”, ám az végül elcsábította és feleségül vette lányát. „Noéék akkor heten voltak összesen. Innét datálódik az a közmondás, hogy »egy örmény lefőz hét zsidót. ...«”⁸⁶ Az antiszemita és örményellenes sztereotípiákat megelevenítő közmondás pártszimpátiától függetlenül jelen volt a kor magyar sajtótermékeiben – a *Népszava* hasábjain, olykor címlapján is, 1906-ban, 1912-ben, 1913-ban és 1916-ban is olvasható volt.⁸⁷ Atlasz Márton a *Budapesti Hírlap* hasábjain jegyezte meg: a „keleti ember azt szokta mondani, hogy a zsidó becsapja a törököt, a görög a zsidót, az örmény pedig magát a görögöt is”.⁸⁸ Még amikor az antiszemitizmus ellen érvelt is („business is business, akár zsidó, akár yenki, örmény, angol...”), a *Husadik Század* hasábjain Czirbusz Géza sem mulasztotta el leszögezni: „Egy örmény típusban és egyebekben is felér hét zsidóval.”⁸⁹ A két vi-

⁸² [N.n.]: Az örmény kérdés jelenlegi helyzete. *Melléklet a „Budapesti Hírlap” 157-ik számához*, 1883/406. 1. Néhány évvel később a következő alakra módosult: „egy örményben négy zsidó, két görög és másfél perzsa lakozik”. Vö. É.: A jó tanítvány: Török história. *Budapesti Hírlap*, 1887. szeptember 15. 1–3.

⁸³ György, 1906. 32.

⁸⁴ K. A.: Nem akar ugrani Körber. *Borsszem Jankó*, 1916/45. 11.

⁸⁵ Szongott Kristóf: Az „Union Républicaine” egyik cikkéből. *Armenia*, 1891/4. 144.

⁸⁶ [Áfgánistán Vártán]: Az örmény nemzet története. A trónörökös felhívására, könyve számára. *Bolond Istók*, 1884. augusztus 17. 4. Érdeemes megjegyezni, hogy Törös bohózatából az önirónia mellett a büszkeség hangját is ki lehet hallani.

⁸⁷ [N.n.]: A néppárt bankjai. A piszok egyre nő. *Népszava*, 1906. december 16. 9–10., [N.n.]: A ketrec-választójog. *Népszava*, 1912. április 24. 1., [N.n.]: Félre a munkaidő-cenzussal! *Népszava*, 1913. január 3. 2–4., [N.n.]: Agrárius „élelmesség”. *Népszava*, 1916. június 20. 1–2.

⁸⁸ Atlasz Márton: Az örmények. *Budapesti Hírlap*, 1912/305. 5.

⁸⁹ [N.n.]: A zsidókérdés Magyarországon. A Husadik Század Körkérdése. *Husadik Század. Társadalomtudományi és Szociálpolitikai Szemle*, 1917. július–december, 9.

lánháború közötti időszakban a magyar országgyűlés képviselőházában is megjelent a közmondás parafrázisa: 1938-ban gróf Apponyi György, a liberális párt képviselője így szólt közbe a nemzetiségek társadalmi integrációját övező vitában: „Pedig egy örmény becsap tíz zsidót! Már az is tud asszimilálódni?“,⁹⁰ míg a szociáldemokrata Kéthly Anna a következő év novemberében cinikusan vetette oda Meskó Zoltánnak: „Azt mondják, hogy egy örmény rosszabb, mint tíz zsidó!“, mire Meskó így felelt: „Nem is tudtam, hogy faji alapon állanak már! Hála Istennek!“⁹¹ Ezzel természetesen nem kívánom azt sugallni, hogy Kéthly Anna vagy Apponyi György gyűlölte volna az örményeket vagy a zsidókat, pusztán azt kívánom alátámasztani, hogy az örményellenes sztereotípiákat a nyelvhasználatban és a köztudatban rögzítő közmondás széles körben ismert volt, a népköltésektől az országgyűlési felszólalásokig a közbeszéd része volt. Még a színházi életben is megjelent az antiszemita és örményellenes sztereotípiák összevetése – a *Budapesti Hírlap* publicistája a Nemzeti Színház színészeréről a következőket írta: „ha a zsidót fokozni akarjuk, nem kell megállapodni az örménynél, hanem tovább lehet menni egészen a művészig“.⁹² Szöllősi Zsigmond 1901. évi egyik tárcájában a főszereplő, az idős Kun Barnabás jellemét tekintve is hasonló összehasonlításra ragadtatta magát: „vénségére beállt zsidónak. De olyan zsidónak, a ki zsidóbb az örménynél. Azon kezdte, hogy bérelt, azon folytatta, hogy kereskedett és liferált és hogy teljes legyen az üzlet, fölcsapott ágensnek is“.⁹³ Nem csupán vélt jellemvonásaik és gazdasági befolyásuk tekintetében vont az örményellenes diskurzus párhuzamot a zsidók és örmények közé, de a két csoporttal szembeni gyűlölettel kapcsolatban is, és az azt kiváltó okozatokban is azonosságot sugallt. Kégl Sándor 1891-ben meglepődve tapasztalta, hogy „a mindenütt megvetett, gyűlölt zsidóknál nagyobb megvetés tárgyai voltak az örmények“ Perzsiában.⁹⁴ A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 1911. évi konstantinápolyi tudósítása „a görög és örmény kereskedők jellemé”-vel magyarázta azt, hogy „a töröknek lelkében a »keresztény« szóhoz [...] ugyanolyan fogalmak kapcsolódnak, mint nálunk a »zsidó« névhez“.⁹⁵ A dualizmuskorban széles körben elterjedt kifejezés volt az „örményzsidó” (illetve „zsidó-örmény” formája), amely a két csoporttal szembeni fajelméleti képzeteket és raszszista sztereotípiákat egyetlen, általánosító fogalomban ragadta meg. „A ravasz

⁹⁰ Az országgyűlés képviselőházának 311. ülése. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Tizennyolcadik kötet. Budapest: Athenaeum, 1938. 522.

⁹¹ Az országgyűlés képviselőházának 49. ülése. In: *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Második kötet. Budapest: Athenaeum, 1939. 567.

⁹² [N.n.]: A kakasviadal. *Budapesti Hírlap*, 1909. február 27. 10–11.

⁹³ Szöllősi Zsigmond: A gőgös Kun Barnabás. *Budapesti Hírlap*, 1901. szeptember 29. 1–2.

⁹⁴ Kégl Sándor: Egy perzsa király háreme. Edud ed-daulet herczeg följegyzései nyomán. *Budapesti Szemle*, 1891/174. 384.

⁹⁵ [N.n.]: Misszióügy. Keresztyén diákok világyűlése Konstantinápolyban. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1911. május 28. 355–356.

örmény zsidó” képe megjelent a *Hölgyek Lapja* 1879. évi egyik tudósításában,⁹⁶ míg az *Athenaeum* hasábjain *Az Ecset* című elbeszélés egyik mellékszereplője egy „bolygó, örmény zsidó” kereskedő, aki „egy csomó haszontalan portékáját” mások „nyakában sózta”.⁹⁷ Amikor 1902 októberében Liptó vármegye aljegyzőjéről, a szlovák Maruska Lászlóról kiderült, hogy grófi címét és doktori fokozatát hamisította, a sajtóban előbb örményként, majd zsidóként emlegették, a *Budapesti Hírlap* „örmény-zsidó” származásúként.⁹⁸ A *Budapesti Hírlap* 1889-ben közölte a csanádi plébános felhívását: két, magát papnak kiadó csalóra hívta fel a hívek figyelmét, ám szerinte „a parasztok sem tartják őket papoknak, hanem örmény zsidóknak, orosz kémeknek, vagy cigányoknak”.⁹⁹ Amikor a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt 1908-ban kettészakadt, s 17 képviselője megalakította a Függetlenségi és 48-as Balpártot, az *Ellenzék* publicistája így jellemezte a renegát új szervezetet: ha „volt valaha ellenzéki párt, mely az ellenzékiekieskedést diszkreditálta: úgy a zsidóörmény vezérlet alatt álló új párt az”.¹⁰⁰ Visszatérő retorikai elem volt „a kelet zsidója” kifejezés az örményeket illetően, amely önmagában is magyarázattal kívánt szolgálni az örményekkel szembeni általános megvetésre: a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* külföldi lapszemléjében Szlavik Mátyás leszögezte, hogy „az örmények »a zsidók a keleten«, a kik, mint ilyenek, igen gyűlöletesek az egész keleten”.¹⁰¹ Ennél jóval tovább ment a *Zászlónk* publicistája, aki azt írta: az „örmény volt Középázsia hétpróbás zsidója, akit különösen a mohamedánok gyűlöltek nagyon. Mert senki sem értett úgy ahhoz, mint kell egy garasból négyet csinálni, mint az örmény”. Hozzátette, hogy az orosz hódítók „úgy tekintették az Ázsia ütőerein lógó piócát, az örményt, mint amelyet gyűlölni jó, de bántani éppen séggel nem szabad”.¹⁰² A *piócák* szóképével elértünk az örményellenesség egyik legerőszakosabb beszédtechnikai eleméhez, a parazitáság sztereotípiájához, az örmények dehumanizálásához.

⁹⁶ [N.n.]: A maroccai küldöttség Berlinben. *Hölgyek Lapja*, 1879. 46. sz. 2.

⁹⁷ [N.n.]: *Az ecset*. Elbeszélés. (Harmadik közlemény.) *Athenaeum*, 1873/II, ápril–június. 990.

⁹⁸ [N.n.]: Matuska – nem gróf. *Budapesti Hírlap*, 1902. október 29. 6.; [N.n.]: Matuska László multja. *Budapesti Hírlap*, 1902. október 30. 6. A közokirathamisítás vádjával előállított, ám később szabadlábúra helyezett álgrof megszökött: hamarosan öngyilkosságáról cikkeztek a lapok, illetve arról, hogy valójában az Amerikai Egyesült Államokba menekült.

⁹⁹ [N.n.]: A „kaldeai papok”. *Budapesti Hírlap*, 1889. június 22. 5.

¹⁰⁰ [N.n.]: A helyzethez. *Ellenzék*, 1908. március 14. 1–2. A brassói, román nyelvű *Gazeta Transilvaniei* 1885-ben a „magyar és örmény-zsidó” újságokat vádolta azzal, hogy munkatársait rendre hazafiatlanokként bélyegzik meg. Vö.: [N.n.]: Hazafiak a *Gazet*’a itélőszéke előtt. *Székelly Nemzet*, 1885. április 9. 1.

¹⁰¹ Szlavik Mátyás: Külföldi szemle. *Potestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1899. január 29. 74–75.

¹⁰² [N.n.]: Egy világhírű magyar utazóról. Harmadik közlemény. *Zászlónk*, 1909. április 15. 182–183.

Parazitáság (dehumanizáció)

Az örmények dehumanizálásának első ismert példája Révai Miklós már idézett levele 1803-ból, hiszen a piócákról és szűnyogokról kölcsönzött *vérszopó* jelzőben indirekt módon ott visszhangzott az idegen ajkú kereskedőcsoportok negatív állati jellemzőkkel való felruházása. A közvetlen dehumanizációnak legkorábbi általam ismert példája 1844-ből származik és a *Vasárnapi Újság* hasábjain jelent meg. A *B. L.* álnév alatt jelentkező szerző a közigazgatás hiányosságait sorolva a perfolyam lassúságáról lamentált, s „a’ haza zsírján hízott örmény, zsidó vagy más idegen” csoportok kapcsán a következő költői képet festette fel: „nem látunk-é jelenleg is sok jó szívű vendégszeretőt a’ vakondokkal künn szigorogni, midőn az elég szemtelen tüskés állat kényelmesen nyújtódik a’ jámbortulajdonos lakában”.¹⁰³ A *Pesti Hírlap* 1909 májusában közölte Guglielmo Ferrero – fent már idézett – értekezését a török társadalom összetételéről. Eszerint „a török városok örmény kereskedője csaknem mindig uzorás, nagy vagy apró, titkosan vagy nyíltan; de nem lehet más, mint uzorás”. Ebből a megállapításából következette, hogy az Oszmán Birodalom örmény közössége „hatásosan dolgozik a török társadalom felosztásán, sőt, annyira hízik és gyarapodik a romlásán, mint amennyire a tüdővész bacillusai gyarapodnak fokozatos halálán a szervezetnek, amelybe behatolnak”.¹⁰⁴ Ezzel az örményekre is kiterjesztette a magyar nyilvánosságban már jól ismert, korábban azonban a zsidóságra alkalmazott rasszista beszédtechnikai elemet, a kulturális-vallási közösség dehumanizálásának legkönyörtelenebb retorikai formáját: betegséggént, gyilkos parazitaként való ábrázolását. 1912-ben ugyancsak a *Pesti Hírlap* hasábjain jelent meg Claude Farrère francia író *Aki embert ölt* című regényéből egy részlet, amelyben az Oszmán Birodalom jellemzően kereskedő nemzetiségeiről mint belpoklos hollókról írt: „a görög, örmény, perzsa, syriai, zsidó és bolgár hollók még mindig lakmároznak a hulladékokból és senki nem gátolhatja meg őket ebben. [...]

¹⁰³ B. L.: Újévi ajándék. (Kegyes óhajtások). *Vasárnapi Újság*, 1844. február 11. 97–106. A gyűlölködő íráson felháborodó egyik olvasó is érzekelte a dehumanizáció barbárságát, s válaszlevelében emlékeztette a névtelen szerzőt: „ezen kifejezések ezelőtt másfél századdal megjártak; mert tudjuk, hogy akkor a’ pápista (hogy népszerű szavakkal éljek) a’ kálvinistát kutyának hívta, ’s ez viszont azt; a’ magyar az örményt pénzcshalónak csúfolta, ’s ez viszont amazt mivel czélszerűnek gondolta; hiában mert olyan volt az idő akkor, miveletlen, tanulatlan, és mindenek felett önző azaz magát szerető. De már most minekutánna átlátták a’ tudományoknak jóltevő szelid sugáránál, hogy a’ pápista is Istent imád, mint a’ kálvinista, vagy unitárius; az örmény is ember valamint a’ magyar vagy német; azután, hozzájárul még az is: hogy az örmény is annyi veritékivel szerzi kenyerét, ruházatát pénzt, mint a’ magyar nemes, vagy ha azt merem állítani, hogy többel, gondolom nem hazudtam. Már most ily szempontból ítélve a’ dolgot, hihetetlen előttem, hogy miképpen élhet mivel ember, mi több író, ily valóban zsiros, és könnyen gyűlölséget okozható kifejezésekkel.” L. S. M.: Felelet az 510-dik számú *Vasárnapi Újságban* kijött Újévi ajándék, és kegyes óhajtások egy pontjára. *Vasárnapi Újság*, 1844. április 7. 232–236.

¹⁰⁴ Ferrero, 1909. 7.

A zsidók száz percentre kölcsönöznek. Meg is gazdagodnának ebből, ha nem lennének itt az örmények; de az örmény mindent fölemészt, még a zsidót is.”¹⁰⁵ Talán innen kölcsönözte a következő évben Fröhlich János bűnügyi újságíró, filmhíradó-rendező a következő sorait: a „török már századok előtt prédául engedte át testét piszkos kis hollóknak és keselyűknek, a javain való élőködést megkezdték a görögök, folytatták a sziriai arabok, majd az örmények, perzsák és zsidók. Mind-egyik tépdessett magának óvatosan, lassan, de kielégíthetetlen étvágygyal egy-egy darabkát a törökök húsából”.¹⁰⁶ A népirtások diskurzusait vizsgálva Rowan Savage megállapította, hogy a dehumanizálás nem csupán velejárója, de alapvető alkotó-eleme a genocídiumnak, az áldozatok emberi mivoltának diszkurzív lebontása nem csupán az elkövetők öngazolásának eszköze, de egyszerre motivációja és legitímációja is a népirtásnak.¹⁰⁷ A dualizmus kori magyarországi örményellenesség dehumanizációja kapcsán nem beszélhetünk az örmények szisztematikus kiirtásának szándékáról, mindazonáltal, mivel időben egybeesett az Oszmán Birodalomban, egy, az első világháború során szövetséges államban zajló népirtással, különös jelentőséggel bír.

Fajelméleti sajátosságok

A korszak fajelméleti irodalmában is megjelent az örményellenesség diskurzusa. Lenhossék Mihály anatómus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a neurontan megalapítója *A népfajok és az eugenika* címmel közölt tanulmányában a rasszokról mint „szervezetbeli” és lelki típusokról közölte zavaros eszmefuttatását, s többek között az „örményzsidó típusról” is említést tett.¹⁰⁸ Semayer Vilibáld, a Néprajzi Múzeum majdani igazgatója egy „antropológiai” tanulmányában az árja arcvonásokkal szemben az „örmény–zsidó” arcot hozta fel ellenpéldaként: „a tiszta fajú, skandináv vagy angolszász arcot, az örmény vagy spanyol zsidóétól bármelyikünk képes megkülönböztetni”.¹⁰⁹ György Aladár jellemzésében az örmények „hízásra hajló emberek, iráni arczéllel, dolichokephal agygyal, szemek feketék,

¹⁰⁵ Farrère, Claude: Aki embert ölt. *Pesti Hírlap*, 1912. február 20. 41.

¹⁰⁶ Fröhlich János: A török birodalomban. *Az Újság*, 1913. december 25. 232.

¹⁰⁷ Savage, Rowan: Modern genocidal dehumanization: a new model. *Patterns of Prejudice*, 2013/2. 139–161. Mindazonáltal Johannes Lang provokatív tanulmánya megkérdőjelezi a dehumanizációs folyamatok kutatásának létjogosultságát: Lang, Johannes: Questioning Dehumanization: Intersubjective Dimensions of Violence in the Nazi Concentration and Death Camps. *Holocaust and Genocide Studies*, 2010/2. 225–246.

¹⁰⁸ „Az ősrégi egyiptomi piramisokon ábrázolt szemita vezérek teljesen megegyeznek a mai arab beduinokkal, és az ugyancsak a piramisokon ábrázolt északisziriai hehithák, kik sajtátszerű czilinderszerű kalappal vannak ábrázolva, egészen a mai örményzsidó típust érzékitik.” Lenhossék Mihály: *A népfajok és az eugenika. Természettudományi Közlöny*, 1918/695–696. 215.

¹⁰⁹ Semayer Vilibáld: A magyarság anthropologiai típusai. Együttal hivatalos válasz Herman Ottónak: „A magyar nép arca és jelleme” című könyvére. *Néprajzi értesítő*, 1903/4. 88.

nagyok s mélyen fekvők, orruk sasjellegű, homlokuk alacsony, szemöldökük gyakran összenő. Arcszínük fehér, de idősebb korokban sárgás”.¹¹⁰ A Zichy Jenő által akkor már javában szervezett Kaukázus-expedíció örmény származású tagját, Cselingerián Jakabot a *Budapesti Hírlap* tárcája így figurázta ki: „Fekete mint egy kéményseprő, arca olajbarna, szeme olyan különös vágású, hogy mását csak Erzerumban találod. Szóval tiszta vérű örmény.”¹¹¹ Czirbusz Géza véleménye szerint úgy, ahogy a „mongol fajtájú magyarból tiszta európai typos lett”, „a cigányból, zsidóból, örményből szintén európai fajta válhatott volna, ha e három typos szokása, életmódja, történelmi sorsa a más typosokkal való keveredéstől vissza nem tartja”.¹¹² Bányász Iván *Calypso* című regényében is ott visszhangzott az örményellenes diskurzus fajelméleti érvelése. A „semita fajok” alábbi tipológiájával szolgál: a „zsidó faj a legjelesebb a semita faj között s legkevésbé bír a többi hibájával, a kegyetlenséggel. [...] A semita fajok másodika, az arabs szintén nemes, de kegyetlen faj. Az örmény a leghitványabb köztük, piszkos és többnyire tehetségtelen. Egyedül a zsidókban van nagyobb szabású jellem, becsület és a legélénkebb családi szeretet”.¹¹³

¹¹⁰ György, 1906. 55. Hasonlóképp vélekedett honfitársai fizikai tulajdonságairól mindazonáltal Ávedik Lukács erdélyi örmény plébános is: „melle és válla széles, haja holló-fekete, sas orral és fekete szemmel”. Vö. Ávedik Lukács: Tükördarabok a honi örmények viszonyairól és jelleméről. *Armenia*, 1887/9. 271.

¹¹¹ [N.n.]: A kellemetlen örmény. *Budapesti Hírlap*, 1892. március 27. 1.

¹¹² Czirbusz, 1893. 494. Az örmények alsóbbrendűségét hirdető fajelméleti fejtegetések igazán a két világháború között nyertek teret – a fajvédő *Szózat* hasábjain F. Papp Zoltán arról írt, hogy szerinte a „zsidók, örmények, görögök, négerék, beduinok zagyva keveréke” s az „egymástól fajilag nagyon távol álló népek kereszteződése következtében beállott faji elkorcsosulás” következménye volt a Római Birodalom bukása, míg a katolikus *Esti Kurír* a zsidó, örmény és lengyel vér gyors oxidációjáról írt. Baán Kálmán a magyar család kutatással kapcsolatban a „fajkutatás” fontosságát hangoztatta: „Fajtánktól túlságosan idegen fajtaelemek képviselői hazánkban a zsidók, örmények, cigányok, oláhok (ezek között a földközi fajúak) és az északi fajtájú németek”, így ha az öt generációs családfán 16 felmenőből tíznél több ezekhez a népcsoportokhoz tartozik, „akkor az illető egyén nem sorolható a magyar fajtájúak közé”. Az ebben a szellemben született fajelméleti kijelentések az országgyűlésben is ott visszhangzottak: 1920-ban Dáner Béla kijelentette, hogy az arabok és a zsidók „oly távol állanak egymástól, mint az örmények a germánoktól, bár mind a kettő az árja fajhoz tartozik”. F. Papp Zoltán publicisztikáját I. F. Papp Zoltán: Örök igazságok – örök törvények. *Szózat*, 1924. július 19. 6. Az *Esti Kurír* a *Szózat*-ban megjelent cikket szemlélte: „a zsidók vérében az oxidáció háromszor olyan gyorsan megy végbe, mint az oroszokéban”. Eszerint, ha „az apa orosz, de az anya zsidó, örmény vagy lengyel, a véroxidáció gyorsabb, mint az oroszoké. Szédületes felfedezések!” Vö.: [N.n.]: Mutass egy vércseppet – megmondom a fajodat! *Szózat*, 1925. július 5. 3. Baán Kálmán fajelméleti publicisztikáját I. Baán Kálmán: Öskutatás és fajismeret. *Magyar Családtörténeti Szemle*, 1939/1. 12. Dáner Béla felszólalását lásd: A Nemzetgyűlés 106. ülése 1920. évi szeptember hó 20-án, hétfőn. In: *Az 1920. évi február 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. Ötödik kötet. Budapest: Athenaeum, 1920. 428–429.

¹¹³ L. Bányász István: *Calypso – irányregény*. Veszprém: Köves és Boros, 1898. 143.

A népirtás relativizálása: a hazafiatlanság és szeparatizmus vádja

Az örményellenes diskurzus meghatározó sztereotípiája volt a hazafiatlanság és a szeparatizmusra való hajlam vádja. E retorikai fogások az Oszmán Birodalom örmény kisebbsége ellen elkövetett mézárások és szisztematikus erőszakcselekmények, s később az örmény népirtás relativizálását szolgálták, így elsősorban a kis-ázsiai örmény közösséggel szemben fogalmazódtak meg a korabeli magyar nyilvánosságban.¹¹⁴ Az 1877–1878-as orosz–török háborúval, majd a berlini kongresszuson kiéleződő keleti kérdés a közbeszéd szintjére emelte szerte Európában az úgynevezett örmény kérdést, tehát az örmények autonómiaörményekkel kapcsolatos diskurzust is, amely a 19. század utolsó harmadában végzetesen összefonódott a fekete-tengeri orosz expanziós politikával és a közel-keleti brit nagyhatalmi törekvésekkel. Az orosz hadseregben szolgáló dél-kaukázusi és örmény-felföldi (kelet-anatóliai) örmény önkéntesek szerepvállalása (például az 1877. évi karsi csatában) megszilárdította a szeparatizmus vádját a törökországi örményekkel szemben, majd az Egyiptom annektálását követően egyre erősödő brit és francia intervenciós kísérletek árnyékában az örmény kérdéssel kapcsolatos magyarországi politikai beszéd (egy hangos többsége) a nagyhatalmak érdekeit kiszolgáló, hűtlen lázadók közösségévé minősítette a kis-ázsiai örmény lakosságot.¹¹⁵ Bár a korban oly népszerű török–magyar barátság és a turanizmus (a magyarság „faji”, kulturális és politikai önazonossága

¹¹⁴ Szentimrei Márton bencés szerzetes, főiskolai tanár már 1881-ben kijelentette: „a zsidónak sajtáságos állása a keresztény népek között, kizárólagossága, separatismusa, hazafiatlansága, foglalkozása s más népek életvelején való parasita élése. [...] Hazafiatlanságban, parasitaságban és foglalkozásaiban a zsidó nem áll egyedül, mert ott van mint társa az örmény, a perzsa, a cigány s ott volt eddig a görög”, kiterjesztve a zsidók dehumanizálását (parasitaság) négy másik nemzetiségre, így az örményekre is. Horváth Géza zoológus kaukázusi úti beszámolójában meglepetésének adott hangot, mikor összevetette a magyarországi örmény diaszpóra lojalitását a kis-ázsiai örmények szeparatizmusával: „Megismerkedvén az ázsiai örményekkel, annál meglepőbbnek és dicsőbbnek mondhatja a magyar örmények hazafiságát a magyar nemzettel való összeolvadásukat.” Az *Újság* egyik publicistája 1912-ben a magyarországi kisebbségek hazafiatlanságát hangoztató vádak cinikus és élcelődő parafrázisával szolgált: „A ki zsidó, örmény, német, oláh, ha akarja se szabad szeretnie a hazát. A munkás ember is csak a legtrikább esetben lehet hazafi, csak bizonyos kiváló alkalmakkor, a mikor igen rászorultak a haza szabadalmazott szeretői. Máskülönben ők is hazátlan bitangok.” Szentimrei dehumanizáló publicisztikáját I. Szentimrei Márton: Zsidókérdéshez. *Új Magyar Sion*, 12, 1881. 891. Horváth Géza úti beszámolóját I. Horváth Géza: Az Ararát vidékén. *Budapesti Hírlap*, 1894. január 13. 3. Az *Újság* vonatkozó publicisztikáját I. Vulpes: Hazugság nélkül. – Cikksorozat az igazságról. – XXXVI. Hazafiasság. Az *Újság*, 1912. szeptember 6. 7.

¹¹⁵ Bővebben: Butt, Ahsan I.: *Secession and Security: Explaining State Strategy against Separatists*. [H.n.], Cornell University Press, 2017. 125–162.; Kozári Monika: Németország orosz politikája a berlini kongresszus előkészítésének időszakában: Andrassy konferencia-javaslatától a kongresszus összeülééséig. *Századok*, 1988/3. 422–463.

keleti, „turáni” alapokra helyezésének)¹¹⁶ eszméje is sokakat arra sarkallhatott, hogy az oszmán hatóságok védelmére keljenek az örményeket ért atrocitásokkal kapcsolatban, a tömeges és szisztematikus erőszakot a politikai beszéd különböző szinterein többnyire a soknemzetiségű államokra máig oly jellemző érveléssel relativizálták s legitimálták: a területi integritás és a társadalmi rend fenntartása érdekében a hazafiatlan örményekkel (az örményzavargásokkal, az örmény lázadásokkal és az örmények mozgalmával)¹¹⁷ szembeni szükségszerű lépéseként igazolták. A *Budapesti Hírlap* 1895-i évfolyama számos vezércikkében foglalkozott az örmény kérdéssel és az Oszmán Birodalom területi integritásával, hangsúlyozva többek között: „botrányos igazságtalanság a szultánt és Törökországot okozni sok olyan bajért, a mit mások okoztak [...] Anglia követelte a reformokat, Angliában bízva tört ki az örmény lázadás Konstantinápolyban, ennek következtében történtek a borzasztó mézszárlások”.¹¹⁸ Még Vámbéry Ármin higgadt értékelésében is hangsúlyos szerepet

¹¹⁶ Ablonczy Balázs a turanizmus tíz értelmezés keretével szolgál: 1. a keleti magyar őshaza keresése; 2. a magyar nép rokonainak felkutatása és keleti kapcsolatainak feltárása (tudományos kérdések); 3. e tudományos kérdésekből fakadó politikai következtetések levonása; 4. kulturális és gazdasági befolyásszerzés, egyfajta magyar imperializmus a) a Balkánon, b) a Közel-Keleten és Kis-Ázsiában, illetve Dél-Oroszországban és Ukrajnában, c) egész Ázsiában; 5. Magyarország politikai szerepének újrafogalmazása a) amennyiben Magyarország közvetíti a Nyugat számára a Kelet értékeit, b) ugyanezt a feladatot végzi ellenkező irányban, c) új szövetségeseiket és hatalmi konstellációkat állít fel és azok élére áll; 6. tudományos ismeretterjesztés Ázsia kapcsán; 7. kísérlet a nemzeti képző- és iparművészeti stílus megalkotására a rokon népek „turáni” motívumkincsének segítségével; 8. az európai-tengerentúli irodalmi-művészeti orientalizmus hazai adaptációja; 9. a Kelettel kapcsolatos magyarországi lobbitevékenység; 10. a teljes magyar társadalom „turáni alapokra helyezett” reformja (újpagányság, keleti örökség beemelése az iskolai tantervekbe stb.). Vö.: Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2016. 15–16.

¹¹⁷ E terminológiai konceptualizálás is a vérengzésekkel kapcsolatos oszmán narratívát erősítette, s a forradalmi provokációra adott önvédelmi reakcióként állította be az emberéletek ezreit követelő pogromokat. A magyarországi napilapok tudósításai is gyakran (ám mint lejjebb látni fogjuk, korántsem kizárólagosan) az örményekkel szembeni erőszak mögött rendre az örmény forradalomárok Angliából és Oroszországból finanszírozott államellenes tevékenységét láttatták. „Batumi hírek szerint a lázadás már nagyon elterjedt. A mozgalmat Tifliszből örmény származású orosz tábornokok vezetik” – írta a *Pesti Hírlap* már 1883 januárjában. Hasonló állítások szerepeltek a sajtó teljes politikai palettáján: a *Magyar Polgár* arról számolt be, hogy az „örmények mozgalma sokkal komolyabb, mint a hivatalos és félhivatalos körök állítják. Az izgatás kiterjed Erzerum, Van, Bitlisz és Diarbekir kerületekre, e melyeken 1200 embert fogtak el eddig. Azt mondják, hogy a lázadást Tifliszből örmény származású előkelő orosz tisztiek készítik elő”. Míg a *Budapesti Hírlap* arról írt, hogy „Bizonyítékok vannak arra, hogy a forrongást folyvást táplálják kívülről”. Vö.: [N.n.]: Az örmény lázadás. *Pesti Hírlap*, 1883. január 9. 4.; [N.n.]: Az örmények mozgalma. *Magyar Polgár*, 1883. január 10. 3.; [N.n.]: Törökország sebei. *Budapesti Hírlap*, 1895. november 5. 4.

¹¹⁸ [N.n.]: Törökország integritása. *Budapesti Hírlap*, 1895. december 1. 1. II. Abdul Hamid szultán uralkodásának 20. évfordulóján, 1895 augusztusában is vezércikk vette a Portát védelmébe: „nincs neveségesebb vád annál, hogy a szultán a keresztények ellensége. Egyetlen padisah uralkodása alatt sem jutott annyi keresztény az udvarba és a kormányba, mint most

kapott az erőszak legitimálása: „rossz néven vehetjük-e a Portának, ha oly forradalmi törekvések ellen, melyek tekintélyét aláássák s az ország kapuit megnyitják, védekezik és óvja magát? [...] Nem, az oszmánság még nem oly gyáva és bátortalan, s e védekezés és erélyes ellenállás minden józan politikus előtt érthető. Csak a liberális angol politikusok nem akarják ezt belátni, mert ők humanismusukat ott, a hol pártérdekeiknek hasznára válik, szívesen váltják föl apró pénzre”.¹¹⁹ Több országos napilap is szemlélte Butyka Dezső, a török kormány által 1877-ben szerződötetett katonaoorvos 1895. évi, *Az örmények és a kurdok között* című, a Földrajzi Társaság előtt felolvasott előadását, amelyben azt kívánta alátámasztani: az örmények „nem tarthatnak számot bármily kis autonómiára sem”. Érvelése azonban kimerült a klasszikus örményellenes sztereotípiák felelevenítésében: az „örmények ismert fősvénysége” mellett kiemelte, hogy „az örmények között százával akad az áruló honfitársai ellen is”, s hosszasan ecsetelte az örmények közt uralkodó szomorú „szellemi állapotokat”, miszerint könyvtáruk s általában irodalmuk, nemzeti daluk nincsen, az örmények „főpapjai is igen műveletlenek, piszkosak és részegeskedők [...]. A legtöbb pap koldulásból él”.¹²⁰ Az örményekkel szembeni etnikai alapú tömeges erőszak, az örmény népirtás relativizálása és legitimálása, a klasszikus örményellenes sztereotípiákra építkezve egyre nagyobb nyilvánosságot kapott Magyarországon az I. világháború közeledtével. A fajvédő és turanista folyóiratok sorra közölték az ebben a szellemisségben született írásokat. Miller Rezső a *Turán* hasábjain úgy fogalmazott: „Különösen az örmények híresek ravaszságukról és kapzsiságukról és ha történetek keresztény mérsárlások, akkor ez nem annyira a kereszténység elleni támadás volt, mint inkább a szegény kiszipolyozott nép felkelése uzsorásai ellen.”¹²¹ Pröhle Vilmos

és az ő elve a vallások egyenlő joga. Nem ő a hibás abban, hogy gyakran intenciói ellenére cselekszenek a török hatóságok”. Vö. [N.n.]: A szultán jubileuma. *Budapesti Hírlap*, 1895. augusztus 31. 1. Máskor a tömeges vérengzésekről szóló híreket vonta kétségbe az újság címlapján: „Azt sem vonjuk kétségbe, hogy a török álladalom nem éppen mintaképe a modern jogállamnak s ott bizony az emberi természet néha érvényesül túl a mi rendünk fogalmainak a határán a maga eredeti vonásaiban, erőszakosságában, vérengzésében. A vérengzés néha még tömegesnek is mondható. [...] nem lehet tudni, hogy mennyi igaz abból, a mit a politikai ágensek diplomáciai jegyzékben és újságcikkelyekben az érzékeny európai közvéleménynek beadnak, de azt sem lehet tudni, hogy hogyan igaz a dolog? A mi oláhjaink dolgát tudom. De mit kellene róla vélnem, ha jámbor angol választó volnék? – Nos, ebből ítélem meg a bolgár, ebből az örmény kegyetlenkedéseket. Minden pénznek ott is színe és visszája van.” Vö. [N.n.]: Az örmények felszabadítása. *Budapesti Hírlap*, 1895. szeptember 6. 1.

¹¹⁹ Vámbéry Armin: Az örmény kérdésről. *Budapesti Szemle*, 1895. 222. 341.

¹²⁰ Butyka Dezső: Az örmények és a kurdok között. Kivonat az 1895. nov. 14-diki ülésén tartott felolvasásból. *Földrajzi Közlemények*, 1895/XX. 81–85. 1897-ben az Erdélyi Múzeum hasábjain megjelent Új Örményország című dolgozata – az Örmény-felföld földrajzi leírásán túl – azt kívánta bizonyítani: az angolok és oroszok által „örmények lakta vilajetekként” emlegetett területeken az örmények kisebbségben élnek, az idegen hatalmak érdekeit kiszolgálják. L. Butyka Dezső: Új Örményország. I–II. *Erdélyi Múzeum*, 1897/2, 1897/3. 73–85., 137–151.

¹²¹ Miller Rezső: Kis-Ázsia gazdasági viszonyai. *Turán. A Turáni Társaság folyóirata*, 1913/1. 32.

kolozsvári egyetemi tanár, az Etelközi Szövetség majdani alapítója, fajvédő író és politikus 1913-ban így írt az örmény kérdéstről: a „zavarokat, mint mindig, úgy 1895-ben is az Angliától pénzelt örmények kezdték a lehető legvadabb barbarizmussal; az angol kormány pedig, mely otthon szenteskedő szemforgatással meetingeket rendeztetett a keresztény örmények érdekében, a garázda örmény banditákat egész hatalmi súlyának latbavetésével igyekezett a jól megérdemelt visszatorlástól megmenteni”.¹²² A relativizálás retorikája az örmény népirtás 1915. évi kirobbanásától kezdődően szélesedett ki a magyar nyilvánosságban. Bár Magyarországra is eljutottak az örmény lakosság tömeges deportálásáról és kiirtásáról szóló hírek, a magyar sajtó egy tekintélyes része az örmény szeparatizmus ok-okozati viszonyában láttatta a történeteket. Mosonyi Lipót az *Alkotmány* hasábjain nem tagadta az örmények ellen elkövetett „kegyetlenségek” és mészárlások valóság alapját, a tömeges kitelepítések szükségességét így magyarázta: a „török kormány elrendelte az örmények lakta vidékeken levő örmények kilakoltatását és az arabok közé, Bagdad vidékére való internálását, hogy elszakítsa őket az oroszokkal való mindennemű összeköttetéstől és kitépje őket saját ősi hazájukból, hogy annak újra életrekelését, vagy felszabadítását megghiúsítsa”. Hozzátette: „Most egy újabb szörnyű babiloni fogságba vándorol az örmény nép. Türelmetlenségéért és túlzásaiért bűnhődik.”¹²³ A katolikus napilapok, az *Egyházi Közlöny* és a *Katholikus Szemle* sorra vették át Mosonyi érvelését.¹²⁴ A világháború alatt félmillióslapszámot is elérő napilap, a *Pesti Hírlap* 1915 októberében „Az örmény lázadás elfojtása” címmel közölt riportot, a *Magyarország*, a *Népszava*, az *Előre* és a szabadkőműves *Világ* pedig teljes egészében közölte a genfi oszmán főkonzulátus nyilatkozatát: „Örménymészárlások sehol sem voltak. Minden szó, amit erre vonatkozólag az önök [a *Journal de Genève – a szerző megj.*] tudósítója jelentett, koholt. Bizonyos szárazföldi vagy tengeri határainkon a szultáni kormány a nemzeti védelem érdekében eltávolította a polgári lakosságot, de fajra való tekintet nélkül.”¹²⁵ A függetlenségére büszke *Budapesti Hírlap* „Az antant bűnei – Mi mindent fogunk számon kérni a háború után?” című hosszú esszéjében „Szerbia fölbujtása” és „Görögország sanyargatása” mellett „Az örmény lázadás”-t is felsorolta a pontokba szedett főbűnök között: az „angolok 1915 elején föllázították Arméniát, a melynek népe sok helyen lemészárolta a megrohant török lakosságot. A lázadást Törökország leverte, a főcinkos örményeket kivégeztette. Anglia aztán telekürtölte a világot, hogy Törökország milyen vérszomjas kegyetlenséggel üldözi örmény alattvalóit.”¹²⁶

¹²² Pröhle Vilmos: Törökország és a keleti kérdés. *Nyírvidek*, 1913. január 26. 3.

¹²³ Mosonyi Lipót: Az örmények helyzete a világháborúban. *Alkotmány*, 1915. szeptember 19. 10–12.

¹²⁴ Vö. [N.n.]: Az örmény-kérdés. *Egyházi Közlöny*, 1915. október 1. 446., Mosonyi Lipót: Az örmény katolikus egyház kialakulása és mai helyzete a világháborúban. *Katholikus Szemle*, 1915/10. 977–988.

¹²⁵ [N.n.]: Az örmény mészárlások. *Világ*, 1915. július 21. 5.

¹²⁶ S. I.: Az antant bűnei – Mi mindent fogunk számon kérni a háború után? *Budapest Hírlap*, 1916. március 25. 7.

1916-ban látott nyomdafestéket Orbók Attila, a *Magyarország* című periodika publicistája által jegyzett, *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmaról* című kiadvány, amely alcíme tanúsága szerint „a Császári Ottomán Kormányának az örmények államellenes mozgalmaról beszerzett eredeti hivatalos adatai nyomán” született.¹²⁷ A 48 oldalas, képekkel illusztrált nyomtatvány a következő fő állításokat tartalmazta: 1) Az „örmény mozgalmak” nem vallási, hanem politikai természetűek. 2) A „zavargások” mögött Oroszország és az antanthatalmak állnak. 3) Az 1890-es években az oroszországi titkos örmény forradalmi szervezetek által okozott „nehézségek” miatt, a „rend helyreállítása” érdekében történtek vérontások. 4) A „mostani liberális Császári Kormány az örményeket mindig jóakarattal és bizalommal részesítette előnyökben”. 5) Az örmények az antanthatalmak szövetségeseiként a világháborúban mindent elkövettek, hogy előidézzék az Oszmán Birodalom és a központi hatalmak bukását. 6) Az Oszmán Birodalom többségi, muzulmán lakossága „nem is bírta megállani, hogy ne érezzen természetes és mély gyűlöletet hitszegő és hazaáruló polgártársaival szemben”. 7) Az oszmán kormány csak azután „élt a jogos megtorlás fegyverével az örményekkel szemben”, hogy azok nyíltan fellázadtak a karhatalommal szemben. Orbók érvelése szerint az örmények által elkövetett vérengzések és határlázongások miatt az oszmán hadsereg főparancsnoksága „kénytelen volt elrendelni, hogy [...] az örmény lakosságot dél felé szállítsák”. Hozzátette: az oszmán hatóságok mindent elkövettek a kitelepített örmények védelme érdekében. A kiadvány végső konklúziójaként leszögezi, hogy 8) „az ellenséges sajtó állításai, ellenséges államférfiak kijelentései, közleményei, hogy a törökök a mai helyzet kiaknázásával az örmény elem kiirtására külön politikával élnek [...] minden alapot nélkülöző koholmányok”.¹²⁸ Bár nem áll rendelkezésünkre erre vonatkozó adat, valószínűsíthető, hogy Orbókot könyve kiadásában a magyar vagy az oszmán kormányzat anyagilag támogatta.¹²⁹ A kiadvány célja túlmutatott az örmény népiirtás relativizálásán és az ifjútörök rezsim bűneinek tisztázására mosásán („jogos megtorlás”), hiszen explicite kifejezésre juttatta: nem történt népiirtás, az erről szóló híradások álhírek. Elismerte: „néhányan az örmények közül sajnálatraméltó visszaélések és erőszak áldozatai lettek, de” – hozzáteszi – „nem lehetett elkerülni; a muzulmán lakosságot mélységes és jogos elkeseredés ingerelte az örmények ellen”.¹³⁰ Mindezt bizonyítandó Orbók egy sor újságcikkidézettel mellett felsorakoztatta a klasszikus örményellenes diskurzus különböző beszédtechnikai

¹²⁷ Orbók Attila: *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmaról a Császári Ottomán Kormányának az örmények államellenes mozgalmaról beszerzett eredeti hivatalos adatai nyomán*. Budapest: Rényi Károly Könyvkereskedése és kiadóvállalata, 1916.

¹²⁸ Orbók, 1916. 7–39.

¹²⁹ Ennek lehetőségét Fodor Gábor sem zárta ki disszertációjában: Fodor Gábor: *Az örménykérdés a magyar források tükrében 1848–1939. Doktori disszertáció*. Budapest – Isztambul: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2018. 155.

¹³⁰ Orbók, 1916. 36.

elemeit, köztük az örményekkel szemben rögzült bizonyos sztereotípiákat. Esze-rint „az örmény elem [...] olyan koncessziókat és előjogokat szerzett, amelyeket soha semmiféle hatalom egyetlenegy községnek és nemzetiségnek nem adott”, illetve „ők voltak azok, akik hazug vádaskodásokkal honfitársaikat fájdalmas és kegyetlen megpróbáltatásoknak tették ki”.¹³¹ A többször elismételt állítás, misze-rint az örmény kérdés politikai, nem vallási töltetű konfliktus, egyértelműen a ma-gyar közvélemény keresztény felebaráti szimpátiáját volt hivatott aláásni. Az *Előre* 1917-ben az örmény népirtás egyik fő elkövetőjét, Talât pasát idézte: „az örmények deportálásának kérdéséről nyilatkozott a török nagyvezir és vitatta, hogy az intéz-kedésre az örmények rászolgáltak”.¹³² Az orientalista Germanus Gyula a deportá-lásokkal kapcsolatban a legfontosabbnak azt tartotta kiemelni, hogy a kurdok lakta mezopotámiai területeken „rablás és gyilkolás uralkodik [...] aminek az új-török kormány azzal nyújtott tápot, hogy a megbízhatatlan örmény elemet ezrivel depor-tálta kurd vidékekre”.¹³³

Örményekkel kapcsolatos sztereotípiák a századfordulós sajtóban

Az örményellenes diskurzus által a dualizmus kori magyar nyilvánosságban rögzít-tett sztereotípiák empirikus, kvantitatív jellegű vizsgálatát a századfordulót övező tíz év (1895–1904) lapirodalmán végeztem el. Két, tematikailag különböző perio-dikát választottam vizsgálódásaim tárgyául, egy hírlapot és egy ismeretterjesztő kulturális-szépirodalmi hetilapot: a *Budapesti Hírlapot* és az *Ország-Világot*. A *Bu-dapesti Hírlap* a dualizmus kori magyar sajtó meghatározó terméke, 1881–1938 között az egyik legtöbb példányszámban nyomtatott napilap volt Magyarországon. Főszerkesztője 1881–1925 között Rákosi Jenő volt, munkatársai közt tudhatta töb-bek között Bókay Jánost, Ottlik Györgyöt és Nadányi Emilt, büszke volt a napi-lap függetlenségére. A konzervatív lap kötelékében Konstantinápolytól Londonig számos tudósító dolgozott a vizsgált időszakban. Az *Ország-Világ* képes hetilap a *Vásárnapi Újság* mellett a korszak legmeghatározóbb kulturális periodikája volt, széles körű témaválasztása a történeti, művészettörténeti és társadalomtudományos

¹³¹ Orbók, 1916. 12., 15.

¹³² [N.n.]: A török nagyvezir nyilatkozik. *Előre*, 1917. szeptember 29. 2.

¹³³ Germanus Gyula: Az arab nemzetiségi kérdés. *Magyar Figyelő*, 1917/4. 379. Liman von Sanders német lovassági tábornok és oszmán császári tábornagy, a Dardanellákat védő első török hadsereg parancsnoka (1915–1916) 1923-ban Budapesten tartott előadást a törökorszá-gi háborúról. A már jól ismert vádakát ismételte el: az „1915. évi nagyon sajnálatos örmény száműzéseket is örmény nyugtalanságok előzték meg, amelyekben sok török vesztette éle-tét és senki sem vitathatta – feltéve, hogy a valóságot tiszteli –, hogy az orosz csapatokban sok örmény szolgált és hogy orosz részen örmény légiók harcoltak akkor, midőn az oroszok 1915- és 1916-ban Anatólia ellen nagy offenzívát intéztek. Ez készítette a török kormányt az örmények kiutasítására, ami sok áldozatot követelt.” Vö. von Sanders, Liman: A törökök mostani szabadságharca. *Magyar Katonai Közlöny*, 1923. 11. 242.

ismeretterjesztéstől a szépirodalmi alkotásokig terjedt, ám rövid közleményeket, híreket is közölt.¹³⁴

A kutatáshoz az Arcanum Digitális Tudástár (ADT) keresőmotorját vettem igénybe: az „örmény” keresőkifejezésre a fent jelölt időszak tekintetében adott összes találatot, mintegy ezer publikációt vettem kritikai diskurzuselemzés alá. A *Budapesti Hírlap* e tíz évfolyamát tekintve 947 találattal szolgál az ADT – összehasonlításként a „grúz” keresőszó 61, a „litván” 100, a „Montenegró” 594, a „macedón” 750 találatot eredményez, míg a „tót” 6650, a „görög” 10.249, a „szerb” pedig 13.600 bejegyzést. A *Pesti Hírlap*ban ugyanazon időszak tekintetében 788 említést találunk az örményekről, a *Magyarország* hasábjain 616-ot, a *Pesti Napló*ban 263-at, míg a *Vasárnapi Újság*ban, hetilap lévén, 110-et. Az *Ország-Világ* adatbázisa, kulturális hetilap lévén, 43 találattal szolgált.¹³⁵ A *Budapesti Hírlap* e tíz évfolyama összesen 3583 lapszám formájában jelent meg, ebből legkevesebb 764-ben lehetett az örményekről olvasni, tehát átlagosan minden ötödik számban, pontosan a lapszámok 21,3%-ában. 1896 szeptemberében övezte a legnagyobb figyelem az örményeket, ekkor a 30 lapszámból nem kevesebb, mint 28-ban volt szó a csoportról. Ebben a hónapban csúcsosodott ki ugyanis az örmény kérdés az Oszmán Birodalom területén az örmények ellen elkövetett tömeges erőszakhullám formájában, így a keleti kérdésre amúgy is fogékony magyar közvélemény tekintete Arméniára vetődött. Volt, hogy a hírlap egyik publicistája odáig ment, hogy kijelentse: „A világ közepe jelenleg Armenia.”¹³⁶

Elemzésem során az örményekkel kapcsolatos sztereotípiákat igyekeztem feltárni. Detektálásuk tekintetében az elsődleges szempontrendszeret Bindorffer Györgyi feljebb már említett meghatározása szolgálta.¹³⁷ További támpontot jelentettek a kritikai diskurzuselemzés Norman Fairclough által meghatározott módszertani alaptételei, miszerint az elemzésnek elsősorban a szókincset, a nyelvtant és a szövegszerkezetet kell vizsgálnia – mivel azonban kifejezetten a sztereotípiákat elemeztem, elsősorban a szókincsbeli vizsgálatra helyeztem a hangsúlyt. Fairclough módszertana alapján mindig szem előtt tartani, hogy milyen gyakorlati, klasszifikáló és ideológiai értékekkel rendelkeznek a szavak, illetve mely szavak miért ismétlődnek. Figyelemmel kell lenni az eufemizmusokra és a metaforák, közmondások, anekdoták különböző jelentéstartományaira. A nyelvtani szerkezetek gyakorlati értékeit is szem előtt tartottam: az alany-állítmány viszonya, az aktív és passzív szerkezetek, a tagadó és állító mondatok sokszor a befolyásolás eszközei, direkt vagy indirekt véleménynyilvánítások.¹³⁸ Mindezeket figyelembe véve az örményekkel kapcsolatos megnyilvánulásokat külön-külön, egyesével kellett

¹³⁴ Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest: Haza és Haladás Alapítvány, 1993.

¹³⁵ Ebből egy találat hibás volt.

¹³⁶ [N.n.]: Örményország. *Budapesti Hírlap*, 1895. november 15. 1.

¹³⁷ L. Bindorffer, 2006. 13.

¹³⁸ Vö.: Fairclough, 1989. 109–112.

mérlegelnem: sztereotíp-e? Örményellenes sztereotípiaként értékeltem, amikor az adott szöveg egy adott örmény személyt, örmények egy közösségét vagy az örmény nemzetet általában, explicit vagy implicit formában, egy vagy több sematikus személyiségjeggyel tünteti fel. Nem tekintetem sztereotípiának mindazonáltal azokat a kijelentéseket, amelyek egy adott személy vagy közösség jól meghatározható megnyilvánulásait illeték az örményellenes diskurzusra egyébként jellemző sztereotíp véleménynyilvánítással – így például a „Párisból világgá kürtölt híreket örmények koholták” kijelentést nem tekintetem a hazugság és csalárdság vádjának megnyilvánulásaként, ugyanis egy adott hírrel szemben fogalmazódott meg. Negatív sztereotípiaként jegyeztem fel azonban azokat az eseteket, amikor a periodika publicistája nem saját, hanem mások sztereotíp véleményét közölte változtatás vagy magyarázat nélkül – hasonlóan a jó hírnév védelmével kapcsolatos joggyakorlathoz.¹³⁹ Előfordult az is, amint feljebb is olvasható, hogy egy hírhedt csalóról pusztán azért híresztelték – hamisan –, hogy „örmény-zsidó”, mert csaláson kapták – ezt is negatív sztereotípiaként jegyeztem fel.¹⁴⁰ Feljegyeztem továbbá a pozitív sztereotípiákat – ezek többnyire a magyarországi örmények hazaszeretetére vonatkoztak.

Eltérő elbírálás alá estek a sajtó- és szépírói műfajok, az irodalmi művekben megjelenő rasszista sztereotípiák ugyanis gyakran nem az író véleményét tükrözik, nem az etnikai-vallási türelmetlenségből fakadnak, hanem éppen e jelenség elé tartanak görbe tükröt, így hívják fel az olvasó figyelmét az etnikai/vallási türelmetlenség problémájára. Többször is megjelent például az örmények dehumanizációja a *Budapesti Hírlap* tárcarovatában, azonban minden alkalommal a fikatív történet egy negatív karaktere szájából hangozott el, így implicit jelentése nem az örmények emberi tulajdonságaitól és méltóságától való megfosztása, hanem az örményellenes diskurzus embertelensége volt, ezért nem értékeltem negatív sztereotípiaként.¹⁴¹ A *Budapesti Hírlap* publicisztikái, műfaji és stilisztikai kötöttségükből fakadóan, többnyire mellőzték a véleménynyilvánítást és a sztereotíp jelzők használatát, ezzel szemben az *Ország-Világ* – színes, kulturális hetilap lévén – többnyire véleménycikket és irodalmi alkotásokat közölt, és hemzsegett

¹³⁹ „A védőügyvéd azt mondta róluk, hogy csak a török vall becsületesen, az örmények gyalázatosan hazudnak. Ápik efendit négy örmény ügyvéd védte.” Vö.: [N.n.]: Ápik effendi. *Budapesti Hírlap*, 1896. október 24. 4.

¹⁴⁰ Nem soroltam azonban a csalás kategóriájába azt, amikor a Louvre hamisított műtárgyai mögött krími örmény, görög és perzsa hamisítótak sejtettek, ennek igazságtartalmát ugyanis nem tudtam visszaigazolni.

¹⁴¹ Anthony Hope *Forozo* c. regényét több részletben közölte a hírlap – egyik török szereplője így vélekedett az örményekről: „Nem hiába mondom én mindig, hogy ezek az örmények, jóllehet, ügyes kutyák...” Mindezeket a regény főhőse így nyugtázza magában: „De én nem azért jöttem, hogy egy török embernek az örményekről való véleményét hallgassam és nem birva tovább leplezni türelmetlenségemet, félbeszakítottam őt.” Vö. Hope, Anthony: *Forozo*. Regény két kötetben. 52. *Budapesti Hírlap*, 1901. június 20. 12–13.

a sztereotípiáktól. Míg a *Budapesti Hírlap* hasábjain 1895–1904 között nyomtatásba került, örményekkel kapcsolatos összes publikáció 88,95%-a semleges volt, addig az *Ország-Világ* hasonló publicisztikáinak 32,4%-a sematikus képet festett az örményekről. A *Budapesti Hírlap* rovatainak többségében ugyanis nem volt helye a szerkesztői véleménynek, egy átlagos lapszámban – nem számítva a fizetett hirdetéseket, a színházi műsort és a tőzsdetáblázatot – megjelent publikációk 95%-a rövid hír, tudósítás, külföldi távirat, sport- és közgazdasági hír, vízállásértesítés és egyéb, rövid és tényközlő szöveg volt.¹⁴² Pusztán 3 százalékukat képezték a véleményközlő publicisztikai műfajok – a vezércikkek, riportok, olvasói levelek, jegyzetek, glosszák, karcolatok –, és két százalékukat az irodalmi közlések, a tárcák és folytatásos regények részletei.¹⁴³ Az örményekkel kapcsolatos publikációk némiképp eltérő műfaji megoszlást mutattak, ugyanis nem kerültek szóba az örmények sem a sportrovatban, sem a vízállásjelentésben, és csak elvétve olvashatunk róluk például a Közgazdaság vagy a Törvényszéki Csarnokrovatban. 6,7% jutott az irodalmi és 16,5% a véleményműfajok kategóriájába, túlnyomó többségük, 76,8% volt rövid hír, tudósítás, távirat, lap- és könyvszemle, gyász hír, szerkesztői üzenet vagy a Különféle című rovat színes-szellemes publicisztikái.¹⁴⁴ Ezzel is magyarázható, hogy a vizsgált szövegek 88,95%-a nem tartalmazott sztereotípiákat az örményekkel szemben. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy a rövid, tényszerű hírek és tudósítások címe gyakran sugallta a hazafiatlanság vagy a szeparatizmus sztereotípiáját (például *Az anarkista örmények*, *A forrongó örmények*, *Örmény összeesküvők*, *Az örmények mozgolódása*), a címválasztás azonban csak a figyelemfelkeltést szolgálta, s mivel maga a törzsszöveg gyakran nem tartalmazott negatív sztereotípiákat, ezeket semlegesként könyveltem el. A vizsgált időszakban a *Budapesti Hírlap* hasábjain megjelent, az örményekkel kapcsolatos publicisztikák 11,05%-a fogalmazott meg sztereotípiákat – ezek 82,3%-a negatív, 17,7%-a pozitív volt. A negatív sztereotípiák 40,2%-a az örményellenes erőszak relativizálásával kapcsolatos, 36,3%-a gazdasági jellegű, 3,9%-a fajelméleti,¹⁴⁵ 0,9%-uk

¹⁴² Ez az arány a publikációk számára vonatkozik, terjedelem tekintetében jóval kisebb lenne az eltérés, hiszen egy átlagos vezércikk 1,5–2 oldalas volt, míg egy átlagos tudósítás egyetlen bekezdésből állt.

¹⁴³ E statisztikát egy tetszőlegesen kiválasztott lapszám alapján készítettem el: az 1898. november 8-i, 20 oldalas lapszám 128 publicisztikája közül négy volt véleményközlő, kettő irodalmi, 122 rövid hír és tudósítás.

¹⁴⁴ A legáltalánosabb az ilyen és ehhez hasonló publikációk voltak: „Az örmény kérdés. London, jun. 18. Mint a Standard Konstantinápolyból jelenti, a porta tegnap este közölte választát, melyet az örmény kérdésben a hatalmak követeléseire adott. A válasz tartalma állítólag nagyon kielégítő.” Vö. [N.n.]: Az örmény kérdés. *Budapesti Hírlap*, 1895. június 19. 5.

¹⁴⁵ Dózsa Endre regényében például a „helybeli örmény kiskereskedő” lánya az örmény nők sztereotip fizikai tulajdonságait viselte magán: „fekete haju, szemü, nyaku és ugyanily bajszu kisasszony”, míg egy bizonyos örmény úr, Stankovich Márton groteszk külseje visszataszító lelki tulajdonságait tükrözte: „Horgas orra, a melyet soha nem sikerült egyenesre esztergályoztatni, sápadt fekete arca, kiaszott magas termete, örökké forgó élénk szeme messzire

zsidó tulajdonságokkal kapcsolatos sztereotípiák voltak,¹⁴⁶ illetve egyetlen alkalommal a faji alapú türelmetlenség sztereotípiája jelent meg.¹⁴⁷ Az erőszak relativizálásával kapcsolatos sztereotípiák többsége, 75,6%-a a hazafiatlanságra és a szeparatizmusra való hajlam sztereotípiáit fogalmazta meg,¹⁴⁸ a fennmaradó 24,4% pedig az etnikai erőszak explicit relativizálásával szolgált.¹⁴⁹ A gazdasági jellegű sztereotípiák közül leggyakrabban a kapzsi kereskedő képe jelent meg, de gyakori volt a hazugság (8,1%) és az erkölcstelenség (5,4%) vádja. A pozitív sztereotípiák szám szerint 18 alkalommal kerültek megfogalmazásra, amelyek közül 16 esetben (88,8%) a magyarországi örményekkel szemben a magyar hazafiság sztereotípiája fogalmazódott meg,¹⁵⁰ egy esetben Széchenyi Ödön (egyébként görög születésű) feleségéről írták, hogy „tipikus örmény szépség”, míg két alkalommal a nyugati örményeket illeték sematikus, pozitív jellemrajzzal.

Az örményellenes erőszak relativizálásával kapcsolatos sztereotípiák felülreprezentáltságának oka abban rejlik, hogy a vizsgált időszakra esett az 1890-es évek örményellenes pogromjainak többsége: 1894–1897 között 200.000, más források szerint 400.000 örmény vesztette életét az olykor spontán, máskor szervezett tömeges erőszak áldozataként.¹⁵¹ Ennek fényében válik érthetővé, hogy az összes vizsgált szövegrészlet túlnyomó többsége, 71,7%-a az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó nyugati örményekkel és/vagy az örmény kérdéssel kapcsolatban fogalmazódott meg. A vizsgált publikációknak mindössze 14,1%-a vonatkozott a magyarországi örmény közösségre, 5,6%-a az orosz és perzsa fennhatóság alatt élő keleti örményekre, 4,7%-a az örmény nemzetre általában és mind-

elárulta a kötekedő, eleven temperamentumot.” Vö. Dózsa Endre: Tiéd a hatalom. Regény két kötetben. 5–6. *Budapesti Hírlap*, 1899. június 5. 1., 1899. június 6. 14.

¹⁴⁶ L. Szöllösi, 1901.

¹⁴⁷ Például: „a macedóniai viszonyokat legjobban egy régi sláv közmondás világítja meg, mely így szól: a szerb gyűlöli a bolgárt, a török gyűlöli mind a kettőt, mind a hárman gyűlölik a görögöt, de ha az örményen múlték, úgy a nap akár sohasem kelne föl fölöttük”. Vö. Strauss Adolf: A hol háborura készülnek. *Budapesti Hírlap*, 1903. április 3. 1.

¹⁴⁸ Például II. Abdul Hamid szultán kijelentését idézve: „Bulgária, Szerbia és Egyiptom elvesztése kezűntől rabolt meg, és most az örmény agitáció utolsó életerőnkét is el akarja venni, a belünket akarja csak kigázolni – egy [sic!] a mi teljes megsemmisülésünk kezdete lenne és ez ellen nekünk minden erőnkkel védekeznünk kell.” Vö. [N.n.]: Magyar tudós angol könyve. *Budapesti Hírlap*, 1904. október 25. 22.

¹⁴⁹ Például: „A zavargások és a helyzet képét, mint a hogy bebizonyult, örmény és örménybarát részről nagy értékben túlozzák. [...] Török részről bizalmasan beismernek némi kihágást, kifejtve, hogy ezeket az örmény-bizottság forradalmi mozgalma, valamint az örmény bandák ismeretes gonosztertei provokáltak.” [N.n.]: A zavar a Balkánon. *Budapesti Hírlap*, 1904. június 20. 4.

¹⁵⁰ Például: Az „örmény, a mint megtelepedett, jó, sőt sóvén magyarrá alakult át, [...] az első között állott vér- és vagyonáldozatával a [48-as magyar – KPP] forradalom viharában”. Vö. [N.n.]: Örmény anekdoták. *Budapesti Hírlap*, 1902. május 25. 11.

¹⁵¹ Suny, Ronald Grigor: *The Hamidian Massacres, 1894–1897: Disinterring a Buried History. Études Arméniennes Contemporaines*, 2018/11. 125–134.

össze 3,9%-a az örmény diaszpórára Indiától kezdve Kelet-Afrikán át egészen Észak-Amerikáig. Az *Ország-Világ* hasábjain a *Budapesti Hírlaphoz* képest jóval sematikusabb kép alakult ki az örményekről: az összes vizsgált publicisztika 32,4%-a sztereotip tulajdonságokkal ruházta fel az örményeket. A sztereotípiák túlnyomó többsége, 83,3%-a negatív volt, 16,7%-a pozitív. A negatív sztereotípiák többsége, 80%-a gazdasági,¹⁵² 9%-a fajelméleti jellegű sztereotípiát volt,¹⁵³ míg egyetlen esetben megjelent az örményellenes erőszak relativizálása.¹⁵⁴ Az *Ország-Világra* is jellemző volt, hogy a sematikus jellemrajzok többsége az irodalmi művekben (66%) és véleményműfajú publicisztikákban (33%) jelentek meg, míg a semleges szövegrészek 54,2%-a rövid hírek, közlemények és lapszemlék formájában látott nyomdafestéket. Összegzésként elmondható, hogy a századfordulós magyar lapirodalom egyik kedvelt témája volt az örmény kérdés, az örményekkel kapcsolatos hírek, vezércikkek, tárcák és egyéb publikációk az egyik legnagyobb példányszámú magyar napilap, a *Budapesti Hírlap* minden ötödik lapszámában olvashatók voltak. A hírlapra kevésbé volt jellemző az örmények sematikus ábrázolása, pusztán 11,05%-ában jelentek meg sztereotípiák, míg a véleménycikkeknek és irodalmi alkotásoknak jóval nagyobb teret biztosító kulturális-irodalmi hetilap, az *Ország-Világ* örményekkel kapcsolatos publicisztikáiban ez az arány több mint háromszor nagyobb volt: 32,4%. Az örményellenes sztereotípiák tehát elsősorban a véleményműfajú publicisztikákban, vezércikkekben, riportokban, jegyzetekben, glosszákbán, karcolatokban, interjúkban és olvasói levelekben jelentek meg. A két periódikában a leggyakrabban a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos sztereotípiák nyertek teret: a gazdasági monopóliumhelyzet, a kereskedelmi és pénzügyi foglalkozás, az uzsoráskodás, a kapzsiság, a csalárdság és a hazugság sztereotípiái. A második leggyakrabban a hazafiatlanság és a szeparatizmus vádja került elő és az örményellenes erőszak relativizálása. Az örmények fajelméleti sajátosságai és

¹⁵² Például: „Itt mindenki kereskedik. Az örmények a legélelmesebbek, a perzsák igyekeznek őket utolérni, a kiszemelt áldozatok rendszeren az európai utazók, a kiktől 4-5-szörös árakat kívánnak.” L. Szádeczky Lajos: Tiflisz. *Ország-Világ*, 1895/28. 444. Kiváló példával szolgál továbbá Alexandr Puskin Drégely Gábor fordításában az *Ország-Világ* hasábjain megjelent verse: „Maguk felett sem törvényt, sem hatalmat / Nem ismervén, mint vad, mint üldözött, / Örmény, kalmár zsidó, mind úgy tanyáznak / Az erdők rengetegjei között.” Puskin Sándor: A banditák. *Ország-Világ*, 1902/15. 288.

¹⁵³ Az egyik színmű női főszereplője így szól örmény kérőjéhez: „Nem, édes György, ez a házasság nem jöhet létre. Mit szólna a világ, ha az én hófehér virágaimat egy olyan színű úr árulná, mint a tinta... Aztán gondoljon születendő gyermekeinkre! Ők örmények lennének. ... Olyan sokszínű volna a családunk, mint egy tavaszi tájkép. Én hiszem, hogy ön meg fogja találni a boldogságát – Afrikában. Isten önnel, oh legsötétebb György.” Téglás Gábor: Páris ítélete. *Ország-Világ*, 1896/20. 310.

¹⁵⁴ Például: A szultán „nem mulasztja el időről-időre ajándékokat küldeni a görög és örmény pátriárkáknak és semmi sem neveltesebb, mint midőn az európai politikusok bizonyos osztálya e fejedelmet azzal vádolja, hogy fanatikus és a keresztények ellensége”. Vámbéry Ármin: Abdul Hamid szulán. *Ország-Világ*, 1900/37. 1–2.

zsidó tulajdonságai szintén gyakoriak voltak, a dehumanizáció többnyire az irodalmi műfajok retorikai fogása volt, ám előkerült egy bécsi parlamenti tudósítás során is.¹⁵⁵ A fajelméleti és zsidó sztereotípiáknál azonban gyakrabban lehetett olvasni az erdélyi örményekről kialakított pozitív sztereotípiát: a hazafiasság sematikus képe azonban kizárólag a magyarországi örmény közösségre vonatkozott.

Az örményellenes és antiszemita sztereotípiák összehasonlítása

Megállapítható, hogy az örményellenes sztereotípiák a Magyarországon már évszázadok óta jól ismert antijudaista és antiszemita előítéletekből merítettek. Kapzsi, vérszopó, fősvény, sasorrú – jelzők, melyek a megelőző századokban a zsidóellenes gyűlöletbeszédre voltak jellemzők szerte Európában, ám idővel az örményekre is előszeretettel alkalmazták a magyar és európai nyilvánosságban.

Szerte Európában ismertek voltak a zsidókról kialakított antiszemita sztereotípiák. Henry H. Weinberg elemzése szerint a 19. századi francia irodalomban, amely különösen nagy hatást gyakorolt az európai antiszemitizmusra, a következő előítéletek kerültek a leghangsúlyosabb szerepbe: betolakodó, parazita, uzorás, áruló, pénzéhes bankár, a keresztények kiszipolyozása, erkölcstelenség, idegen érdekek képviselője, világhuralmi törekvések, valamint megjelent a zsidókkal szembeni fizikai erőszak igazolása és relativizálása.¹⁵⁶ Bryan H. Cheyette doktori értekezésében az 1875–1914 közötti angol irodalom zsidókkal szemben kialakított előítéleteit vizsgálta, s kimutatta, hogy a korabeli Kelet-London munkásosztálya körében a legnépszerűbb sztereotípiát a zsidókkal szemben a „vérszopó” volt, aki „a nemzet vérért szívja”.¹⁵⁷ A századfordulás németországi antiszemitizmusról szóló értekezésében Helmut Walser Smith rámutatott, hogy a zsidókkal szemben rögzült előítéletek központi eleme volt az uzoráskodás vádja, amely alapjaiban határozta meg a vidéki társadalom keresztény és zsidó lakossága közötti kapcsolatokat.¹⁵⁸

A 19–20. századi romániai antiszemita sztereotípiákat Andrei Oișteanu *Inventing the Jew* című monográfiájában öt csoportba sorolta: 1) fizikai, 2) foglalkozási,

¹⁵⁵ A lengyelországi örmény Eugeniusz Abrahamowicz házelnököt egy osztrák képviselő a következő jellemzéssel illette: „Becstelen örmény! Gaz tolvaj! Hitvány kutya!”, míg egy másik: „Mit keres odafönt maga örmény kecske nyomorító?” [N.n.]: A képviselőházi vihar. *Buda-pesti Hírlap*, 1897. november 28. 4.

¹⁵⁶ Weinberg, Henry H.: The Image of the Jew in Late Nineteenth-Century French Literature. *Jewish Social Studies*, 1983/3–4. 241–250.

¹⁵⁷ Cheyette, Bryan H.: *An overwhelming question. Jewish stereotyping in English fiction and society, 1875–1914*. Thesis presented for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Sheffield. May 1986. Itt: <https://core.ac.uk/download/pdf/9554618.pdf> (letöltés ideje: 2020. november 1.) 370.

¹⁵⁸ Smith, Helmut Walser: The Discourse of Usury: Relations Between Christians and Jews in the German Countryside 1880–1914. *Central European History*, 1999/3. 255–276.

3) morális és intellektuális, 4) mitikus és mágikus, illetve 5) vallási előítéletek. A fizikai sztereotípiák közül a legjelentősebb a horgas orr és a rituális haj-, pajesz- és szakállviselet volt, míg a foglalkozási előítéletek közt hangsúlyos szerepet kapott a kereskedelem, a kézművesség és az uzoráskodás szerepköre. A morális és intellektuális sztereotípiák között kiemelt helyet foglalt el az „okos, de ravasz zsidó” képe, a veszélyes intelligencia és a gyávaság, a mitikus és mágikus sztereotípiák közül kiemelendő a zsidók démonizálása, míg a vallási előítéletek között hangsúlyosan szerepelt a deicídium, avagy az istenyilkosság vádja.¹⁵⁹ A magyarországi antiszemitizmus sztereotípiáinak vizsgálatához Istóczy Győző 1875. évi, a majdani Országos Antiszemita Párt programadó beszédeként tekintett országgyűlési interpellációját vettem kritikai diskurzuselemzés alá. Az *overwording* módszertanát alkalmazva, retorikai súlyuk szerinti sorrendbe állítva az antiszemita diskurzus követhető sztereotípiáit azonosítottam:

1. zárt társadalom és érdekközösség („zárt kaszt”, „támadó kaszt”, „véregyiség”, „vértisztaság”, „mrev exclusivitás”, „áttörhetetlen phalanx”, „Heerdeninsinkt”, „kasztérdek”) – 17 előfordulás
2. gazdasági-politikai befolyásolási törekvések (például „közgazdaszati tyrania”) – 9 előfordulás
3. képmutatás, hazugság („a panjudaismus csalképe”, „szünet nélkül zengett obligát panegyrisek”, „maskiroztatnak a zsidóság tendenciái”) – 9 előfordulás
4. világalurmi törekvések („a zsidóság a gazdasági világaluralomra törekszik, s már az utnak jó derekán van”, „gazdaszati világaluralmat”, valamint szinonimaként: „a zsidó elem tendenciái”, „zsidópolitika”, „zsidófölfogás”) – 6 előfordulás
5. invazív betelepülés és szaporodás („a bevándorlott zsidók által való eláraszása”, „vakon hitt traditioi neki a föld benépesítését ígérk”, „belterjú szaporodás”) – 6 előfordulás
6. befolyás a sajtóra – 4 előfordulás
7. társadalom megosztása mint hatalomgyakorlási technika – 4 előfordulás
8. plutokrácia, pénz hatalom – 4 előfordulás
9. nemzetközi irányítottság – 3 előfordulás

Az Országos Antiszemita Párt majdani alapítója, ám ekkor még a Szabadelvű Párt színeiben politizáló rumi képviselő parlamenti felszólalásából nem hiányoztak a klasszikus antiszemita gyűlöletbeszéd retorikai fogásai („szűkkeblű »kaftán« és »pejes«-zamatú talmudpolitika”¹⁶⁰), illetve hangsúlyos szerepet kapott a zsidóság dehumanizálása, parazitaként való megjelenítése, miszerint a zsidó közösség „ha-

¹⁵⁹ Oişteanu, Andrei: *Inventing the Jew. Antisemitic stereotypes in Romanian and other Central-East European cultures*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2009.

¹⁶⁰ Istóczy Győző a külföldi zsidóság elszaporodásával kapcsolatban a honosítási törvényjavaslat tárgyában interpellálja a kormányt. In: *Az 1872. évi september 1-re hirdett Országgyűlés*

sonlít ama, botanicus nyelven »cuscutá«-nak nevezett parazit növényhez, a mely önmagában existálni nem tudván, a veteményeken mindaddig élőködik, míg azokat végkép kipusztítja”.¹⁶¹ *A Függetlenségi és Antiszemita párt alapja és létjoga Magyarországon* című röpiratban többnyire a fenti előítéletek és sztereotípiák körül bontakozott ki az antiszemita diskurzus, kiegészítve az *erkölcstelenség* és az *uzsoráskodás* újra és újra ismételt vádjával.¹⁶² Szoros átfedettséget mutat a 19. századi európai és magyarországi antiszemita dualizmus kori magyar örményellenesség beszédtechnikai eszköztára: a két diskurzusban rögzült sztereotípiák között számos azonosság fedezhető fel. A hazugság, a gazdasági befolyás, a plutokrácia és a zárt érdekközösség vádja éppoly jellemző volt az örményellenes, mint az antiszemita diskurzusra. A zsidóság dehumanizálása, parazita növényhez való hasonlítása ott visszhangzott az örményeket dehumanizáló pióca- és bacilushasonlatokban. Istóczy érvelése, miszerint a zsidóság térben és időben mindenkor és mindenhol „a legmélyebben gyökerező gyűlölet tárgyai s a leghevesebb üldöztetések áldozatai voltak”, mely egyszerre mind legitimálta és relativizálta a zsidókat ért verbális és fizikai erőszakot, elterjedt volt az örményekkel szemben a dualizmus kori magyar nyilvánosságban.

Az antiszemita dualizmus kori magyar örményellenesség beszédtechnikai sajátosságait tekintve mindazonáltal számos különbséget is megfigyelhetünk. Az örményekkel szemben ugyanis nem volt jellemző a deicidium, a világalami törekvés, a nemzetközi irányítottság és az invazív betelepülés vádja, s a sajtóra való befolyásolási törekvések képzete is csupán elhanyagolható mértékben jelent meg. Keresztények lévén, az istengyilkosság vádja fel sem merült, míg az invazív betelepülés az örmény diaszpóra kis lélekszáma miatt nem merülhetett fel. A nemzetközi irányítottság, mint láttuk, kizárólag az Oszmán Birodalom örmény közössége ellen merült fel a szeparatizmus vádja kapcsán, ám akkor sem egy globális összeesküvés, mintsem az idegen nagyhatalmi (orosz és angol) érdekek szerint. A világalami törekvések vádja véleményem szerint olyannyira egybefonódott az antiszemita dualizmussal, hogy egy újabb csoportra való kiterjesztése logikai inkonzisztenciát okozott volna az antiszemita diskurzus beszédközösségében.

Képviselőházának naplója. Tizenhatodik kötet. Szerk: Nagy Iván. Buda, Magyar Király Államnyomda, 1875. 84.

¹⁶¹ Istóczy, 1875. 85.

¹⁶² „Hatalmuk kiterjesztése és megszilárdítása céljából megtesznek a zsidók mindent, hogy öregbítsék erkölcstelen befolyásukat a keresztény társadalomra és az államra [...]. A zsidók kedvéért hozott a szabad uzSORA törvény is. [...] Csalással, lopással, orgazdasággal, uzSORÁVAL, hamis bukással, okmányhamisítással, hamis mértékkel; fürdésre használt, vitriollal, békalével és nadragulyával kevert pálinkával, úgy mérgezett műbőrrel és más efféle vele született erényekkel és élelmességekkel kifosztják az ilyen üzelmekhez nem szokott keresztényeket mindenükből.” L. Szendrey Gerzson – Gareis József (szerk.): *A Függetlenségi és Antiszemita párt alapja és létjoga Magyarországon*. Budapest: Buschmann, 1887. 3., 9. és 12.

Csaknem a magyarországival megegyező folyamatok zajlottak le Bismarck Németországában is, amire Stefan Ihrig *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler* című monográfiájában mutatott rá. A 19–20. századi német örményellenes diskurzust kutatva Ihrig kimutatta, hogy „a németországi fajvédő örményellenesség [...] szinte kizárólagosan a 19. századi, modern közép-európai antiszemitizmus diszkurzív építőelemeiből táplálkozott, mintegy újratermelve azokat. [...] A németországi örményellenesség így egyszerre volt duplikátuma és kiterjesztése az antiszemitizmusnak”.¹⁶³ A korabeli német nyilvánosságban mély gyökeret vertek az örményekkel szemben a könyörtelen kereskedő, az uzorás, tolvaj, csaló és terrorista sztereotípiák, valamint az Überjude és a „kelet zsidója” kifejezések, amelyek, Ihrig szerint, kiváló táptalajra leltek az antiszemita diskurzusban edzett német nyilvánosságban.¹⁶⁴ A náci hatalomátvétel után a Harmadik Birodalom hivatalos és félhivatalos történelempolitikai doktrínái alapján a nyilvánosság különböző szinterein a népi (*völkisch*) és modern török államiság építése, illetve Kemál Atatürk nemzetvezetői tekintélye (a „tökéletes Führer”) idealizált példaképekként kerültek interpretálásra. Az örmények deportálását és elpusztítását „nemzeti megtisztulásként”, „nemzeti és történelmi szükségletként”, avagy a törökországi kisebbségi kérdés „végső” megoldásként tekintették, s legitimációval és történelmi példával szolgált a Holokauszt számára.¹⁶⁵ A török revizionizmusra és nemzetállamépítésre amint a német nemzetiszocializmus, a magyarországi irredentizmus is példaképként tekintett, az örmény népirtás történelmi tanulságai mindazonáltal éppen a közelgő tragédiára való intő jelként kerültek felszínre. Az első zsidótörvénnyel kapcsolatos parlamenti vita során Esztergályos János szociáldemokrata képviselő emlékeztette képviselőtársait az örmény népirtás borzalmaira:

„ne feledkezzenek meg e törvényjavaslat tárgyalásánál azokról az üldözésekről, amelyeknek áldozatai katolikusok voltak.¹⁶⁶ [...] Ezeknek az üldözéseknek a jogcíme mindig ugyanaz volt, mint amely jogcímet a javaslat indokolása említ meg, mondván, hogy a katolikus örmények lelkülete mindig ellentétben állott a törökökével. Ezt azonban soha mással, mint valláskülönbséggel alátámasztani nem tudták. De legyen szabad ezzel kapcsolatban felhívnom a t. képviselő úr figyelmét arra a perre, amely Thalut bey pere volt, amelyben a védő a következőket mondotta (olvassa): »A törökök a világháború elején összefogdosták az örményeket, mint a sintér a kutyákat és étlen-szomjan hajtották

¹⁶³ Ihrig, 2016. 60.

¹⁶⁴ Ihrig, 2016. 54.

¹⁶⁵ Ihrig, 2016. 299–358.

¹⁶⁶ Bár Esztergályos csupán a katolikus örményekre tett utalást, megjegyzendő, hogy e felekezet apró kisebbséget alkotott a nyugat-örmények között, többségük az apostoli örmény egyház tagja volt. A különböző örmény felekezetekről bővebben I. Ormanian, Maghakia: *The Church of Armenia*. Yerevan: Ancyunakar Publishing, 2011; Avanesian Alex – Szám László: *Az örmény egyház története*. [H. n.]: Magyarországi Örmény Apostoli Egyház, [2012].

őket keresztül a sivatagon, ismeretlen célok felé, azzal az utasítással ellátva a kísérő katonákat, hogy asszonyokat és gyermekeket is, akik nem bírják az éhséget, szomjúságot és fáradalmakat, agyon kell löni.« Ennek az üldözésnek 40.000 katolikus örmény esett áldozatul.¹⁶⁷ [...] Én az önök lelkiismeretéhez szólok, amikor azt mondom, hogy ennyire fejlődhetik a gyűlölködés a vallás miatt, amelynek soha sincs más alapja, mint a legalantasabb gazdasági féltékenykedés.”¹⁶⁸

Egy ponton Schmidt Lajos bekiabálta: „De mi nem ezt akarjuk!” – közbevetése kísérteties hasonlóságot mutat Istóczy Győző súlytalan ígérétevel, miszerint a zsidósággal szembeni „önvédelmi békés versenyküzdelem [...] nem jelent zsidó üldözést”. Mindkét politikus a magyar országgyűlés képviselőjeként követte ki a vészorkorszakig vezető végzetes útvesztőt.

Az európai örményekről és zsidókról kialakított sztereotípiák közötti szoros átfedtség megértéséhez lehetséges magyarázattal szolgálhat a közvetítő kisebbségek elmélete. Az Edna Bonacich által kidolgozott megközelítés szerint a társadalmi rétegződés középső részén elhelyezkedő, a gazdaságban közvetítő szerepet (árúk és szolgáltatások áramoltatása, kereskedelem) betöltő csoportokkal, az úgynevezett közvetítő kisebbségekkel (*middleman minorities*) szemben gyakran kialakulnak a társadalmi „klikkszemlélet”, a gazdasági „agyafúrtság” és „lelkiismeretlenség” ellenséges sztereotípiái.¹⁶⁹ „A közvetítő szerepét töltik be a gyártó és fogyasztó, foglalkoztató és foglalkoztatott, a tulajdonos és bérlő, az elit és a tömegek között”, tehát a társadalom és gazdaság kiváltságos, úgynevezett „status gap”, avagy hiánygaztati szerepköreit töltik be, s így gyakran válnak a bűnbakképzés, majd

¹⁶⁷ Az örmény népirtás katolikus áldozatainak számáról nincsenek pontos adataink, csakúgy, mint a genocídium összes halálos áldozatairól. Howard M. Sachar 800.000 és egymillió közé, Roger W. Smith egymillió fölé, míg az Örmény Népiirtás Múzeum és Intézet másfélmillióra teszi a népirtás halálos áldozatainak számát. Vö. Sachar, Howard M.: *The Emergence of the Middle East: 1914–1924*. New York: A. Knopf, 1969. 107.; Smith, Roger W.: *The Armenian Genocide: Memory, Politics, and the Future*. In: Hovannisian, Richard G. (ed.): *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics*. Houndmills – London: Macmillan, 1992. 1–20., Az Örmény Népiirtás. Múzeum és Intézet. http://www.genocide-museum.am/eng/armenian_genocide.php (letöltés ideje: 2021. március 9.)

¹⁶⁸ Az országgyűlés képviselőházának 309. ülése 1938. május 10-én, kedden. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. XVIII. kötet. Budapest, Athenaeum, 1938. 443.

¹⁶⁹ E csoportok legfőbb jellemzői közé tartozik, hogy hajlandóságot mutatnak (a) arra, hogy bevándoroljanak, hogy (b) „a befogadó társadalomban elkülönült közösséget vagy lakókörzetet alakítsanak ki és tartsanak fenn” (c) „az eltérő kulturális vonások – a nyelv, az értékek, a vallási hiedelmek – megőrzésére”, illetve (d) „arra, hogy erős belső szolidaritást alakítsanak ki a kiterjedt rokonkapcsolatok kötelékein” iskolai és vallási szervezeteken keresztül. Vö. Turner, Jonathan H. – Bonacich, Edna: A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé. In: Sík Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium. 2001. 127–141.

a kirekesztés, diszkrimináció és fizikai erőszak áldozatául, a társadalmi feszültségek rendre „rajtuk csattannak”.¹⁷⁰ Az amerikai szociológus számos példát felsorolt a történelmi közvetítő kisebbségekre, köztük az európai zsidókat és a törökországi örményeket. Az antiszemitizmus és az örményellenesség azonos sztereotípiái tehát az európai zsidóság és a magyarországi örmények hasonló gazdasági-társadalmi szerepvállalásából is fakadhatnak.

Az örmények közvetítői és „status gap” szerepére, az elit és a tömegek közötti kiváltságos helyzetére a kortársak is felfigyeltek: Fábíán Mihály éppen a kiegyezés évében vádolta meg a bécsi karhatalmat azzal, hogy „a kormány (Regierung) és annak szolgálói tapasztalhatóképpen nagyobb kedvezéssel viseltettek a zsellér rácokhoz, sőt zsidókhoz és örményekhez, mint az országnak csaknem hasonfelét tevő hasznos evangyéliumi polgárokhoz”.¹⁷¹ A Rudolf főherceg kezdeményezésére született, 21 kötetes történelmi-földrajzi-néprajzi kiadványsorozat, *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* 1899. évi, 16. kötetében explicit módon nyilatkozott ki az örmények közvetítői helyzete: „az örmények mindenkor jó viszonyban igyekeztek lenni a királylyal és a kormánnyal, s tudták a módját, hogy hogyan tegyenek szert mindenféle haszonhajtó kiváltságra [...], sok nyelvet beszéltek, s így tolmács, ügynök, alkusz és közvetítő szerepekre kiválóan alkalmasok”.¹⁷² Az Oszmán Birodalom örmény közösségével kapcsolatban is megfogalmazódott e gazdasági-társadalmi rétegeltség: „Az örmény népesség zöme beékelte magát a törökök és a kurdok közé s hogy boldogulhasson, társadalmi, politikai és gazdasági téren ápolja a nemzeti szolidaritást, mely a többieknél teljesen hiányzik.”¹⁷³ Vámbéry Ármin is megjegyezte: „közvetítőül szerepelnek a nyugat és kelet eszmevilága közt”.¹⁷⁴ Sőt, volt, aki még a bűnbakképzés Edna Bonacich által megfogalmazott folyamatára is felhívta a figyelmet. László Zoltán törökországi útirajzában kijelentette: sok „esetet láttam már, midőn baj van, azonnal előkerül a bűnbak. Ha nem akad örmény, jó a zsidó is”.¹⁷⁵

Mindazonáltal a közvetítő kisebbség elmélete nem alkalmazható maradéktalanul a magyarországi örmény diaszpórára. Az Edna Bonacich és Jonathan Turner által meghatározott számos tipológiai jellemző közül nem, vagy csak részben valósult meg ugyanis 1) „a politikai szerepvállalás elkerülésére irányuló törekvés”, illetve 2) a „törekvés az eltérő kulturális vonások – a nyelv, az értékek, a vallási

¹⁷⁰ Bonacich, Edna: A theory of middleman minorities. *American Sociological Review*, 1973/3. 583–594.

¹⁷¹ Fábíán Mihály: A dunamelléki ref. egyházmegye története. *Sárospataki füzetek*, 1867/6–7. 499.

¹⁷² *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből*. XVI. kötet. Galícia. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda. 1899. 443.

¹⁷³ Nagyiványi Fekete Gyula: Az örmény kérdés. *Pesti Hírlap*, 1913. január 5. 35.

¹⁷⁴ Vámbéry Ármin: Az örmény kérdéstről. *Budapesti Szemle*, 1895/222. 333.

¹⁷⁵ László Zoltán: Forró napok. Útirajz. *Pesti Hírlap*, 1911. július 16. 73–74.

hiedelmek – megőrzésére”¹⁷⁶ – ezeket az állításokat a tanulmány bevezető és soron következő fejezete cáfolja.

A magyarországi örmény nemzettudat és az örményellenes diskurzus

Tanulmányom egyik fő hipotézise szerint a magyarországi örmény diaszpóra társadalmi integrációja és nemzeti mozgalma, az *armenizmus* nem értelmezhető anélkül, hogy figyelembe vennénk a dualizmuskori magyar társadalom bizonyos szegmenseiben felfedezhető idegenellenes türelmetlenséget és közelebről az örményellenes diskurzust. Bár a társadalomtudományok által jól ismert a jelenség, a magyarországi örményekkel kapcsolatban eddig nem merült föl a „kettős nemzettudat” kialakulásának kompromisszumos értelmezése.

A kirekesztés és diszkrimináció nyomása alatt világszerte számos kisebbségi közösség választotta az integrációt mint kompromisszumos, önvédelmi stratégiát. Bindorffer Györgyi a magyarországi svábokkal kapcsolatban mutatta ki, hogy „a kompromisszumos jellegű kettős kötődés [...] csökkentette a csoportok között meglévő konfliktusokat”, az asszimilációval kialakult duális identitás nem csupán a sztereotípiák erőzítőjével, de az interetnikus konfliktusok enyhülésével is járt.¹⁷⁷ Az Egyesült Királyság zsidó közösségének asszimilációja, Bryan H. Cheyette véleménye szerint, az antiszemitizmusra adott válaszreakcióként is értelmezhető, a zsidó közösség önreflexiójának szemszögéből nézve „a zsidó emancipációt kényszerű és dehumanizáló folyamatként tekinthetjük”.¹⁷⁸ A szigetország zsidó közösségében kialakult önsztereotípiák a „good citizen”, avagy a *jó állampolgár* képe körül rögzültek, mintegy cáfolatául a zsidósággal szemben kialakult áruló és a *parazita* sztereotípiáknak.¹⁷⁹

Amint arra Klement Judit tanulmánya is rávilágít, a 19–20. század során Magyarországon „elsősorban a presztízshátránnyal érkezők – például zsidó felekezetűek és/vagy kereskedelmi tevékenységet folytatók – esetében volt tetten érhető integrációs törekvés, vagyis a »többségi társadalomhoz« illeszkedés szándéka”.¹⁸⁰ Amint a vajdasági zsidóság önsztereotípiáit Papp Richárd a „kulturális önvédelem” kisebbségi stratégiájaként értelmezte,¹⁸¹ úgy a magyarországi örmény közösség kettős nemzettudatát és a hazafiasság önsztereotípiáját is, ha nem is kizárólagosan,

¹⁷⁶ Turner – Bonacich, 2001.

¹⁷⁷ Bindorffer, 2006. 21.

¹⁷⁸ Cheyette, 1986. 177.

¹⁷⁹ Cheyette, 1986. 176–177.

¹⁸⁰ Klement, 2009. 172.

¹⁸¹ Papp Richárd: „Igazi zsidók” és „jó balkániai”. Önsztereotípiák és mentalitáskategóriák két kisebbségi kultúra életében. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etikai sztereotípiák*. Budapest: Balassi Kiadó, 2006. 193.

de értelmezhetjük részben az örményellenes diskurzus fent ismertetett sztereotípiáira adott válaszreakcióként, az idegenellenességgel szemben vállalt kulturális önvédelmi stratégiaként. Mindezek tükrében új megvilágítást nyer az *armenizmus* ideológiája, a hazafiasság önsztereotípiájának hajszolása.

Az antiszemitizmus és örményellenesség légkörében új fényben tűnnek fel a magyarországi örmény közösség kulturális és politikai vezetőinek hazafias megnyilvánulásai az országgyűlés előtt, az országos napi- és hetilapok hasábjain, kulturális kiadványokban és nyilvános beszédekben. Szongott Kristóf szamosújvári tanár, az erdélyi örmény közösség 19. századi kulturális életének egyik legkiemelkedőbb szervezője, az *Armenia* folyóirat szerkesztője kijelentette: „Az örmények a hazafiúságnak példányai.... És ezt nem mi: az örmények mondjuk, hanem mondja minden jó polgára e hazának.”¹⁸² Buzáth Ferenc örmény származású országgyűlési képviselő több ízben is ebben a szellemiségben tett nyilatkozatot a parlamentben: „az örmények Erdélyben a magyarság szempontjából valóban hazafias missziót teljesítenek”.¹⁸³ Ávedik Lukács főesperes, erzsébetvárosi plébános nemegyszer hangoztatta, hogy „az örmény [...] őszinte rokonszenvvel viseltetik a magyar iránt, kivel annyira assimilálódott, hogy szokásait, mondhatni természetét is magára öltötte”.¹⁸⁴ Vákár Péter Arthur gyergyószentmiklósi örmény származású író és lapkiadó, magyar királyi kormánytanácsos 1916-ban a *Magyarország* hasábjain kijelentette: a „magyar-örménység élő testrészét képezi a magyar nemzetnek. A magyar-örménység csak magyar hazafiakat nevelt a magyar hazának”.¹⁸⁵ Patrubány Lukács örmény származású etnográfus az örmények indogermán származását népszerűsítette a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratában,¹⁸⁶ míg az örmény történészek meghonosították az örmény-magyar etnogenezis elméletét, miszerint a magyar és az örmény nép egyaránt „az ariai zend fajhoz tartozik”, s a magyarok „szülőföldre és eredeti lakhelye [...] Nagy-Örményország”.¹⁸⁷

A „magyarörmény” toposz, az örmények lojalitása és „magyar nemzeti érzelte” a két világháború közötti időszakban is népszerű motívuma maradt a politikai közgondolkodásnak. Az irredentizmus csomóponti diskurzusának vissza-visszatérő

¹⁸² Szongott, 1903. 127.

¹⁸³ 286. országos ülés 1898. április 28-án, szombaton. In: *Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Tizenötödik kötet. Budapest: Pesti Könyvkiadó Nyomda és Részvénytársaság, 1898. 181.

¹⁸⁴ Ávedik, 1887. 268–273.

¹⁸⁵ Vákár Péter Arthur: Az örmény kérdés. *Magyarország*, 1916. augusztus 8. 8.

¹⁸⁶ Patrubány Lukács: Szákák és örmények. *Ethnographia*, 1900/VIII. 373.

¹⁸⁷ Lukácsy Kristóf: *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei. Eredeti örmény kútfők után*. Kolozsvár: Róm. kath. lyc. Ny., 1870. 151. Az örmény–magyar eredetelmélet képviselője volt továbbá: Ógyallai Besse János, Kiss Bálint, Thúry József, Patrubány Lukács és Szongott Kristóf. Az örmény–magyar etnogenezis elméletéről bővebben l. Kránitz Péter Pál: *Magyarok a Kaukázusban. A kaukázusi őshaza kutatása Örményországban és a Kaukázusban*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Örmény Kulturális Központ, 2016.

beszédtechnikai elemeként jelent meg a román nemzeti törekvésekkel szembeni örmény ellenállás¹⁸⁸ és az erdélyi magyarsággal vállalt sorsközösség¹⁸⁹ narratívája, miszerint az örményekkel „közös a dicső múlt és – sajnos – [...] közös a sivár jelen”.¹⁹⁰ Mély gyökeret vert a közgondolkodásban a magyarországi örmény közösség 1848-as szerepvállalásának emléke¹⁹¹ és az örmény hazafiasság eszméje¹⁹² – Hermann Antal néprajzkutató 1921-ben egyenesen a „kelet magyarjaiként” írt az örményekről, s a „nyugat örményeiként” a magyarokról.¹⁹³ E kijelentések mögött persze ebben az időszakban is gyakran a magyarországi örmény szervezetek, a *Magyarországi Örmények Egyesülete*, a *Maszisz Egyesület*, az Örmény–Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság és az 1932-ben megalakult *Budapesti Örmény Katolikus Egyházközség* lobbitevékenysége húzódott meg.¹⁹⁴

Nem céлом kétségbe vonni a dualizmuskori magyarországi örmény közösség és szószólói nemzeti identitását. A 19. század végére az örmény lakosság túlnyomó többsége a hétköznapiakban a magyar nyelvet használta, felmenőik már közel évszázadok óta Erdélyben, a Délvidéken vagy a nagyobb magyar városokban éltek. Harcoltak az 1848–49-es magyar szabadságharcban, Erdély és Magyarország

¹⁸⁸ „Törhetetlenül ragaszkodnak magyarságukhoz az erdélyi örmények. Anyyira intranzigens magyarok, hogy sok esetben példát vehetnének tőlük, úgynevezett fajmagyarok is.” Vö. Felely Bertalan: Szamosujvár, a hanyatló örmény „metropolis”. *Képes Krónika*, 1931/37. 33.

¹⁸⁹ „Közös lett a sorsuk, – magyar sors, erdélyi magyar sors. [...] Magyar szívvel és szellemmel vettek részt a magyarság életében.” Vö.: Szűcs Salgó Mária: Örmények nyomában. *Pesti Hírlap Vasárnapja*. 1936. július 26. 32.

¹⁹⁰ Örmények jubileuma. *Görögkatholikus Tudósító*, 1923/2. 1.

¹⁹¹ „[E]llentétben a többi nemzetiséggel, hála fejében velünk együtt hirdették és szenvedték végig a szabadságharcot, hogy honszeretüket az aradi tizenhárom két örmény tábornoka, KISS ERNŐ és LÁZAR VILMOS vértanúságával és CZETZ JÁNOS tábornok száműzetésével pecsételjük meg.” Glatz Károlyné: Az erdélyi örmények. *Ifjúság és Élet*, 1929. május 25. 364.

¹⁹² „Kevés népfajta olvadt össze annyira a magyarsággal érzésben és vérben, mint az örmények, akik közül hazánkba költözésük óta egész sora került ki a legjobb, legnemesebb magyar hazafiaknak.” Vö. P. Á. E.: Az örmény népelet. *Magyarság*, 1922. június 18. 13.

¹⁹³ Hermann Antal: Egy elfelejtett néptörődék. In: Ávedik Félix – Hermann Antal – Hovannesian Eghia: *Az Örmények*. Budapest: A Magyarországi Örmények Egyesülete, 1921. 3.

¹⁹⁴ A *Magyarországi Örmények Egyesületének* elnöke, Ávedik Félix 1920-ban megjelent népszerűsítő könyvében a következőképp írt az örmények és magyarok történelmi együttéléséről: „Ez a merőben idegen néptörődék a magyar néppel mindig jó baráti, sőt testvéri viszonyban élt anélkül, hogy e meleg rokonérzést széthúzó jelenség valaha is megzavarta volna! [...] Részt vett a magyar balsorsában csakúgy, mint a jóban. Életét és vagyonát helyezte el a magyar haza áldozati oltárán”. L. Ávedik Félix: *A magyar örménység múltja és történelmi jelentősége*. Budapest: A Magyarországi Örmények Egyesülete, 1920. 3. Bővebben I. Kránitz Péter Pál: Az új otthon. Örmény menekültek Magyarországon az örmény népirtás után. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest – Lipcse: Budapesti Történelmi Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Leipziger Universitätsverlag, 2013. 104–108.

uniója mellett emelték fel hangjuk.¹⁹⁵ Magyar egyetemeken tanultak, olykor magyar házastársat választottak maguknak. Örmény gyökereiket azonban többnyire büszkén vállalták, a konyhaasztalnál örmény ételeket fogyasztottak,¹⁹⁶ liturgiájuk örményül zengett, és egészen az 1930-as évekig fenntartották az önálló örmény katolikus püspökség igényét.¹⁹⁷

Nem férhet kétség ahhoz, hogy a magyarországi örmény közösség a 19. század végére mélyen integrálódott a többségi társadalomba – ehhez több körülmény is hozzájárult, a nyelvhasználattól a katolizáción át véleményem szerint egészen az örményellenes diskurzus által a nyilvánosságban betöltött szerepig. Az ellenséges, sőt, erőszakos fogadtatás, amelyet az örmények Erdélyben a 17–18. század fordulóján elszenvedtek, a 18–19. század folyamán enyhült, ám végleg el nem tűnt. Az örmények nap mint nap szembesülni kényszerültek az örményellenes sztereotípiák jelentette megbélyegzéssel és a diszkriminációval, joggal tekinthetünk átfogó integrációjukra mint a konfliktuskezelés egyik drámai eszközére.

Maga Szongott Kristóf, az *Armenia* folyóirat szerkesztője és az Örmény Múzeum alapító igazgatója is a 200 éves Szamosújvár monográfiájában szomorúan elismerte: „Vannak azonban olyanok is, kik azt mondják, hogy az ázsiai örmény kereskedő ravasz, nyervágyó, kapzsi és fősvény.” Sietett azonban leszögezni, hogy a valóság ennek éppen az ellenkezője: az „örmény kereskedő ékességei: becsület, igazság, munkásság. [...] A hazugság nem kenyere.”¹⁹⁸ Törös Tivadar feljebb említett bohózata is jól mutatja, hogy az erdélyi örmények tisztában voltak a róluk a nyilvánosságban rögzült ellenséges, sztereotip kép létével – míg egyesek csak (ha álnév mögé bújva is, de) kinevették, mások azonban tevélegesen fel próbálták lépni ellene.

Az *armenizmus* nemzeti mozgalma az örmény hagyományok ápolása mellett külön hangsúlyt fektetett a nemzetiségi csoport társadalmi kapcsolatainak javítására, a magyarság szimpátiájának tudatos felkeltésére – már ezen igény pusztá megfogalmazása is jól szemlélteti, hogy az etnikai konfliktusok nem szűntek meg a századfordulóra az örmények és a magyarok között. Az örmények hazafiasságának és a „magyarörmény” toposznak újra és újra ismétlődő hangsúlyozása, sőt, a túlzásig való fokozása a „magyarabbak a magyarnál” proverbium dualizmuskori

¹⁹⁵ Vö. Bona Gábor: *Az 1848/49-es szabadságharc örmény hősei*. Budapest: Országos Örmény Önkormányzat, 1995.

¹⁹⁶ A 19. század végén hozzátéve 40 különféle örmény étel elkészítése volt mindennapos az erdélyi örmények konyhájában. Vö. Kisbán Eszter: *Örmények: Ételek, jelképek Erdélyben és Magyarországon*. *Ethnographia*, 1992/1–2. 1–27.

¹⁹⁷ Vö. Merza Gyula: *Az örmény püspökség*. Kolozsvár, szerzői kiadás, 1896; vm. Jakubinyi György: *A Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa – Szamosújvár*. Szamosújvár: Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa, 2001.

¹⁹⁸ Szongott Kristóf: *Szamosújvár Szabad Királyi Város monográfiája 1700–1900*. IV. kötet. Szamosújvár: Aurora Könyvnyomda, 1903. 94.

elterjedésével¹⁹⁹ mind-mind azt bizonyítják, hogy a magyarországi örmények önsztereotípiájává vált a hazafiasság ígérete, amely meglátásom szerint az ellenséges légkörre, az örményellenes diskurzusra adott kulturális önvédelmi mechanizmus eredménye volt.

Összegzés

Az örményekkel szembeni negatív előítéletek verbális és fizikai kifejezése, az örményellenesség egyidős az örmények tömeges megtelepedésével Magyarországon, ami a fizikai erőszaktól kezdve a diszkriminatív és kirekesztő jogalkotásig számos formában nyilvánult meg. Jelen tanulmány az örményelleneséget mint diskurzust vizsgálja. Az örményellenesség beszédtechnikai sajátosságai bizonyos előítéletek és sztereotípiák körül kristályosodtak ki, amelyek jelentős átfedettséget mutattak az antiszemitizmus zsidóellenes sztereotípiáival. Az örményellenes sztereotípiák közül a legjelentősebbek a következők: 1) gazdasági tevékenységgel kapcsolatos sztereotípiák (kapzsiság, ravaszság, uzsoráskodás, csalárdság, hazugság, stb.); 2) zsidó tulajdonságok; 3) dehumanizáció (parazitaság); 4) fajelméleti sajátosságok; illetve 5) hazafiatlanságra és szeparatizmusra való hajlam mint az etnikai erőszak legitimálásának, a népirtás relativizálásának érvei.

Az örményellenes sztereotípiák empirikus, kvantitatív jellegű kutatását két periódika, a *Budapesti Hírlap* és az *Ország-Világ* 1985-től 1904-ig terjedő tíz évfolyamán végeztem el: majdnem ezer publikációt – vezércikkektől a tárcákon át a rövid hírekig és tudósításokig – elemeztem a kritikai diskurzuselemzés módszertana alapján. Kutatásom eredménye szerint a véleményműfajoknak és irodalmi alkotásoknak jóval

¹⁹⁹ A „magyarabbak a magyarnál” szólást az erdélyi örmények kulturális emlékezete hol Teleki Pálhoz, hol Teleki Sándorhoz köti, míg mások egy erdélyi örmény népi énekekre vezetik vissza. Egyik legszélsőségesebb kifejezését Sebesi Karen Attila, a romániai köztévé kolozsvári román stúdiójának örmény származású főmunkatársa szolgáltatta egy szamosújvári konferencián: „[k]özmondássá vált az a röpke szó, hogy az örmény magyarabb a magyarnál. Mit jelent ez? Azt, hogy míg a fajbéli magyar természettől és ösztön szerint magyar, addig az örmény, egyenkint és egyetemesen magyar öntudatosan és meggyőződésből, szabad választásból, hazafias rokonszenvből és a szülőföld iránti kötelességből, kivétel nélkül megmagyarosodván a magyar kultúrának mindenütt hatásos óra, és annyiban is magyarabb a fajbéli magyarnál, hogy soha más népbe bele nem olvad.” A Teleki család más-más tagjainak előfordulását többek között I. Örmény-napok pályázati pénzből Óbudán. *Budapesti Nap*, 2003. július 10. 15. és Issekutz Sarolta: Az Issekutz-család a Kárpát-medencében. *Napút. Irodalom, művészet, kultúra*. 2015/3, 4. Az örmény népi éneket (*Szamosújvárt a Szamosnál, magyarabbak a magyarnál, mink vagyunk!*) idézi Szűcs Salgó Mária: Örmények nyomában. *Képes Vasárnap – A Pesti Hírlap kiadása*. 1936. július 26. 32. Sebesi Karen Attila konferenciaelőadása megjelent itt: Sebesi Karen Attila: Honnan és hová, magyarörmények? *Erdélyi Magyar Örmény Gyökerek Füzetek*, 1999/34. http://www.epa.hu/01400/01440/00229/pdf/EPA01440_egyke_1999_12_04-07.pdf (letöltés ideje: 2020. december 12.)

nagyobb teret nyújtó kulturális hetilap, az *Ország-Világ* az örményekkel kapcsolatos publikációi mintegy harmada (32,4%-a) sematikus képet festett a csoportról, míg a többnyire tényközlő hírműfajokra épülő *Budapesti Hírlap* publikációinak csak egytized részében jelentek meg az örményekkel szemben sztereotip vélemények. Az örmények sematikus ábrázolása alkalmával azonban a leggyakrabban a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos előítéletek nyertek teret: a gazdasági monopolhelyzet, a kereskedelmi és pénzügyi foglalkozás, az uzsoráskodás, a kapzsiság, a csalárdság és a hazugság sztereotípiái. A második leggyakrabban a hazafiatlanság és a szeparatizmus vádja került elő és az örményellenes erőszak relativizálása. Az örmények fajelméleti sajátosságai és zsidó tulajdonságai szintén gyakoriak voltak, a dehumanizáció többnyire az irodalmi műfajok retorikai fogása volt. Gyakran lehetett olvasni az erdélyi örményekről kialakított pozitív sztereotípiákat is, a hazafiasság sematikus képe kizárólag a magyarországi örmény diaszpórát illette.

Az antiszemitizmus és az örményellenesség sztereotípiái közötti átfedések összehasonlító elemzéséhez Istóczy Győző 1875. évi, a majdani Országos Antiszemita Párt programadó beszédeként tekintett országgyűlési interpellációját elemeztem – a beszédben megjelenő kilenc leggyakoribb zsidóellenes sztereotípiá közül számos megfeleltethető az örményellenesség sztereotípiáival: a hazugság, a gazdasági befolyásolás, a plutokrácia és a zárt érdekközösség vádja. A zsidóság bacilusokhoz való hasonlítása ott visszhangzott az örményeket dehumanizáló pióca- és bacilus-hasonlatokban. Istóczy érvelése, miszerint a zsidók térben és időben mindenkor és mindenhol „a legmélyebben gyökerező gyűlölet tárgyai s a leghevesebb üldöztetések áldozatai voltak”, mely egyszersmind legitímálta és relativizálta a zsidókat ért verbális és fizikai erőszakot, elterjedt volt az örményekkel szemben a dualizmus kori magyar nyilvánosságban.

A magyarországi zsidó és örmény közösségekkel szembeni türelmetlenség retorikai elemei közti hasonlóság magyarázható a közvetítő kisebbségek elméletével – eszerint a társadalomban és a gazdaságban közvetítő szerepet betöltő, jellemzően a kereskedelem ágazatában tevékenykedő kisebbségi csoportokkal szemben gyakran indul bűnbakképzés, a kirekesztés, diszkrimináció és fizikai erőszak áldozatává válnak. Hasonló folyamatok zajlottak le szerte Európában több más kisebbségi csoporttal szemben is; különös figyelmet érdemel azonban a németországi örményellenes diskurzus, amellyel kapcsolatban Stefan Ihrig mutatta ki, hogy – a magyarországi örményellenességhez hasonlóan – „[...] szinte kizárólagosan a 19. századi, modern közép-európai antiszemitizmus diszkurzív építőelemeiből táplálkozott, mintegy újratermelve azokat. [...] A németországi örményellenesség így egyszerre volt duplikátuma és kiterjesztése az antiszemitizmusnak”. A Harmadik Birodalom történelempolitikai doktrínái az örmény népirtást a kisebbségi kérdés „végső” megoldási stratégiájaként kezelték, míg Magyarországon az Oszmán Birodalom örmény kisebbségének szisztematikus kiirtására tett kísérlet intő jelként szolgált a parlamentben.

Tanulmányom egyik elsődleges hipotézise szerint a szakirodalom által hagyományosan elfogadott értelmezéskereteken túl a magyarországi örmény közösség átfogó társadalmi integrációjának egyik okozati tényezője épp az örményellenes diskurzus jelentette ellenséges légkör volt. Nem ismeretlen a jelenség a társadalomtudományok előtt, Bindorffer Györgyi a magyarországi svábokkal kapcsolatban mutatta ki, hogy „a kompromisszumos jellegű kettős kötődés [...] csökkentette a csoportok között meglévő konfliktusokat”, míg Bryan H. Cheyette az Egyesült Királyság zsidó lakosságának asszimilációját és hazafias önreflexióit értelmezte az antiszemitizmusra adott válaszreakcióként. Amint a vajdasági zsidóság önsztereotípiáit Papp Richárd a „kulturális önvédelem” kisebbségi stratégiájaként értelmezte, úgy a magyarországi örmény közösség „kettős” vagy legalábbis rétegelt nemzetudatát és a hazafiasság önsztereotípiáját is, ha nem is kizárólagosan, de értelmezhetjük részben az örményellenes diskurzus negatív sztereotípiáira adott válaszreakcióként, az idegenellenességgel szemben vállalt kulturális önvédelmi stratégiaként.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2016.
- Abonyi Árpád: A Hazug. *Pesti Hírlap*, 1907. április 4. 2.
- Afgánistán Vártán: Az örmény nemzet története. A trónörökös felhívására, könyve számára. *Bolond Istók*, 1884. augusztus 17. 4.
- Almásy György: *Vándor-utam Ázsia szívébe*. Budapest: K. M. Természettudományi Társulat, 1903.
- Atlasz Márton: Az örmények. *Budapesti Hírlap*, 1912/305. 5.
- Ávedik Félix: *A magyar örménység multja és történeti jelentősége*. Budapest: A Magyarországi Örmények Egyesülete, 1920.
- Ávedik Lukács: Tükördarabok a honi örmények viszonyairól és jelleméről. *Armenia*, 1887/9. 68–73.
- Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Hatodik kötet. Pest: Légrády Testvérek, 1870.
- Az 1872. évi september 1-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Tizenhatodik kötet. Szerk.: Nagy Iván. Buda, Magyar Király Államnyomda, 1875.
- Az 1881. évi Szeptember hó 24-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. IX. kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénnytársaság, 1883.
- Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Negyedik kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénnytársaság, 1885.
- Az 1892. évi Február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Tizenegyedik kötet. Budapest: Pesti-Nyomda-Részvénnytársaság, 1893.

- Az 1896. évi november 20-ára hirdetett Országgyűlés Főrendi Házának Naplója.* V. kötet. Hiteles kiadás. Pest, Pesti Könyvnyomda-részvénytársaság, 1901.
- Az 1910-dik évi Junius hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója.* Huszonkettedik kötet. Budapest: Athenaeum, 1914.
- Az 1920. évi február 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója.* Ötödik kötet. Budapest: Athenaeum, 1920.
- Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója.* Huszonkilencedik kötet. Budapest: Athenaeum, 1924.
- Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója.* Tizennyolcadik kötet. Budapest: Athenaeum, 1938.
- Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója.* Második kötet. Budapest: Athenaeum, 1939.
- Az ország-gyűlésének írásai. Acta Comitiorum.* Buda, 1807.
- Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben.* XVI. kötet. Galícia. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1899.
- B. L.: Újévi ajándék. (Kegyes óhajtasok.) *Vasárnapi Újság*, 1844. február 11. 97–106.
- Baán Kálmán: Öskutatás és fajismeret. *Magyar Családtörténeti Szemle*, 1939/1. 12.
- Bán Aladár: Strausz Adolf könyvei keleti szövetségeseinkről. *Budapesti Szemle*, 1918/498. 470–478.
- Bánóczy József: *Révai Miklós élete és munkái.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1879.
- Bányász István: *Calypso – irányregény.* Veszprém: Köves és Boros, 1898.
- Bartalis Imre: Közgazdaság. Csik-Ménaság székelyei. *Hazánk*, 1901. június 9. 9.
- Báti Berkó István: A régi hadsereg magyar csapatai. 4. rész. *Magyar Katonai Közlöny*, 1925/7–9. 673–690.
- Bertényi Iván, Ifj.: Örmény származású politikusok a dualizmus kori Magyarországon. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében.* Budapest–Lipce: Budapesti Történeti Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár–Leipzigiger Universitätsverlag, 2013. 85–103.
- Bindorffer Györgyi: Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Budapest: Balassi Kiadó, 2006. 9–35.
- Bodor Pál: Kivándorlunk a XXI. századba. 2. rész. Hazátlanok, honkeresőben. *Új Szó*, 1992. július 9. 5.
- Bokor József – Gerő Lajos (szerk.): *Pallas nagy lexikona.* V. kötet. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893.
- Bona Gábor: *Az 1848/49-es szabadságharc örmény hősei.* Budapest: Országos Örmény Önkormányzat, 1995.

- Bonacich, Edna: A theory of middleman minorities. *American Sociological Review*, 1973/3. 583–594.
- Bozó-Szücs Diána: *Egy 19. századi lelkészválasztási vita társadalomtörténeti aspektusai*. Doktori (PhD) értekezés tézisei. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, 2020.
- Butt, Ahsan I.: *Secession and Security: Explaining State Strategy against Separatists*. [H.n.], Cornell University Press, 2017.
- Butyka Dezső: Az örmények és a kurdok között. Kivonat az 1895. nov. 14-diki ülésén tartott felolvasásból. *Földrajzi Közlemények*, 1895/XX. 81–85.
- Butyka Dezső: Új Örményország. I–II. *Erdélyi Múzeum*, 1897/2. 3–85. – 1897/3. 7. 137–151.
- Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest: Haza és Haladás Alapítvány, 1993.
- Cheyette, Bryan H.: *An overwhelming question. Jewish stereotyping in English fiction and society, 1875–1914*. Thesis presented for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Sheffield. May 1986. Itt: <https://core.ac.uk/download/pdf/9554618.pdf> (Letöltés ideje: 2020. november 1.)
- Czirbusz Géza (szerk.): *Balbi Adorján Egyetemes Földrajza a művelt közönség számára*. Első kötet. Nagybecskerek: Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, 1893.
- Czirbusz Géza: Hegyen-völgyön. *Erdély*, 1896/9. 120–124.
- Condor, Susan: 'Race stereotypes' and racist discourse. *Text. An interdisciplinary journal for the study of discourse*. Special issue. Discourse, racism and ideology. 1988/1–2. 69–89.
- É.: A jó tanítvány: Török história. *Budapesti Hírlap*, 1887. szeptember 15. 1–3.
- E. B.: Die Türken in Europa. *Földrajzi Közlemények*, 1878/4. 107.
- Endrődi Szabó Ernő: Látszik-e a Gellérthegyről az Ararát? *Budapest*: 1983/9. 24–27.
- F. Papp Zoltán: Örök igazságok – örök törvények. *Szózat*, 1924. július 19. 6.
- Fábián Mihály: A dunamelléki ref. egyházmegye története. *Sárospataki füzetek*, 1867/6–7. 493–526.
- Fairclough, Norman: *Language and power*. New York: Routledge, 1989.
- Farrère, Claude: Aki embert ölt. *Pesti Hírlap*, 1912. február 20. 41.
- Feley Bertalan: Szamosujvár, a hanyatló örmény „metropolis”. *Képes Krónika*, 1931/37. 33.
- Ferrero, Guglielmo: A török társadalom felosztása III. Törökök és keresztények. *Pesti Napló*, 1909. május 16. 7.
- Fodor Gábor: *Az örménykérdés a magyar források tükrében 1848–1939. Doktori disszertáció*. Budapest–Isztambul: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2018.
- Fröhlich János: A török birodalomban. *Az Újság*, 1913. december 25. 232.

- Gelber, Mark H.: What is Literary Antisemitism? *Jewish Social Studies*, 1985/1. 1–20.
- Germanus Gyula: Az arab nemzetiségi kérdés. *Magyar Figyelő*, 1917/4. 369–382.
- Glatz Károlyné: Az erdélyi örmények. *Ifjúság és Élet*, 1929. május 25. 364.
- György Aladár: *A Föld és Népei. Népszerű földrajzi és népismereti kézikönyv*. Harmadik Kötet. Ázsia és Ausztrália. Budapest: Franklin Társulat, 1906.
- Hermann Antal: Egy elfelejtett néptörredék. In: Ávedik Félix – Hermann Antal – Hovannesian Eghia: *Az Örmények*. Budapest: A Magyarországi Örmények Egyesülete, 1921. 3–6.
- Hope, Anhony: Forozó. Regény két kötetben. 52. Budapesti Hírlap, 1901. június 20. 12–13.
- Horváth Géza: Az Ararát vidékén. *Budapesti Hírlap*, 1894. január 13. 3.
- Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon az utolsó három század alatt*. Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1840.
- Ihrig, Stefan: *Atatürk in the Nazi Imagination*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard Univ. Press, 2014.
- Ihrig, Stefan: *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler*. Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press, 2016.
- Issekutz Sarolta: Az Issekutz-család a Kárpát-medencében. *Napút. Irodalom, művészet, kultúra*, 2015/3. 3–8.
- Jakubinyi György: *A Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa – Szamosújvár*. Szamosújvár: Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa, 2001.
- Jókai Mór: *A kalmár és családja*. Magyar Elektronikus Könyvtár. <http://mek.niif.hu/00700/00705/html/kalmar.htm>
- Kardos Árpád: Beled el Malhun. Utirajz. I. *Pesti Hírlap*, 1912. május 19. 75.
- Kégl Sándor: Egy perzsa király háreme. Edud ed-daulet herczeg följegyzései nyomán. *Budapesti Szemle*, 1891/174. 384.
- Kégl Sándor: Teheráni emlékek. *Magyar Szalon*, 1889–1890/2. 440.
- Kisbán Eszter: Örmények: Ételek, jelképek Erdélyben és Magyarországon. *Ethnographia*, 1992/1–2. 1–27.
- Klement Judit: A 19. század végi gazdasági elit és a „nemzet”. In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest: Atelier, 2009. 163–184.
- Korbuly Domonkos: *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben*. Budapest: magánkiadás, 1942.
- Kovács Bálint: „Hajkakan spjurk.” Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében a 17–19. században. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – kisebbségek Romániában*. Kolozsvár: Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2009. 21–40.

- Kozári Monika: Németország orosz politikája a berlini kongresszus előkészítésének időszakában: Andrassy konferencia-javaslatától a kongresszus összeülé-
ségig. *Századok*, 1988/3. 422–463.
- Kölönte Béla: *Gyergyó története a kialakulástól a határőrség szervezéséig. (Tekintettel a nemzetiségi kérdésre.)* Gyergyószentmiklós: Kossuth Nyomda Könyvsajtója, 1910.
- Kránitz Péter Pál: Gyarmati és humanitárius eszmék határán: a menekültügy a magyar és a nemzetközi politikai diskurzusban az első világháború után. In: Kránitz Péter Pál – Óze Sándor (szerk.): *Határ menti területek, migráció a XIX–XX. században, tekintettel a XVII–XVIII. századi előzményekre*. Budapest: Szent István Társulat, 2019. 305–368.
- Kránitz Péter Pál: *Magyarok a Kaukázusban. A kaukázusi őshaza kutatása Örményországban és a Kaukázusban*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Örmény Kulturális Központ, 2016.
- Kránitz Péter Pál: Az új otthon. Örmény menekültek Magyarországon az örmény népi-
pártás után. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest – Lipcse: Budapesti Történelmi Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár–Leipzig-i Universitätsverlag, 2013. 104–108.
- L. Gyárfás Elemér: A romániai zsidókérdés. *Katolikus Szemle*, 1903/10. 1071–1106.
- Lang, Johannes: Questioning Dehumanization: Intersubjective Dimensions of Violence in the Nazi Concentration and Death Camps. *Holocaust and Genocide Studies*, 2010/2. 225–246.
- László Zoltán: Forró napok. Útirajz. *Pesti Hírlap*, 1911. július 16. 73–74.
- Lenhossék Mihály: A népfajok és az eugenika. *Természettudományi Közlöny*, 1918/695–696. 215.
- Lukácsy Kristóf: *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei. Eredeti örmény kútjók után*. Kolozsvár: Róm. kath. lyc. Ny., 1870.
- Merza Gyula: *Az örmény püspökség*. Kolozsvár: szerzői kiadás, 1896.
- Móricz Péter: A mai Törökország. *Turán. A Turáni Társaság folyóirata*, 1929/1–4. 16–21.
- Miller Rezső: Kis-ázsia gazdasági viszonyai. *Turán. A Turáni Társaság folyóirata*, 1913/1. 28–43.
- Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor összevonja szemöldökét (részlet). *Kelet Népe*, 1941. október 15. 12.
- Mosonyi Lipót: Az örmény katolikus egyház kialakulása és mai helyzete a világháborúban. *Katolikus Szemle*, 1915/10. 977–988.
- Mosonyi Lipót: Az örmények helyzete a világháborúban. *Alkotmány*, 1915. szeptember 19. 10–12.

- N. Szabó Gyula: Kiskanizsa az etnografia tükrében. In: Barbarits Lajos (szerk.): *Nagykanizsa*. Budapest: A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1929. (Magyar városok monográfiája IV.)
- [N.n.]: A fellázadt Anatólia. *Dunántúl*, 1913. július 12. 5.
- [N.n.]: A főrendi reakció. *Pesti Hírlap*, 1901. március 23. 1–2.
- [N.n.]: Agrárius „élelmesség”. *Népszava*, 1916. június 20. 1–2.
- [N.n.]: A ’gyógytudomány’ állapota Konstantinápolyban. *Orvosi Tár*, 1831/9. 284.
- [N.n.]: A hatalmak akciója. *Budapesti Hírlap*, 1900. július 21. 5.
- [N.n.]: A hegyi sas vizitje. *Budapesti Hírlap*, 1893. november 7. 4.
- [N.n.]: A helyzethez. *Ellenzék*, 1908. március 14. 1–2.
- [N.n.]: A kakasviadal. *Budapesti Hírlap*, 1909. február 27. 10–11.
- [N.n.]: A „kaldeai papok”. *Budapesti Hírlap*, 1889. június 22. 5.
- [N.n.]: A kellemetlen örmény. *Budapesti Hírlap*, 1892. március 27. 1.
- [N.n.]: A képviselőházi vihar. *Budapesti Hírlap*, 1897. november 28. 4.
- [N.n.]: A ketrec-választójog. *Népszava*, 1912. április 24. 1.
- [N.n.]: A magyarországi politikai küzdelem története. *Előre*, 1913. október 20. 6.
- [N.n.]: A maroccai küldöttség Berlinben. *Hölgyek Lapja*, 1879. november 17. 2.
- [N.n.]: A néppárt bankjai. A piszok egyre nő. *Népszava*, 1906. december 16. 9–10.
- [N.n.]: Ápik effendi. *Budapesti Hírlap*, 1896. október 24. 4.
- [N.n.]: *Armenophobia in Azerbaijan. Organized hate speech & animosity towards Armenians*. [H.n.], The office of ombudsman of the Republic of Artsakh, 2019.
- [N.n.]: A szultán jubileuma. *Budapesti Hírlap*, 1895. augusztus 31. 1–2.
- [N.n.]: A tajtékszivó. *Budapesti Hírlap*, 1916. január 22. 2.
- [N.n.]: A török nagyvezír nyilatkozik. *Előre*, 1917. szeptember 29. 2.
- [N.n.]: A zavar a Balkánon. *Budapesti Hírlap*, 1904. június 20. 4.
- [N.n.]: Az ecset. Elbeszélés. (Harmadik közlemény.) *Athenaeum*, 1873/II, ápril–június 989–997.
- [N.n.]: Az örmények felszabadítása. *Budapesti Hírlap*, 1895. szeptember 6. 1–2.
- [N.n.]: Az örmények mozgalma. *Magyar Polgár*, 1883. január 10. 3.
- [N.n.]: Az örmény-kérdés. *Egyházi közlöny*, 1915. október 1. 446.
- [N.n.]: Az örmény kérdés. *Budapesti Hírlap*, 1895. június 19. 5.
- [N.n.]: Az örmény kérdés jelenlegi helyzete. *Melléklet a „Budapesti Hírlap” 157-ik számához*, 1883/406. 1.
- [N.n.]: Az örmény lázadás. *Pesti Hírlap*, 1883. január 9. 4.
- [N.n.]: Az örmény mérszárlások. *Világ*, 1915. július 21. 5.
- [N.n.]: Az orosz forradalom. *Népszava*, 1905. április 6. 8.
- [N.n.]: Az újjáéledő Konstantinápoly. *Az Est*, 1923. július 22. 2.
- [N.n.]: A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század Körkérdése. *Huszadik Század. Társadalomtudományi és Szociálpolitikai Szemle*, 1917. július–december. 9.
- [N.n.]: Berzenczey fáklyászenéje. *Pesti Napló*, 1869. november 7. 3.

- [N.n.]: Egy nép, melyet nem ismerünk. *Nemzeti Újság*, 1920. január 3. 1.
- [N.n.]: Egy világhírű magyar utazóról. Harmadik közlemény. *Zászlónk*, 1909. április 15. 182–183.
- [N.n.]: Fajunk szaporítása. *Budapesti Hírlap*, 1883. július 9. 1–2.
- [N.n.]: Félre a munkaidő-cenzussal! *Népszava*, 1913. január 3. 2–4.
- [N.n.]: Hazafiak a Gazet'a itélőszéke előtt. *Székely Nemzet*, 1885. április 9. 1.
- [N.n.]: Kaszinók közgyűlése. *Pesti Hírlap*, 1913. január 28. 5–6.
- [N.n.]: Képek a Kaukázusból. 1. Egy tatár város. *Vasárnapi Újság*, 1869. november 21. 643–644.
- [N.n.]: Közlemény. Velünk élő kultúrák: Örmények. *Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetek*, 2015/május–június 12.
- [N.n.]: Lukács Munkában. *Szatmárvármegye*, 1912. augusztus 11. 1–3.
- [N.n.]: Magyar tudós angol könyve. *Budapesti Hírlap*, 1904. október 25. 22.
- [N.n.]: Magyar tudós szervezte meg Törökországban a meteorológiai szolgálatot. *Magyarság*, 1927. december 10. 9.
- [N.n.]: Matuska László multja. *Budapesti Hírlap*, 1902. október 30. 6.
- [N.n.]: Matuska – nem gróf. *Budapesti Hírlap*, 1902. október 29. 6.
- [N.n.]: Misszióügy. Keresztyén diákok világggyűlése Konstantinápolyban. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1911. május 28. 355–356.
- [N.n.]: Mutass egy vércseppet – megmondom a fajodat! *Szózat*, 1925. július 5. 3.
- [N.n.]: Örmény anekdoták. *Budapesti Hírlap*, 1902. május 25. 11.
- [N.n.]: Örmények jubileuma. *Görögkatholikus Tudósító*, 1923/2. 1.
- [N.n.]: Örmény-napok pályázati pénzből Óbudán. *Budapesti Nap*, 2003. július 10. 15.
- [N.n.]: Örményország. *Budapesti Hírlap*, 1895. november 15. 1–2.
- [N.n.]: Öröm és büszkeség. *Népszava*, 1913. június 13. 3.
- [N.n.]: Politika és társadalom. *Zalamegye*, 1917. július 17. 1.
- [N.n.]: Széll Kálmán a zsidó örmény monopóliumról. *Pesti Hírlap*, 1901. március 24. 3.
- [N.n.]: Törökország integritása. *Budapesti Hírlap*, 1895. december 1. 1–2.
- [N.n.]: Törökország sebei. *Budapesti Hírlap*, 1895. november 5. 4.
- Nagy Pál: Armenizmus. Örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben. *Baranya. Történelmi közlemények*, VII–VIII. 1994–1995. 221–230.
- Nagyiványi Fekete Gyula: Az örmény kérdés. *Pesti Hírlap*, 1913. január 5. 35.
- Nemesi Attila László: A nyelv a nyilvánosságban: versengő és társdiskurzusok. *Replika*, 2015/6. 97–111.
- Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. II. Pest: Panda és Frohna Könyvnyomda, 1869.
- Orbók Attila: *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmáról. A Császári Ottomán Kormányának az örmények államellenes mozgalmáról beszerzett eredeti*

- hivatalos adatai nyomán*. Budapest: Rényi Károly Könyvkereskedése és kiadó-vállalata, 1916.
- Oișteanu, Andrei: *Inventing the Jew. Antisemitic stereotypes in Romanian and other Central-East European cultures*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2009.
- P. Á. E.: Az örmény népélet. *Magyarság*, 1922. június 18. 13.
- Paganel: Krónika III. Alkotmány a hó alatt. *A Hét*, 1905. november 5. 729.
- Pakots József: Tisztartó Piroska. *Ország-Világ*, 1905. december 24. 1046.
- Pál Judit: Az erdélyi örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest – Lipcse: Budapesti Történeti Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár – Leipziger Universitätsverlag, 2013. 9–16.
- Pál Judit: Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században. In: Kovács Bálint – Őze Sándor (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007. 77–94.
- Papp Richárd: ‚Igazi zsidók’ és ‚jó balkániak’. Önsztereotípiák és mentalitáskategóriák két kisebbségi kultúra életében. In: Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Budapest: Balassi Kiadó, 2006. 177–194.
- Patrubány Lukács: Szákák és örmények. *Ethnographia*, 1900/VIII. 372–374.
- Pröhle Vilmos: *Napkeletről*. Budapest: Stádium Ny., 1922.
- Pröhle Vilmos: Törökország és a keleti kérdés. *Nyírvidék*, 1913. január 26. 1–4.
- Puskin Sándor: A banditák. *Ország-Világ*, 1902/15. 288.
- Quasthoff, Uta: Linguistic Prejudice/Stereotypes. In: Ammon, Ulrich – Dittmar, Norbert – Mattheier, Klaus J. (eds.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society/Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Vol. I. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1987. 785–800.
- Reisigl, Martin – Wodak, Ruth: *Discourse and Discrimination: Rhetorics of racism and antisemitism*. London – New York: Routledge, 2001.
- S. I.: Az antant bűnei – Mi mindent fogunk számon kérni a háború után? *Budapesti Hírlap*, 1916. március 25. 7.
- S. M.: Felelet az 510-dik számú Vasárnapi Újságban kijött Újévi ajándék, és kegyes óhajtások egy pontjára. *Vasárnapi Újság*, 1844. április 7. 232–236.
- Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2000.
- Salamon dr.: Szent László. Ébresszük a nemzeti önbizalmat példákkal. (Vége.) *El-lenzék*, 1885. szeptember 22. 1.
- Savage, Rowan: Modern genocidal dehumanization: a new model. *Patterns of Prejudice*, 2013/2. 139–161.

- Sebesi Karen Attila: Honnan és hová, magyarörmények?... *Erdélyi Magyar Örmény Gyökerek Füzetek*, 1999/34. http://www.epa.hu/01400/01440/00229/pdf/EPA01440_cogyke_1999_12_04-07.pdf (letöltés ideje: 2020. december 12.)
- Second interim report on the Azerbaijani atrocities against Artsakh population in September-October 2020. Stepanakert, October 18, 2020. Annex to the letter dated 21 October 2020 from the Permanent Representative of Armenia to the United Nations addressed to the Secretary-General.* Ref. no.: A=75/544-S/2020/1035. 14. Vö.: <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/75/544> (letöltés ideje: 2020. december 30.)
- Semayer Vilibáld: A magyarság anthropologiai típusai. Együttal hivatalos válasz Herman Ottónak: „A magyar nép arcza és jelleme” című könyvére. *Néprajzi értesítő*, 1903/4. 81–118.
- Smith, Helmut Walser: The Discourse of Usury: Relations Between Christians and Jews in the German Countryside 1880–1914. *Central European History*, 1999/3. 255–276.
- Strauss Adolf: A hol háborúra készülnek. *Budapesti Hírlap*, 1903. április 3. 1–2.
- Strausz Adolf: A spanyol zsidók a Balkán félszigeten. *Magyar-zsidó szemle*, 1887. 168–179.
- Suny, Ronald Grigor: The Hamidian Massacres, 1894–1897: Disinterring a Buried History. *Études Arméniennes Contemporaines*, 2018/11. 125–134.
- Szemerkenyi Ágnes: „Közmondás nem hazug szólás” (*A proverbiumok használatának lehetőségei.*) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.
- Szendrey Gerzson – Gareis József (szerk.): *A Függetlenségi és Antiszemitapárt alapja és létjoga Magyarországon.* Budapest: Buschmann, 1887.
- Szentimrei Márton: Zsidókérdéshez. *Új Magyar Sion*, 12. 1881. 890–911.
- Szikulus: Dilettáns fotográfiák. II. Issekutz Győző. *Fővárosi Lapok*, 1893. június 27. 1402.
- Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, XXI. k. 1692–1699. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1898.
- Szlávik Máttyás: Külföldi szemle. *Potestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1899. január 29. 74–75.
- Szlávik Máttyás: Theodor Lindner: Geschichtsphilosophie. Das Wesen der geschichtlichen Entwicklung. *Athenaeum*, 1905/2. 283.
- Szongott Kristóf: Az „Union Républicaine” egyik cikkéből. *Armenia*, 1891/4. 144–145.
- Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700–1900.* Első kötet. Szamosújvár: Aurora Könyvnyomda, 1901.
- Szongott Kristóf: *Szamosújvár Szabad Királyi Város monográfiája 1700–1900.* IV. kötet. Szamosújvár: Aurora Könyvnyomda, 1903.
- Szóllósi Zsigmond: A gógös Kun Barnabás. *Budapesti Hírlap*, 1901. szeptember 29. 1–2.

- Szűcs Salgó Mária: Örmények nyomában. *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1936. július 26. 32.
- Téglás Gábor: Páris ítélete. *Ország-Világ*, 1896/20. 309–310.
- Tersánszky Józsi Jenő: Illatos levélkék. VIII. Két hamisítatlan vidéki kiskirály. *Népszava*, 1948. október 6. 8.
- Th.: Teck et Co. *Budapesti Napló*, 1902. október 8. 4.
- Tolnai Lajos: A nemes vér. (1882) I. rész. *Kelet Népe*, 1941. május 15. 1–4.
- Tolnai Lajos: A nemes vér (1882) III. rész. *Kelet Népe*, 1941. június 15. 14–15.
- Török János – Pollák Nep. János – Laubhaimer Ferencz (szerk.): *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*. Pest: Szent István Társulat, 1861.
- Tóth K. József: A magyarországi örmények és az 1848–1849-es események. In: *Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben: tudományos konferencia a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén 1998. szeptember 24.* Szeged, Belvedere Meridionale, 1999. 63–75.
- Tóth K. József: Örmény identitás a dualizmuskorban. In: Kovács Bálint – Óze Sándor (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007. 127–137.
- Turner, Jonathan H. – Bonacich, Edna: A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé. In: Sík Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium. 2001. 127–141.
- Vákár Péter Arthur: Az örmény kérdés. *Magyarország*, 1916. augusztus 8. 8.
- Vámbéry Ármin: Abdul Hamid szulán. *Ország-Világ*, 1900/37. 1–2.
- Vámbéry Ármin: Az örmény kérdéstről. *Budapesti Szemle*, 1895. 222. 321–346.
- Váraday Gábor: A népesség számviszonyai a különböző kategóriák szerint. In: Szilágyi István (szerk.): *Máramaros vármegye egyetemes leírása*. Budapest: Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1876. 243–261.
- Vay Sándor: Marczy bácsi eseteiből. *Magyarország*, 1928. február 28. 2.
- Vayk: Főuri vadászat Betléren. *Új Idők*, 1898. december 18. 542–544.
- Versényi György: Kis Gerő András. *Szamos. Politikai napilap*. 1914/154. 1–2.
- Vértesi Károly: A nagy bazárban. (A nők vására.) *Ország-Világ*, 1901. július 7. 528.
- von Sanders, Liman: A törökök mostani szabadságharca. *Magyar katonai közlöny*, 1923. 11. 230–249.
- Vulpes: Hazugság nélkül. – Cikksorozat az igazságról. – XXXVI. Hazafiasság. *Az Újság*, 1912. szeptember 6. 7.
- Wasilkiewicz Viktor: *Népköltési gyűjteményeink története és értéke*. Csikszereda: Györgyjakab Márton Utódánál, 1899.
- Weinberg, Henry H.: The Image of the Jew in Late Nineteenth-Century French Literature. *Jewish Social Studies*, 1983/3–4. 241–250.

VIZI BALÁZS*

Népiirtás-e az örmény népiirtás a nemzetközi jog fényében?

Valójában senki nem vitatja, hogy az I. világháború idején, 1915-ben és az azt követő években az Oszmán Birodalom területén, mindenekelőtt az Anatóliában élő örmény lakosság nagyon súlyos atrocitások áldozata volt. 1915-ben a Talât pasa belügyminiszter kezdeményezésére elfogadott Tehcir-törvény a birodalom területén élő örmények kitelepítését írta elő. A háborús körülmények között a hivatalosan áttelepítésnek nevezett akció rendkívül brutális következményekkel járt, becslések szerint több mint 1,5 millió örmény, szír, görög és más keresztény csoporthoz tartozó ember pusztult el, korabeli beszámolók szerint nők ezrei vagy tízezrei lettek nemi erőszak áldozatai, több tízezer gyermeket szakítottak el erőszakkal szüleiktől, és adtak török családokhoz, helyeztek el török árvaházakban.¹ Az áttelepítés és a hozzá kapcsolódó támadások, gyilkosságok nemcsak az örmény lakosság döntő részét tüntették el a mai Törökország területéről, hanem az örmények magántulajdonának kisajátításával, kulturális, egyházi épületeik rombolásával is pótolhatatlan károkat okoztak. A nemzetközi közösség már az események idején is felháborodással értesült ezekről a szörnyűségekről, több állam tiltakozott ellene, például az Egyesült Államok kormánya nevében Lansing külügyminiszter 1915 júliusában utasította az USA isztambuli nagykövetét, hogy tegyen meg mindent az örmények üldözésének megakadályozásáért.² Sőt, 1915. május 24-én Franciaország, Nagy-Britannia és Oroszország közös nyilatkozatban ítélte el az eseményeket, amelyeket az „emberiesség és civilizáció elleni bűncselekményeknek” minősítettek.³ Ez a nemzetközi büntetőjog fejlődése szempontjából is fontos

* A szerző jogász, a TK Kisebbségkutató Intézetének kutatóprofesszora, az NKE docense. E-mail: vizi.balazs@tk.hu

¹ Dadrian, Vakhani N.: *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence RI: Berghahn Books, 1997; Botos Máté – Kovács Bálint (szerk.): *Az emlékezet száz éve. Így látja az utókor az örmény népiirtást*. Budapest: L'Harmattan, 2019; Krajcsir Piroška: A XX. század első népiirtása. *Deliberationes*, különlkiadás 2015/2. 88–98.

² Idézi az Egyesült Államok Képviselőházának 2019-es, az örmény népiirtásról megemlékező határozata. H. Res. 296. (29 October 2019) <https://www.congress.gov/116/bills/hres/296/BILLS-116hres296eh.pdf> (letöltés ideje: 2021. január 23.)

³ Hoffmann Tamás: Az emberiesség elleni bűncselekmények nemzetközi és magyar jogi szabályozása. *Állam- és Jogtudomány*, 2017/1. 34.

nyilatkozat először vetette fel annak lehetőségét, hogy egy ország saját polgárai ellen elkövetett háborús bűncselekményekért induljon büntetőjogi felelősségre vonás. Az örményekkel szemben elkövetett atrocitások miatt az antanthatalmak által a háború felelőseinek megállapítására létrehozott bizottság nemzetközi törvényszék felállítását is javasolta, amelynek célja az lett volna, hogy a humanitás jogának megsértése miatt indítandó büntetőeljárásokat lefolytassa. Az Egyesült Államok és Japán képviselőinek ellenállása miatt – akik úgy gondolták, egy ilyen utólagosan indított eljárásban sérülne a *nullum crimen sine lege* elve, hiszen az elkövetéskor ilyen bűncselekmények nem voltak – ez a javaslat elbukott.⁴ A sèvres-i békeszerződésben még szerepelt egy kitétel, hogy „a török kormány kötelezettséget vállal arra, hogy átadja a Szövetséges Hatalmaknak azokat a személyeket, akiket felelősnek tartanak a Török Birodalom területén elkövetett mészárlásokért az 1914. augusztus 1-től kezdődő háborúban”.⁵ De a sèvres-i békeszerződés sosem lépett hatályba, és a helyébe lépő lausanne-i békeszerződés nem tartalmazott ilyen rendelkezést. Ennek ellenére török hadbíróóságok előtt 1919–1922 között több eljárás is indult az elkövetők megbüntetésére, igaz, ezek az eljárások csak részben zárultak eredményesen.⁶

A közbeszédben „örmény népirtásként” hivatkoznak rendszerint ezekre az eseményekre, a közelmúltban az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése⁷ és az Európai Parlament⁸ külön határozatban ismerte el az örmény népirtást, ahogy ez a századik évforduló kapcsán több országban is megtörtént.⁹ A török kormány ugyanakkor következetesen és határozottan tiltakozik az ellen, hogy az örmény népcsoport által elszenvedett tragédiát népirtásnak nevezzék.¹⁰ Sőt, büntetőjogi eszközökkel is felléphet azok ellen, akik a nyilvánosság előtt népirtásnak nevezik az 1915-ös eseményeket.¹¹

⁴ Uo.

⁵ Idézi, uo.

⁶ Dadrian, Vakhan N.: Genocide as a Dual Problem of National and International Law. *University of St. Thomas Journal of Law and Public Policy*, 2010 (4.) 60–82.

⁷ Council of Europe Parliamentary Assembly, Doc. 9056 2nd edition 14 May 2001 Recognition of the Armenian genocide Written Declaration No. 320.

⁸ Az Európai Parlament 2015. április 15-i állásfoglalása az örmény népirtás századik évfordulójáról (2015/2590(RSP))

⁹ Az Egyesült Államok Kongresszusán kívül mások mellett a cseh parlament 2017-ben, a francia szenátus 2016-ban, a német Bundestag 2016-ban; a teljes lista az örmény külügyminisztérium honlapján érhető el: <https://www.mfa.am/en/recognition/> (letöltés ideje: 2021. január 23.)

¹⁰ A török kormány álláspontját l. <http://www.mfa.gov.tr/the-armenian-allegation-of-genocide-the-issue-and-the-facts.en.mfa> (letöltés ideje: 2021. január 23.)

¹¹ 2006-ban Altuğ Taner Akçam török történéssel szemben azért indult eljárás, mert egy örmény–török kétnyelvű lapban írt véleménycikket arról, hogy szerinte az 1948-as genocídium egyezmény értelmében az örmények elleni 1915-ös atrocitások kimerítik a népirtás fogalmát. Az ügy végül az Emberi Jogok Európai Bírósága elé került, amely 2011-ben kimondta, hogy Törökország megsértette az Emberi Jogok Európai Egyezményének 10. cikkét, így a panaszos

Nem véletlen, hogy a „népirtás” fogalmának használata ennyire heves vitát vált ki, ugyanis a II. világháború vége, különösen az 1948-as, a népirtás tilalmáról szóló egyezmény¹² (ún. genocídium egyezmény, a továbbiakban Egyezmény) elfogadása óta a fogalom használata nemcsak politikailag terhelt és rendkívül kényes,¹³ hanem a nemzetközi jog alapján is komoly következményekkel jár.¹⁴ Ez a cikk röviden azt a kérdést járja körül, hogy van-e jelentősége ma annak, hogy minek nevezzük ezeket az eseményeket (népirtásnak vagy más bűncselekményeknek), lehet-e ma relevanciája a nemzetközi jognak az örmény népirtás megítélésében, értelmezésében, elsősorban az Egyezmény rendelkezéseinek fényében.

A népirtás fogalma a nemzetközi jogban

Az emberiség történetében számos alkalommal történt meg, hogy egy nép leigázása annak megsemmisítésével is együtt járt. Ahogy Jean-Paul Sartre fogalmazott: „A genocídium egyidős az emberiséggel. Egyetlen társadalmat sem óvott meg eddig a struktúrája ennek a bűnnek az elkövetésétől. Minden genocídium a történelem terméke, és magán viseli annak a társadalomnak a nyomát, amelyben elkövették.”¹⁵ Bár maga a népirtás ősidők óta velünk élő jelenség, a genocídium fogalmát Raphael Lemkinhez kötjük, aki a görög „genosz” (nép, nemzetség, nemzet) és a latin „caedere” (gyilkolni) szavakból alkotta azt meg a homicídium (emberölés) vagy tyrannocídium (zsarnokgyilkosság) mintájára.¹⁶ Lemkin a II. világháború során a náci által elkövetett rémtettek leírására használta ezt a fogalmat, amelyek célja egy nemzet, etnikai csoport módszeres felszámolása volt. A Nürnbergi Törvényszék előtt az *Einsatzgruppe*-ügyben ugyan a vád részéről már használták a „genocídium” kifejezést, bár még nem abban az értelemben, hogy *sui generis* bűncselekmény volna.¹⁷ De igen hamar, 1946-ban megjelent az ENSZ Közgyűlésének

szólásszabadsághoz való jogát. *Altuğ Taner Akçam v. Turkey*, (Application no. 27520/07) 25 October 2011. (Köszönöm Hoffmann Tamásnak, hogy erre az ügyre és több más részletre is felhívta a figyelmem, amellyel teljesebb lett ez a tanulmány.)

¹² A népirtás büntetnének megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezmény. Magyarországon kihirdette az 1955. évi 16. tvr. http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=366.614 (letöltés ideje: 2021. január 23.)

¹³ L. Gulyás Éva: A genocídium fogalmának változásai. *Gondolatok az 1948-as genocídium egyezmény 70. évfordulóján. Regio*, 2018/3. 5–61.

¹⁴ Lamm Vanda: Genocídium – a nemzetközi jog és a büntetőjog határterülete. *Állam- és Jogtudomány*, 2011/4. 457–476.

¹⁵ Idézi Thornberry, Patrick: *International Law and the Rights of Minorities*. Oxford: Clarendon Press, 1991. 60.

¹⁶ Lemkin, Raphael: *Axis Rule in Occupied Europe*. Washington: Carnegie Endowment, 1944.

¹⁷ L. Earl, Hilary: Prosecuting genocide before the Genocide Convention: Raphael Lemkin and the Nuremberg Trials, 1945–1949. *Journal of Genocide Research*, vol. 15. (2013) 319.

a népirtás bűncselekményéről szóló határozatában,¹⁸ és az 1948-ban elfogadott Egyezményrel a nemzetközi jogi fogalomtár része lett. A népirtás tilalmának jelentősége megkérdőjelezhetetlen, azt a *ius cogens* részének tekinthetjük, ami nemcsak az Egyezményt ratifikáló 152 államot köti: már 1951-ben a Nemzetközi Bíróság az Egyezményhez fűzött fenntartásokkal kapcsolatban kiadott tanácsadó véleményében úgy fogalmazott, hogy „az Egyezmény olyan elvekre épül, amelyeket, minden szerződéses kötelezettség nélkül is, a civilizált nemzetek az államokra kötelezőnek ismernek el”.¹⁹

Eredetileg Lemkin nemcsak egy népcsoport fizikai megsemmisítésére szűkítette a genocídium fogalmát, hanem – a náci gyakorlatából kiindulva – úgy gondolta, az különböző területeken valósulhat meg. Így munkájában megemlíttette a „politikai genocídiumot”, ami egy nemzeti kormány teljes felszámolását és a náci igazgatás bevezetését jelentette. A „társadalmi genocídium”-on a nemzet szellemi erőinek, különösen értelmiségének felszámolását értette; míg „kulturális genocídiumnak” nevezte a helyi nyelvek felszámolását, a náci ideológia kizárólagos szerepét az oktatásban és a kultúra szigorú irányítását, beleértve könyvtárak, kulturális emlékek megsemmisítését. Ugyanígy a „gazdasági genocídium” a nemzet gazdasági erőforrásainak felszámolását jelentette; a „biológiai genocídium” pedig a nem német népesség körében alkalmazott erőszakos születésszabályozási intézkedéseket, amelyekkel a nem német lakosság reprodukciós képességét csökkentették. Míg „fizikai genocídiumnak” az egyes csoportokkal szemben elkövetett legszörnyűbb tömeggyilkosságokat nevezte.²⁰

A népirtás tilalmáról szóló egyezmény előkészítése során felmerült, hogy a világháborús tapasztalatoknak megfelelően tágan értelmezzék a genocídium fogalmát, így az Egyezményt szövegező bizottságban olyan javaslat is felmerült, hogy „az Egyezmény értelmében a genocídium minden olyan szándékos cselekedet is, amelyet azzal a szándékkal követnek el, hogy egy nemzeti, faji vagy vallási csoport tagjainak nemzeti vagy faji származása vagy vallásos hite alapján nyelvét, kultúráját vagy vallását megsemmisítsék, 1. a csoport nyelvének hétköznapi vagy iskolai használatának vagy a csoport nyelven született kiadványok nyomtatásának, terjesztésének megtiltásával; 2. a csoport történelmi intézményei és tárgyai, iskolái, múzeumai, könyvtárjai használatának tiltásával vagy megsemmisítésével”.²¹ Az Egyezmény szövegezésekor vita volt arról is, hogy pontosan milyen csoportok szerepeljenek a felsorolásban, az államok képviselői között volt olyan vélemény, amely a vallási csoportokat kihagyta volna, arra hivatkozva, hogy annak tagjai

¹⁸ UN General Assembly, The Crime of Genocide, 11 December 1946, A/RES/96, elérhető: <https://www.refworld.org/docid/3b00f09753.html> (letöltés ideje: 2021. január 24.)

¹⁹ Reservations to the Convention on Genocide, Advisory Opinion: *I. C. J. Reports* (1951), 23.

²⁰ Lemkin, 1944. IX. fejezet.

²¹ UN Doc A/362, in GAOR, 2nd session 6th Committee, Summary Records, 16 September – 26 November 1947.

bármikor kiléphetnek a vallási közösségből, de végül ezt elvetették. Az első szövegtervezetben a nyelvi csoportok is szerepeltek, de a kormányok képviselői úgy vélték – amúgy vitatható módon –, hogy nem lehet a fajtól, nemzeti vagy vallási csoporttól teljesen független nyelvi csoportokról beszélni. A legfontosabb kérdésnek az látszott, hogy a meghatározott csoportok felsorolása kellően tág és a népirtást megvalósító cselekmények köre lehetőleg pontosan behatárolható legyen.²²

Így született meg az egyezmény 2. cikke, amely így fogalmaz: „A jelen Egyezmény népi- és az örmény népi- és a nemzetközi jog fényében? 65

- a) a csoport tagjainak megölése;
- b) a csoport tagjainak súlyos testi vagy lelki sérelem okozása;
- c) olyan életfeltételek ráerőszakolása a csoportra, melyeknek célja a csoport teljes vagy részleges fizikai elpusztulásának előidézése;
- d) olyan intézkedések tétele, amelyek célja a csoporton belül a születések meggátolása;
- e) a csoport gyermekeinek más csoporthoz való erőszakos átvitele.”

A Lemkin által használt kategóriák szerint tulajdonképpen ez a definíció a „fizikai genocídiumhoz” áll a legközelebb, így a népi- és az örmény népi- és a nemzetközi jog fényében? 65

A bírói gyakorlat azonban árnyalja ezt a megszorító értelmezést. A volt Jugoszlávia területén elkövetett bűntetteket vizsgáló Nemzetközi Törvényszék (ICTY) a Krstić-ügyben eljáró tanácsa kimondta, hogy egy csoport fizikai, biológiai megsemmisítésére irányuló cselekmények gyakran magukkal vonják a kulturális vagy

²² Thornberry, 1991. 67–71.

²³ Ezt a meghatározást vette át szó szerint a Ruandai Nemzetközi Törvényszék (ICTR), a volt Jugoszlávia Nemzetközi Törvényszék (ICTY) és Nemzetközi Büntetőbíróság statútuma is. Statute of the International Criminal Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Genocide and Other Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Rwanda and Rwandan Citizens Responsible for Genocide and Other Such Violations Committed in the Territory of Neighboring States, S.C. Res. 955, U.N. SCOR, 3453d Mtg. at 3., U.N. Doc. S/RES/955, Annex (1994); Statute of the International Criminal Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia Since 1991, U.N. Doc. S/25704, Annex; Rome Statute of the International Criminal Court, United Nations, Treaty Series, vol. 2187, No. 38544.

²⁴ Cassese, Antonio et al.: *Cassese's International Criminal Law*. Oxford: OUP, 2013. 3rd ed. 443.

²⁵ Vö.: Kardos Gábor: A népi- és a nemzetközi jog fejlődése. *Deliberationes*, különkiadás 2015/2.

a vallási tulajdon megsemmisítését, ami – egyéb bizonyítékok mellett – arra is utalhat, hogy az elkövetők szándéka a csoport fizikai megsemmisítése volt.²⁶

Az örményeket ért atrocitások között kiemelt szerepe van az örmény kulturális és épített örökség megsemmisítésének, az örmény magántulajdon kisajátításának, amelyet egyes szerzők népirtó vagyonekobbzásnak neveznek.²⁷ A fentiek alapján ugyan a tulajdont vagy a kulturális javakat megsemmisítő cselekmények a nemzetközi jog szerint nem merítik ki önmagukban a népirtás bűncselekményét, de igazolhatják a népirtó szándékot.

A népirtás tilalmáról szóló egyezmény alkalmazhatóságának kérdése

A nemzetközi bűncselekmények, mint a népirtás üldözése nemcsak az egyes államok, de a nemzetközi közösség feladata is. A nemzetközi büntetőjog célja az elkövetők felelősségre vonása, ami a népirtás esetén is elsősorban az egyéneket érinti, de akár egy állam felelőssége is megállapítható (Egyezmény 9. cikk), bár erre eddig egyszer sem került sor.²⁸ Az örmény népirtás esetében az egyéni felelősségre vonás ma már értelmezhetetlen, mivel az elkövetők nincsenek életben. Törökország állami felelőssége szintén kérdéses, de még ha ezt kétséget kizáróan bizonyítani is lehetne, az Egyezmény alapján a visszaható hatály tilalma miatt felelősségre vonás nem indulhat el.

A nemzetközi jog általában tiltja a szerződések visszamenőleges hatályú alkalmazását: a szerződések jogáról szóló 1969-es bécsi egyezmény 28. cikke tulajdonképpen egy régóta fennálló szokásjogi normát erősít meg,²⁹ amikor kimondja: „amennyiben a szerződésből eltérő szándék nem tűnik ki, és ilyen szándék más módon sem állapítható meg, a részes felet nem kötik a szerződés rendelkezései olyan cselekmények és olyan tények vagy helyzetek tekintetében, amelyek akkor mentek végbe, illetve akkor szűntek meg, mielőtt a szerződés erre a félre nézve

²⁶ Prosecutor v. Krstić (Case No. IT-98-33-A), para. 580.

²⁷ Dickran Kouymjian: Az örmény tulajdon népirtó ekobbzása és megsemmisítése. In: Botos Máté – Kovács Bálint (szerk.): *Az emlékezet száz éve. Így látja az utókor az örmény népirtást*. Budapest: L'Harmattan, 2019. 217–241.; Theriault, Henry C.: Legal Avenues for Armenian Genocide Reparations. *International Criminal Law Review*, 2014 (14.) 220–221.

²⁸ 2007-ben a Nemzetközi Bíróság bár nem állapította meg Szerbia felelősségét a srebrenicai népirtás ekobbzésében, de kimondta, hogy Szerbia nem akadályozta azt meg. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, *I.C.J. Reports* 2007, 43.

²⁹ Vö.: A Nemzetközi Bíróság már 1952-ben, az Ambatielos-ügyben erre a következtetésre jutott, Greece v. U.K., Preliminary Objections, 1952 I.C.J. 27, 40 (July 1); International Law Commission, Reports of the Commission to the General Assembly, [1966] 2 Y.B. Int'l L. Comm'n 169, 177, UN Doc. A/CN.4/SER.A/1966/Add.1.

hatályba lépett volna”.³⁰ Az Egyezmény nem nyit utat arra, hogy rendelkezéseit visszaható hatállyal, a szerződés hatályba lépését megelőző időszakban elkövetett cselekményekre alkalmazzák. A genocídium egyezményből ilyen szándékot nem lehet kiolvasni, és a *travaux préparatoires* sem utal arra, hogy az Egyezményt visszamenőleg is alkalmazni kívánták volna. Az Egyezmény egyértelműen jelen és jövő időben szól arról, hogy milyen cselekmények megbüntetését vállalják az államok, és a szövegezésben részt vevő delegáltak megszólalásaiból is az derül ki, hogy egy új bűncselekmény kodifikációjáról és jövőbeni megelőzéséről, megbüntetéséről szóltak a tárgyalások.³¹

Így egyértelműen állítható, hogy az 1910-es évek második felében a török állam területén elkövetett cselekmények miatt az Egyezményre hivatkozva egyetlen magánszemély vagy állam sem léphet fel jogi, pénzügyi vagy területi igényvel. Ez azonban nem lehet akadálya annak, hogy magát a „népirtás” fogalmát ne használják olyan eseményekre, amelyek az Egyezmény hatályba lépését megelőzően történtek, hiszen amint az az Egyezmény szövegezésének körülményeiből, a *travaux préparatoires* alapján is világos, maga a népirtás olyan történelmi tényeken alapul, amelyek korábbi időszakokban is megtörténtek. Ebből a szempontból az lehet releváns, hogy vajon a hivatkozott események megfelelnek-e a népirtás fogalmi követelményeinek. Az Egyezménynek abban lehet jelentősége, hogy vajon a népirtás fogalmát lehet-e alkalmazni az 1915–1916-os eseményekre.

Népirtás vagy emberiség elleni bűncselekmények?

Az Egyezmény 3–4. cikke nevesíti, hogy „a) népirtás; b) népirtás elkövetésére irányuló szövetkezés; c) közvetlen és nyilvános felbujtás népirtás elkövetésére; d) népirtás elkövetésének kísérlete; e) népirtásban való bűnrészesség” cselekményeinek „bármelyikét elkövető személyek büntetés alá esnek, függetlenül attól, hogy államvezetők, hivatalos vagy magánszemélyek”. Az Egyezmény értelmében a részes államok vállalják, hogy a népirtás megelőzése és megbüntetése érdekében szükséges nemzeti jogszabályokat fogadnak el (5–7. cikk), valamint a részes államok bármelyike az ENSZ szerveihez fordulhat, hogy azok „olyan rendszabályokat fogantossanak, amelyek véleményük szerint alkalmasak a népirtás vagy a III. cikkben felsorolt egyéb cselekmények bármelyikének megelőzésére

³⁰ A szerződések jogáról szóló, Bécsben az 1969. évi május hó 23. napján kelt szerződés, Magyarországon kihirdette az 1987. évi 12. tvr.

³¹ Ezt részletesebben is elemzi az International Center for Transitional Justice 2002-es jelentése: *The Applicability of the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide to Events which Occurred During the Early Twentieth Century*, elérhető: <https://www.ictj.org/publication/applicability-un-convention-prevention-and-punishment-crime-genocide-events-which> (letöltés ideje: 2021. január 27.)

és megszüntetésére” (8. cikk). A népirtás elkövetésének azonban lényegi feltétele, hogy „valamely nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport mint olyan teljes vagy részleges megsemmisítésének *szándékával*” kövessék el azt. Az ICTY egy másik jugoszláviai, a Jelisić-ügyben világosan kimondta, hogy mind a mentális elem (a védett csoportok teljes vagy részleges kiirtására irányuló szándék), mind a materiális elem (az Egyezmény 2. cikkének a), b), c), d), e) pontjában felsorolt cselekmények valamelyike) szükséges ahhoz, hogy egy büntetett népirtásnak lehessen nevezni.³²

Az 1915-ös és az azt követő évek eseményei a korabeli beszámolóok, visszaemlékezések, török bírósági eljárások adatai alapján³³ a népirtás fogalmi feltételei közül legalább háromnak megfelelnek: a) embereket öltek meg, akik b) egy nemzeti, etnikai vagy vallási csoporthoz tartoztak, és c) ezeket a cselekményeket mások hasonló, a csoport ellen irányuló cselekedeteinek kontextusában lehetett értelmezni. Figyelmet érdemel, hogy az örmény gyerekek török árvaházakba kényszerítése vagy az „áttelepítésben” érintett örmények erőltetett menetelésre kényszerítése (olyan körülmények között, amelyek egyértelműen pusztulásukhoz vezettek) szintén kimerítik a népirtó cselekmények fogalmát.³⁴ Azonban nemcsak az elkövetett cselekmények fontosak ebből a szempontból, hanem az elkövetői szándék is. Az Egyezmény 2. cikke a nevesített csoportok „teljes vagy részleges megsemmisítésének szándékával való elkövetést” említi, ami azt jelenti, hogy a bűnös tudat (*mens rea*) itt a kifejezett, különös szándékot (*dolus specialis*) jelöli, amellyel az elkövető egy csoport megsemmisítését kívánja, arra törekszik. Az eshetőleges szándék ebben az esetben nem elegendő, és a bizonyítási teher igen nagy a népirtó szándék igazolásán.³⁵ Ugyanakkor a nemzetközi jogászok között ma is vita van afelől, hogy vajon a különös szándék az egyedi népirtási cselekményben is tetten érhető-e, vagy ehhez mindenképp olyan kontextus kell, amely másokkal együttműködésben, mások hasonló, az érintett csoport megsemmisítését célzó cselekményeivel együtt teszi csak értelmezhetővé az egyedi szándékot. A kérdés valójában az, hogy egy átfogó terv részeként kell-e végrehajtani a cselekményt ahhoz, hogy azt népirtásnak minősíthessük.³⁶ A szándékosságot az Egyezmény egyes részes államai is máshogy értelmezik, több állam is „előre kitervelt terv”, „egyeztetett terv”

³² Jelisić (IT-95-10), és Biedermann Zsuzsanna: A genocídium fogalmának értelmezése. *Jogelméleti Szemle*, 2011/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/biedermann48.html> (letöltés ideje: 2021. január 30.)

³³ L. pl. Dadian, Vakhani N.: Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and its Contemporary Legal Ramifications. *Yale Journal of International Law*, vol. 14. 1989. 291–315. és Dadian, 2010.

³⁴ Uo.

³⁵ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgement, *I.C.J. Reports* 2007, p. 43. para. 187.

³⁶ Uo. para. 373.

meglétét tekinti feltételnek, így például a török büntető törvénykönyv szerint népirtást csak terv alapján lehet elkövetni.³⁷

Az igazi kérdés, hogy vajon az elkövetők szándéka kiterjedt-e arra, hogy az Oszmán Birodalom területén élő örményeket teljesen vagy részben megsemmisítsék, és milyen szerepe volt ebben az oszmán hatóságoknak. Dadrian még a világháborús években az elkövetőkkel szemben eljáró török katonai bíróságok eljárásainak perirataiból arra következtet, hogy 1918–1919-ben a korabeli török hatóságok is feltárták és elismerték az örmény népirtás körülményeit. Nemcsak a tömeggyilkosságokat, de azt is, hogy ezek vezető oszmán tisztviselők részvételével és irányításával történtek. Szerinte ez annak ellenére is kimondható, hogy a kemalista hatalomátvételt követően ezek az eljárások félbeszakadtak, és több, már meghozott ítéletet is semmissé nyilvánítottak.³⁸ Ezzel szemben a török kormány következetesen azt képviseli, hogy nem lehet egyértelműen bebizonyítani, hogy a korabeli oszmán tisztviselők valóban az örmények megsemmisítésének szándékával jártak volna el. A vitathatatlannal jelentős embervesztés a hivatalos török álláspont szerint a háborús körülmények, egyéni túlkapások, az örményeket ért banditátamadások számlájára írható.³⁹

Az 1948-as Egyezmény és a nyomában kialakult joggyakorlat az elkövető szándékát a népirtás bűncselekményének lényegi feltételeként tekinti. Ezért ma már szinte lehetetlennek tűnik annak kiderítése, hogy a több mint száz évvel ezelőtti események résztvevőinek, a korabeli oszmán hivatalnokoknak mi volt az igazi szándéka: politikai fenyegetésnek tartották az örményeket, és ezért döntöttek az áttelepítésük mellett, vagy meg akarták valójában semmisíteni az örmény népet. Az ismert tények alapján annyit minden bizonnyal állíthatunk, hogy mai nemzetközi büntetőjogi fogalmaink szerint az örmények az Oszmán Birodalomban emberiség elleni bűncselekmények áldozatai lettek.⁴⁰ Ezt támasztja alá az is, hogy már közvetlenül az események után több oszmán tisztviselő, maga a szultán és a nagyvezír is az emberiség elleni bűncselekménynek nevezte az eseményeket.⁴¹

Mindemellett a komoly tévedés veszélye nélkül feltételezhetjük, hogy az elkövetők között voltak olyanok, akár hivatalnokok is, akik azzal a céllal követték el ezeket a bűncselekményeket, hogy az anatóliai örményeket részben vagy egészben megsemmisítsék, így meglehetett bennük a különös népirtási szándék. Ezzel a megalapozott

³⁷ Hoffmann, Tamás: The Crime of Genocide in Its (Nearly) Infinite Domestic Variety. In: Odello, Marco – Lubinski, Piotr (eds.): *The Concept of Genocide in International Criminal Law*. London: Routledge, 2020. 67–97.

³⁸ Uo.

³⁹ <http://www.mfa.gov.tr/controversy-between-turkey-and-armenia-about-the-events-of-1915.en.mfa> (letöltés ideje: 2021. január 30.)

⁴⁰ Vö.: Jacobs, Dov: Jumping Hurdles Backwards: The Armenian Genocide and the International Criminal Court, *International Criminal Law Review*, 2014. (14.) 274–290.

⁴¹ Dadrian, 2010.

feltételezéssel pedig az 1948-as Egyezmény meghatározása alapján is igazolható, hogy történészek, jogászok vagy bárki népirtásnak nevezze mindazon eseményeket, amelyeknek az 1910-es évek második felében az örmények áldozatul estek az Oszmán Birodalom területén.⁴² Akkor is, ha ez a minősítés ma már, a visszaható hatály tilalma miatt, az Egyezmény alapján közvetlen jogi következményekkel nem járhat.

A török állam felelőssége

Bár az egyéni büntetőjogi felelősség megállapítása ma már lehetetlen, elméletben a török állam felelősségét is fel lehet vetni. Az államutódlásban konszenzus van, a mai Török Köztársaság az Oszmán Birodalom jogutódja;⁴³ természetesen az igazi kérdés az, az oszmán állam támogatta-e, megtervezte-e, és tisztviselőin keresztül aktívan részt vett-e az örmények ellen elkövetett nemzetközi bűncselekményekben? Dadrian hosszan érvel amellett, a korabeli oszmán állam képviselőinek megszólalásait idézve, hogy bár mindent megtettek annak érdekében, hogy titokban tartsák, de tetten érhető, hogy az örmény népirtást az oszmán kormányzati hatalom központjában tervezték meg, szervezték és irányították. Igazolásként Talât pasát idézi, aki az örmények áttelepítéséről szóló döntés előtt a kormányülésen azt hangsúlyozta az örményekre utalva, hogy „ezt a kellemetlen zavart alapvetően meg kell oldani és meg kell szüntetni”.⁴⁴ A török kormány hivatalos álláspontja évtizedek óta következetes abban, hogy nemcsak a népirtás fogalmának használatát tagadja, hanem azt is, hogy az örmények ellen tervezett, kormányzati irányítással végrehajtott üldözés indult volna el 1915–1916-ban. A századik évforduló közeledtével Recep Tayyip Erdoğan, akkor még miniszterelnökként, 2014-ben üzenetben fordult az örményekhez, amelyben kifejtette, hogy „az I. világháború incidensei közös fájdalomunk. [...] olyan események is történtek az I. világháború alatt, amelyeknek embertelen következményei voltak – mint az áttelepítés –, de ez sem kellene, hogy megakadályozza, hogy a török és az örmény nép együttérző és emberi kapcsolatot ápoljon. [...] Azonban az elfogadhatatlan, hogy 1915-ös eseményeket Törökországgal szembeni ellenségeskedésre és politikai konfliktusok keltésére használják fel.”⁴⁵ A török kormány hivatalos álláspontja szerint az I. világháború idején az

⁴² *The Applicability of the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide to Events which Occurred During the Early Twentieth Century*. International Centre for Transitional Justice, 2002. elérhető: <https://www.ictj.org/publication/applicability-un-convention-prevention-and-punishment-crime-genocide-events-which> (letöltés ideje: 2021. január 27.)

⁴³ Dadrian, 2010. 75.

⁴⁴ Dadrian, 2010. 80.

⁴⁵ The unofficial translation of the message of H.E. President Recep Tayyip Erdoğan, the then Prime Minister of the Republic of Turkey, on the events of 1915 (23 April 2014), elérhető: http://www.mfa.gov.tr/turkish-prime-minister-mr_-recep-tayyip-erdo%C4%9Fan-published-a-message-on-the-events-of-1915_-23-april-2014.en.mfa (letöltés ideje: 2021. január 30.)

Oszmán Birodalom területén is számtalan jogsértés történt, de ez nemcsak az örményeket, hanem minden más népcsoport tagjait érintette valamilyen formában, és ezek olyan zűrzavaros időkben történtek, ahol a kormányzati felelősség felvetése értelmetlen.⁴⁶

Az emberéletekben mérhető károkért, akár népiártásként, akár emberiség elleni bűncselekmények sorozataként tekintünk az 1915–1916-os eseményekre, a török állam jóvátételi felelőssége akkor lenne felvethető, ha egyetértés volna abban, hogy ezeket a cselekményeket az oszmán birodalmi kormány szervezte meg és hajtotta végre. Ahogy a holokauszt áldozatainak kárpótlását a Német Szövetségi Köztársaság kormánya magára vállalta, úgy egy ilyen – ma már értelemszerűen csak az áldozatok leszármazottait érintő – kárpótlási igény teljesítése döntően azon múlik, hogy azt a török kormány elismerje.⁴⁷ Természetesen ebben az esetben, több mint egy évszázaddal az események után a leszármazottak azonosítása is komoly nehézségekbe ütközhet, de már több számítás is készült arról, hogy hány tíz- vagy százmilliárd dollár összegű jóvátétel volna indokolt.⁴⁸ Valószínűtlennek látszik, hogy a török kormány jóvátételi felelősséget vállaljon az áldozatokért.

De ez nem lehet akadálya az anyagiakban, ingatlanokban esett károk, az ellenszolgáltatás nélkül elkobzott vagyon miatti kárpótlás felvetésének.⁴⁹ Függetlenül az állami felelősség elismerésének ügyétől, az örmények elűzése után az örmények tulajdonát képező ingatlanok kártalanítás nélküli kisajátítása már akkor jogszerűtlen lehetett. A magántulajdon kisajátításáért járó kártalanítás a 19. század óta minden jogrendben megjelent, egyedül a kommunista országok gyakorlata jelentett ez alól kivételt, amelyek ideológiai okokból tagadták ezt. A tulajdon védelmét azonban az államok tudják biztosítani, és ez csak annyiban nemzetközi jogi kérdés, hogy a II. világháború után a nemzetközi emberi jogi dokumentumok a tulajdonhoz való jogot is elismerik. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948) 17. cikkében ezt így fogalmazza meg: „1. Minden személynek, mind egyénileg, mind másokkal együttesen joga van a tulajdonhoz. 2. Senkit sem lehet tulajdonától önkényesen megfosztani.” Az Emberi Jogok Európai Egyezményének első kiegészítő jegyzőkönyve 1. cikke pedig kimondja:

„Minden természetes vagy jogi személynek joga van javai tiszteletben tartásához. Senkit sem lehet tulajdonától megfosztani, kivéve, ha ez közérdekből és a törvényben meghatározott feltételek, valamint a nemzetközi jog általános elvei szerint történik.

⁴⁶ <http://www.mfa.gov.tr/controversy-between-turkey-and-armenia-about-the-events-of-1915.en.mfa> (letöltés ideje: 2021. január 30.)

⁴⁷ Vö.: Marboe, Irgmard: Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property. *International Criminal Law Review*, 2014. (14.) 407–426.

⁴⁸ Kouymjian, 2019. 224.

⁴⁹ Uo.

Az előző bekezdésben foglaltak nem korlátozzák az államok jogát olyan törvények alkalmazásában, melyeket szükségesnek ítélnék ahhoz, hogy a javaknak a köz érdekében történő használatát szabályozhassák, illetőleg az adók, más közterhek vagy bírságok megfizetését biztosítsák.”⁵⁰ Törökország 1954-ben ratifikálta az Emberi Jogok Európai Egyezményét, de az időbeliség, a visszaható hatály tilalma itt is érvényes, ezért az Emberi Jogok Európai Bírósága eddig egyetlen esetben sem tartotta befogadhatónak az örmény népirtáshoz kapcsolódó panaszokat.⁵¹ Abban az esetben, ha be lehetne bizonyítani, hogy egy jogtalan kisajátításra nem az 1910-es években került sor, hanem később, 1954 után – például azért, mert a török állam addig mondjuk csak vagyonkezelésében tartotta az ingatlant –, megfontolható lehet az Emberi Jogok Európai Egyezményének tulajdonjogot védő normáira hivatkozni.

Az állam nemzetközi jogi felelőssége azonban az emberi jogok körén kívül nem igazán vethető fel saját állampolgáraival szemben. Természetesen vannak módszerek annak megállapítására, hogy általában a nemzetközi jogi felelősség körébe eső jogsértő cselekményekért milyen kártérítés, jóvátétel vagy elégtételadás lenne megfelelő, ahogy az is többféle módon számszerűsíthető, hogy ennyi idő elteltével a jogtalanul elkobzott vagy megsemmisített vagyon kárpótlási értéke mennyi lehetne, azonban ebben az esetben nehezen bizonyítható, hogy valóban nemzetközi jogsértés történt.⁵²

Anélkül, hogy a török állam belső jogában vagy egy – például Örményországgal kötendő – nemzetközi szerződésben a felelősségét elvállalná, legfeljebb egy-egy egyéni kártérítési igénynek lehet sikere az EJEB előtt, amennyiben az igényre alapot adó jogsértés nem az Emberi Jogok Európai Egyezményének hatálybalépése előtt történt, és másban is megfelel a strasbourgi bíróság előtti eljárás követelményeinek.

Záró gondolatok

Az, hogy a nemzetközi jog alapján az örmények nem kaphattak elégtételt az őket ért súlyos sérelmekért, nem jelenti azt, hogy hiábavaló volna az örmények évszázados küzdelme azért, hogy az elszenvedett sérelmeket népirtásnak ismerjék el: ezt

⁵⁰ Magyarországon kihirdette az 1993. évi XXXI. tv.

⁵¹ Marboe, 2014. Legutóbb 2015-ben I. Aram kilikiai katolikosz fordult a strasbourgi bírósághoz a Sis/Kozan-i katolikoszátustól elvett ingatlanok visszaszolgáltatása ügyében, miután a török bíróságok elutasították kérelmét. Az Emberi Jogok Európai Bírósága befogadhatatlannak minősítette I. Aram beadványát, kivételesen arra hivatkozva, hogy a panaszos nem merítette ki Törökországban a jogorvoslati lehetőségeket. <https://asbarez.com/168067/european-court-finds-catholicosates-suit-inadmissible-and-could-not-be-appealed/> (letöltés ideje: 2021. január 30.)

⁵² Marboe, 2014. 418–423.

több állam és nemzetközi szervezet is megtette.⁵³ Bár a modern nemzetközi büntetőjog és az emberi jogok nemzetközi védelmének a II. világháború után kialakult rezsimje korlátot állít az államok elé, hogy mit tehetnek meg saját állampolgáiraikkal, ez az örményeket ért tragédia idején nem így volt. A jogi-anyagi jóvátétel így vitathatatlanul azon múlik elsősorban, hogy a török kormány hajlandó-e az állam felelősségét elismerni, és amennyiben ez esetleg a népiártásra is kiterjedne, az nagyon súlyos politikai és anyagi következményekkel is járhatna Törökország számára. Az elmúlt évszázadban kiderült, hogy az állami felelősség elismerésében a nemzetközi nyomás nem vezetett sikerre. Sajnos, Ottlik egyik hőjét, Medve Gábort parafrázálva: nem mindig lehet az igazság nehézágyúit bevonzolni olyan törekeny szerkezetekbe, amelyenek a nemzetközi viszonyok.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Biedermann Zsuzsanna: A genocídium fogalmának értelmezése. *Jogelméleti Szemle*, 2011/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/biedermann48.html>
- Botos Máté – Kovács Bálint (szerk.): *Az emlékezet száz éve. Így látja az utókor az örmény népiártást*. Budapest: L'Harmattan, 2019.
- Cassese, Antonio et al.: *Cassese's International Criminal Law*. Oxford: OUP, 2013. 3rd ed. 443.
- Dadrian, Vahkan N.: Genocide as a Dual Problem of National and International Law. *University of St. Thomas Journal of Law and Public Policy*, 2010 (4). 60–82.
- Dadrian, Vahkan N.: Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and its Contemporary Legal Ramifications. *Yale Journal of International Law*, vol. 14. 1989. 291–315.
- Dadrian, Vahkan N.: *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence RI: Berghahn Books, 1997.
- Earl, Hilary: Prosecuting genocide before the Genocide Convention: Raphael Lemkin and the Nuremberg Trials, 1945–1949. *Journal of Genocide Research*, vol. 15. (2013.) 319.
- Gulyás Éva: A genocídium fogalmának változásai. Gondolatok az 1948-as genocídium egyezmény 70. évfordulóján. *Regio*, 2018/3. 5–61.
- Hoffmann Tamás: Az emberiség elleni bűncselekmények nemzetközi és magyar jogi szabályozása. *Állam- és Jogtudomány*, 2017/1. 34.
- Hoffmann, Tamás: The Crime of Genocide in Its (Nearly) Infinite Domestic Variety. In: Odello, Marco – Lubinski, Piotr (eds.): *The Concept of Genocide in International Criminal Law*. London: Routledge, 2020. 67–97.

⁵³ Legutóbb Joe Biden, az Egyesült Államok elnöke is népiártásnak nevezte az eseményeket. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/04/24/statement-by-president-joe-biden-on-armenian-remembrance-day/> (letöltés: 2021 május 2.)

- Jacobs, Dov: Jumping Hurdles Backwards: The Armenian Genocide and the International Criminal Court, *International Criminal Law Review*, 2014. (14.) 274–290.
- Kardos Gábor: A népiártás és a nemzetközi jog fejlődése. *Deliberationes*, különkiadás 2015/2.
- Kouymjian, Dickran: Az örmény tulajdon népiártó elkobzása és megsemmisítése. In: Botos Máté – Kovács Bálint (szerk.): *Az emlékezet száz éve. Így látja az utókor az örmény népiártást*. Budapest: L'Harmattan, 2019. 217–241.
- Krajcsir Piroska: A XX. század első népiártása. *Deliberationes*, különkiadás 2015/2. 88–98.
- Lamm Vanda: Genocídium – a nemzetközi jog és a büntetőjog határterülete. *Állam- és Jogtudomány*, 2011/4. 457–476.
- Lemkin, Raphael: *Axis Rule in Occupied Europe*. Washington: Carnegie Endowment, 1944.
- Marboe, Irgmar: Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property. *International Criminal Law Review*, 2014. (14.) 407–426.
- Theriault, Henry C.: Legal Avenues for Armenian Genocide Reparations. *International Criminal Law Review*, 2014 (14.) 220–221.
- Thornberry, Patrick: *International Law and the Rights of Minorities*. Oxford: Clarendon Press, 1991. 60.

DOKUMENTUMOK

- Altuğ Taner Akçam v. Turkey, Application no. 27520/07, European Court of Human Rights, 25 October 2011.
- Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgement, *I.C.J. Reports* 2007, p. 43.
- Az Európai Parlament 2015. április 15-i állásfoglalása az örmény népiártás századik évfordulójáról (2015/2590(RSP)). *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*, 2016-C-328/2
- Council of Europe Parliamentary Assembly, Doc. 9056 2nd edition 14 May 2001 Recognition of the Armenian genocide Written Declaration No. 320.
- Greece v. U.K., Preliminary Objections, 1952 I.C.J. 27, 40 (July 1); International Law Commission, Reports of the Commission to the General Assembly, [1966]2 Y.B. Int'l L. Comm'n 169, 177, UN Doc. A/CN.4/SER.A/1966/Add.1.
- International Center for Transitional Justice: *The Applicability of the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide to Events which Occurred During the Early Twentieth Century* <https://www.ictj.org/publication/applicability-un-convention-prevention-and-punishment-crime-genocide-events-which>

Prosecutor v. Krstić – Case No. IT-98-33-A, ICTY

Reservations to the Convention on Genocide, Advisory Opinion: *I.C.J. Reports* (1951), 23.

Statute of the International Criminal Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Genocide and Other Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Rwanda and Rwandan Citizens Responsible for Genocide and Other Such Violations Committed in the Territory of Neighboring States, S.C. Res. 955, U.N. SCOR, 3453d Mtg. at 3., U.N. Doc. S/RES/955, Annex (1994)

Statute of the International Criminal Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia Since 1991, U.N. Doc. S/25704, Annex; Rome Statute of the International Criminal Court, United Nations, Treaty Series, vol. 2187, No. 38544

The unofficial translation of the message of H.E. President Recep Tayyip Erdoğan, the then Prime Minister of the Republic of Turkey, on the events of 1915 (23 April 2014) http://www.mfa.gov.tr/turkish-prime-minister-mr_-recep-tayyip-erdo%C4%9Fan-published-a-message-on-the-events-of-1915_-23-april-2014.en.mfa

UN Doc A/362, in GAOR, 2nd session 6th Committee, Summary Records, 16 September – 26 November 1947.

UN General Assembly, The Crime of Genocide, 11 December 1946, A/RES/96, elérhető: <https://www.refworld.org/docid/3b00f09753.html>

US Congress H. Res. 296. (29 October 2019) <https://www.congress.gov/116/bills/hres/296/BILLS-116hres296eh.pdf>

EGYÉB INTERNETES FORRÁSOK:

<https://asbarez.com/168067/european-court-finds-catholics-suit-inadmissible-and-could-not-be-appealed/>

<https://www.mfa.am/en/recognition/>

<http://www.mfa.gov.tr/the-armenian-allegation-of-genocide-the-issue-and-the-facts.n.mfa>

<http://www.mfa.gov.tr/controversy-between-turkey-and-armenia-about-the-events-of-1915.en.mfa>

<https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/04/24/statement-by-president-joe-biden-on-armenian-remembrance-day/>

KRÁNITZ PÉTER PÁL*

Örmények Kemál Törökországában

Néhány bizalmas diplomáciai jelentés a kis-ázsiai keresztények helyzetéről (1922–1928)

Az 1920-as évek Magyarországon egyfajta reményteljes áhítozás övezte az Oszmán Birodalom romjaiból felemelkedő Török Köztársaság által a szövetségesekkel szemben elért hadi és diplomáciai sikerekről szóló híreket. A török függetlenség, a török állam integritása és általában Törökország helyzete az I. világháborút követő évtized során a közbeszéd szerves része volt Magyarországon, részben a turanisták hatására – ne feledjük, hogy a két világháború között csaknem az összes magyar miniszterelnök tagja volt a Turáni Társaságnak.¹ Kiemelt figyelem övezte Törökország újdonsült elnökét, a karizmatikus diktátort, Musztafa Kemált is.

Ám nem csupán a magyar nemzet keleti, turanista alapokon nyugvó kulturális-politikai önmeghatározására irányuló törekvések vagy a török–magyar barátság népszerű eszméje miatt vetült sokak tekintete Törökországra. A két világháború közötti

* A szerző történész és újságíró, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Doktorjelöltje. E-mail: peter.pal.kranitz@gmail.com

¹ Friedrich István volt miniszterelnök a Keresztény Nemzeti Párt képviselőjeként 1923 júliusában az országgyűlésnek arról számolt be, hogy a magyar nemzet nevében felvette a kapcsolatot az újdonsült török elnökkel: „Március havában jártam Kisásziában először és ott felkerestem a győzelmes török hadsereget Kisázsia szívében, Afio-Karahisszárban [Afyonkarahisarban – KPP], a győzelmi ünnepek alkalmával. Akkor én lelkes magyar emberek megbízásából nagyon szép díszkardot vittem a török államfőnek, gratulációképen. *(Éljenzés.)*” Ezt követően átadta Musztafa Kemál állítólagos üzenetét a magyar nemzetnek: „Amíg a magyar testvér-nemzet a népek vándorlása idején eljutott a Dunáig, addig mi, törökök ide a kisázsiai fűlszigetre sodródtunk, így szakadt el egymástól a két testvér. [...] Tudom, hogy sok millió magyar hozzá nem méltó elnyomatásban sanyalódik. *(Ugy van ! Ugy van !)* Ezeknek azt üzenem, hogy csak kitartás, eljön az ő szabadulásuk órája is úgy, amint a mienk is eljött. Szeretnénk már mi is önökkel együtt örülni, ahogy maguk, mint jó testvérek, most velünk örülnek.” Ezt követően azt javasolta az országgyűlésnek, hogy a „Törökországból kivándorolt” másfél millió örmény és görög által az iparban és a kereskedelemben hátrahagyott úrt magyar befektetések töltsék be. Megjegyzendő, hogy bár Friedrichre a történeti emlékezet gyakran megalkuvó politikusként tekint, a török–magyar baráti kapcsolat, véleményem szerint, valóban szívügye volt. L. A nemzetgyűlés 160. ülése 1923. évi július hó 24-én, kedden. In: *Az 1922. évi június hó 16-ára kihirdetett Nemzetgyűlés naplója*. Tizenötödik kötet. Budapest: Athenaeum, 1923. 11–12. A turanizmusról bővebb információkért l. Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2016.

magyar politikai diskurzus mesternarratívájaként az irredentizmust,² az I. világháborút lezáró békerendszer revízióját tekinthetjük, amely kiválóan rezonált a török függetlenségi háborúról szőtt szenzációs sikertörténet narratívájára.³ Az „Új Törökországról” mint „modern” és „nemzeti” államról alkotott kép jelentősen befolyásolta a két világháború közti időszakban a magyar nyilvánosságban a nemzetállamokról alkotott értelmezéskereteket, s egyszersmind legitimálni igyekezett a kisebbségi kérdés megoldásának és a nemzetépítési törekvéseknek radikális, török módszereit,⁴ s ezáltal a közelgő vészkorszak diszkurzív közegére gyakorolt hatása sem elhanyagolható.⁵ Különösen terhes örökséget jelentenek a korabeli magyar sajtóban napi szinten fel-felbukkanó publicisztikák, amelyek a kis-ázsiai keresztény közösségek elleni népirtást voltak hivatottak relativizálni, s végső soron legitimálni.⁶

² A nyilvánosságban fennálló valóságinterpretációkat működtető diskurzusokról, azok mesternarratíváiról és társdiskurzusairól bővebben lásd: Nemesi Attila László: A nyelv a nyilvánosságban: versengő és társdiskurzusok. *Replika*, 2015/6. 97–111.

³ Pröhle Vilmos, a Debreceni Egyetem tanára a *Szózat*nak adott nyilatkozatában foglalta össze ezt a szempontot: „Reánk nézve, [...] morális szempontból nagyon fontos Kemál pasa sikere, ki fegyverrel tört magának utat a békediktátumok papírból készült kínai falain keresztül.” A *Nemzeti Újság* Vaszil Radoszslavov volt bolgár miniszterelnök véleményét közölte: „nyilvánvalóvá vált, hogy az alig négy esztendővel ezelőtt készült ügynevezett békeszerződések nagyon ingatag alapon állnak s egyáltalán nem képesek az idővel dacolni. A másik szempont, amely a török események jelentőségét kidomborítja, a legyőzött népekre gyakorolt morális hatás, amit egyáltalán nem lehet lekicsinyelni. A török példa megmutatta, hogy a békeszerződések örökkévalósága időben nagyon is korlátolt. Németország és Ausztria épp úgy, mint Bulgária és Magyarország elfogadta és ratifikálta ugyan a békeszerződést, de a közvélemény, nemkülönben maguk a kormányok is egy pillanatig sem szüntek meg hangoztatni, hogy csakis kényszer hatás alatt fogadják el a rájuk erőszakolt szerződést. Az antant nem hivatkozhat többé a szerződések sértetlenségére, mert hiszen saját maga volt az, aki a török példát statuálta. Ez az, ami a legyőzött országok népeire buzdítólag kell, hogy hasson.” Vö.: [N.n.]: A törökök sikereiket egyedül önmaguknak köszönhetik. *Szózat*, 1922. szeptember 10. 6., [N.n.]: Radoszslavov az új balkáni helyzetről. *Nemzeti Újság*, 1922. október 8. 12.

⁴ Friedrich István fent említett felszólalásában az örmény népirtás relativizálására is kiváló példával szolgált: „Azt mondják, hogy Törökországban keresztényüldözések voltak, hogy gyűlölték a keresztényeket. Nem igaz. A törökök csak ellenségeikkel harcoltak, az azonban, hogy saját alattvalóik is harcoltak az ellenség soraiban, nem a törökök hibája, csak az önmagukról megfélemezett örményeké és görögöké.” L. A nemzetgyűlés 160. ülése 1923. évi július hó 24-én, kedden. In: *Az 1922. évi június hó 16-ára kihirdetett Nemzetgyűlés naplója*. Tizenötödik kötet. Budapest: Athenaeum, 1923. 11.

⁵ Ezzel csaknem megegyező folyamatok zajlottak le Németországban az 1930-as években, melyeket Stefan Ihrig *Atatürk in the Nazi Imagination* című monográfiája tárt fel. Vö.: Ihrig, Stefan: *Atatürk in the Nazi Imagination*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard Univ. Press, 2014.

⁶ *Az Est* 1923-ban hosszas véleménycikkben magyarázta a görögök és örmények tömeges menekülését Törökországból, miszerint a két népcsoport tagjai „az utóbbi nehéz években belső ellenségként viselkedtek”, ezért valójában „nem a törökök elől menekültek, hanem rossz lelkiismeret üzte el őket”. Bati vitéz Berkó István ezredes 1925-ben „a török nemzeti felkelés heroikus küzdelme s későbbi fényes eredményei” egyik alapfeltételeként határozta meg, hogy

Móricz Péter 1929-ben már egy „tisztán török” lakosságú modern fasiszta birodalom képét ecsetelte a *Turán* hasábjain: „Főnixként támadt fel hamvaiból a törökség. Nincs már oszmán birodalom – nemcsak mert a törökök az oszmán szót törölték szótárukból, – hanem, mert valóban megalakították most a törökök birodalmát, melynek lakossága, kis hányadot kivéve, tisztán török. [...] Törökországban van egy fasiszta párt és annak egy mindenható, bár alkotmányos formákhoz ragaszkodó feje, a köztársaság elnöke. [...] A jól felszerelt és kiképzett hadsereg, valamint a modern állami berendezés párosulva a fasiszta tetterős és mélyen nemzeti kormányzattal kiáltó ellentétet mutat a szultánok tehetetlen, sötét, minden újtástól féltő deszpotikus uralmával és hatalmi eszközeivel”.⁷

A két világháború közötti évek irredenta és turanista indíttatású, törökbarát kulturális-közéleti agitációjára⁸ vezethető vissza a Musztafa Kemálról – mint a törökök atyjáról, modern nemzetvezetőről, a szekularizáció bajnokáról – a magyar nyilvánosság és történettudat bizonyos szintjein máig fennálló rokonszenves, pozitív kép.⁹ Holott a görög történetírás népiértésként tartja számon az I. világháború,

az ankarai rezsim „a legerőszakosabb eszközöktől (kiutasítás, fegyveres fellépés) sem riad vissza ... amit az idegen elemeknek a nyilvános életből való lehető kikapcsolása útján a török nemzeti és faji erők támogatásával juttat eredményesen kifejezésre”. *Az Újság* publicistája pedig kijelentette: a görögök kitelepítésére „Kemal pasát nemzeti érdekek kényszerítették, amelyek szentsége szintén kétségen kívül áll”. Vö.: [N.n.]: Az újjáéledő Konstantinápoly. *Az Est*, 1923. július 22. 2.; Báti Berkó István: A régi hadsereg magyar csapatai. 4. rész. *Magyar Katonai Közlöny*, 1925/7–9. 687. (673–690.); [N.n.]: Bukarest lesz a görög-keleti egyház székhelye. *Az Újság*, 1925. január 31. 5.

⁷ Móricz Péter: A mai Törökország. *Turán. A Turáni Társaság folyóirata*, 1929/1–4. 16–21.

⁸ A török Nemzetgyűlés házelnöke már 1922-ben a török–magyar barátságról, a két ország diplomáciai-gazdasági kapcsolatainak fellendítéséről nyilatkozott a magyar sajtónak: „A magyar–török rokonérés oly régi és az utóbbi nehéz évek alatt olyannyira megerősödött – mondta –, hogy a legnagyobb reménysekkel nézek a két állam gazdasági, kulturális és politikai együttműködése elé.” Maga Musztafa Kemál személyével kapcsolatban is megindult a kultuszépítés Magyarországon: már 1921-ben színes, magyar nyelvű propagandaplakátot nyomtattak Konstantinápolyban „Musztafa Kemál pasa szózata a nemzethez a függetlenségi harcban” felirattal („Allahot dicsőítő népem joga a szabadság!”), és Európában – Németország mellett – egyeduralkodó módon több életrajzi mű is megjelent a diktátor életéről. Kerekesházy József *Az igazi Kemál* című könyvében például arról írt, hogy az „elért eredmény igazolja Kemált: sok-sok millió embert tett elégedetté és szabaddá. [...] Népe maga is – amely pedig legközelebből látta – feltétlen tisztelettel, bámulattal és hálával van és lesz is Kemál irányában.” A Turáni Társaság alapítója, a Turán folyóirat szerkesztője, Paikert Alajos rendre dicshimnuszokat zengett Atatükről: „A török nemzet régi, fényes dicsősége ismét felvirrad Musztafa Kemál pasa győzedelmes haditetteivel.” Vö.: [N.n.]: A török főrendiház elnöke a kisázsiai győzelmekről és a török–magyar barátságról. *Világ*, 1922. szeptember 7. 3., Kerekesházy József: *Az igazi Kemál. Egy köztársaság születése*. Budapest: Pantheon, 1943. 5., Paikert Alajos: Musztafa Kemál pasa. *Turán. A Turáni Társaság folyóirata*, 1922/3–4. 138–139.

⁹ „Az első világháborús hős, [...] a törökök atya, akit [...] katonai diadalaiért megtisztelték a vezértábornagyi ranggal és a gázi, a muszlim hitharcos címével is, [...] [a] köztársaság alapítója, az erőszakos területszerzés ellensége”. L. Fleisch István: 125 éve született Kemal

majd a török függetlenségi háború alatt Törökország görög ajkú lakossága ellen elkövetett vérengzéseket és deportálásokat,¹⁰ s ugyanígy az örmény és az asszír történetírók egy jelentős része is az 1915-ben szervezett népirtás szerves részeként tekint az 1920–1923 közötti időszakra.¹¹

Az 1920-as években újrászerveződő magyar diplomácia figyelmét azonban nem kerülte el a Török Köztársaság keresztény közösségeinek szenvedése. Az Európa-szerte felállított magyar követségek és konzulátusok diplomatái számos bizalmas jelentéssel látták el a mindenkori külügyminisztert a törökországi keresztények, elsősorban a görögök és örmények helyzetéről – ezek közül a továbbiakban hat dokumentumot fogok közzétenni, melyek eredetijét a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzi, a Külügyminisztériumi Levéltár Politikai Osztálya (K 63) 371. dobozának (korábban 287. csomójának) 32/1. számú tétele alatt. Az MNL OL K 63 a-32-1922-1-23, a-32-1922-1-78, a-32-1922-1-90, a-32-1927-28, a-32-1928-11 és a 32-1928-15 levéltári jelzet alatt található jelentéseket 1922 és 1928 között az ankarai nagykövet, a trieszti konzul és a Genfben delegált rendkívüli követ vetette papírra.

Az első három jelentést Villani Lajos (1891–1948) trieszti konzul írta 1922 márciusa és novembere között. A castello-pillonicoi báró Bécsben, a Konzuli Akadémián tanult, 1914-től diplomáciai szolgálatot teljesített Skutariban, Triesztben, Durazzóban, Milánóban, Ankarában, majd Belgrádban. 1919–1923 között volt trieszti konzul, ezt követően egészen 1939-ig a Külügyminisztérium Kulturális Ügyosztályának vezetőjeként dolgozott. 1939-ben a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen szerezte meg bölceleti doktorátusát. 1940-től Helsinkiben

Atatürk, a modern Törökország atya. *Múlt-kor Történelmi Magazin*, <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=13691&pIdx=2> (letöltés ideje: 2021. január 15.) Még 2020-ban is olvashatunk ilyen kijelentéseket: „Felmorzsolta a görögöket, keleten az örményeket, így a sèvres-i diktátum helybe lépő, 1923. július 24-én aláírt lausanne-i béke szavatolta a török nemzettest szabadságát. [...] Halála gyászba borította Törökországot, amely szó szerint nemzeti létét köszönhette első elnökének.” Vö.: [N.n.]: Szovjet segítséggel őrizte meg országa függetlenségét „minden törökök atyja”. *Múlt-kor történelmi portál* <https://m.mult-kor.hu/szovjet-segitseggel-orizte-meg-orszaga-fuggetlensegetminden-trkk-atyja-20201110> (letöltés ideje: 2021. január 3.)

¹⁰ Hlamides, Nikolaos: The Greek Relief Committee: America's Response to the Greek Genocide. *Genocide Studies and Prevention*, 2008/3. 375–383.

¹¹ Khosroeva, Anahit: The Armenian and the Assyrian massacres in the Ottoman Turkey as the first example of genocide. In: Krajcsir Pirooska – Dzsoťján Gagik (szerk.): *Tanulmányok az örmény népirtás témaköréből*. Dorog: Ararát Kulturális Egyesület, 2008; Stavridis, Stavros T.: Chapter Five: The Assyrian Issue 1914-35. Australian Documents and Press. In: Shirinian, George N. (ed.): *Genocide in the Ottoman Empire: Armenians, Assyrians and Greeks, 1913–1923*. New York – Oxford: Berghahn books, 2017. 158–186.; Martoyan, Tehmine: Chapter Eight: The destruction of Smyrna in 1922: An Armenian and Greek Shared Tragedy. In: Shirinian, George N. (ed.): *Genocide in the Ottoman Empire: Armenians, Assyrians and Greeks, 1913–1923*. New York – Oxford: Berghahn books, 2017. 227–250. A nézetet a nemzetközi tudományos körökben többen is osztják, például I. Travis, Hannibal: „Native Christians Masacred”: The Ottoman Genocide of the Assyrians during World War I. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 2006/3. 327–372.

Magyarország nagykövete.¹² Filmkritikákat, esztétikai tanulmányokat írt, elsősorban az olasz műveltség, a reneszánsz korszakának kérdései izgatták.¹³

1922-ben több jelentésében számolt be dr. gróf Bánffy Miklós külügyminiszternek Musztafa Kemál Törökországaról és a keresztény lakosság egyre romló helyzetéről. 1922. márciusi levelében a török–szovjet kapcsolatok lehetséges mélységei mellett külön figyelmet szentelt a jogállamiság és a kisebbségek helyzetének: a rögtönítélő bíróságok döntése nyomán végrehajtott kivégzésekről, illetve az örmény és görög lakosság kiirtásáról számolt be Bánffy Miklós külügyminiszternek. Októberben számot vetett a Nagy Szmirnai Tűzvész néven emlegetett, máig vitatott katasztrófával, amelyben legkevesebb 100.000 ember, főleg görögök és örmények vesztették életüket. A görög és örmény történettudat szándékos gyújtogatásként értékeli a történeteket. Villani is akaratlagosságot sejtet a lángok fellobbanása mögött: „a keresztény városnegyedek pusztulása a törököknek nem volt kedvük ellenére”. Harmadik, 1922. novemberi levelében a külföldi állampolgárok jogvesztettségéről és az őshonos keresztény kisebbségek kipusztulásáról tett jelentést.

A sorban a negyedik és ötödik jelentést Tahy László (1881–1940), Magyarország törökországi nagykövete (1924–1933) vetette papírra Konstantinápolyban és Ankarában. Tahy a bécsi Konzuli Akadémia elvégzése után 1904-től a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamaránál dolgozott, 1905-től az Osztrák–Magyar Monarchia bukaresti konzulátusán, majd a bécsi közös külügyminisztériumban vállalt állást. 1907-ben a tunéziai Monasztir alkonzuli hivatalát foglalta el, 1913 őszétől Bagdadban, majd a Monarchia összeomlásáig Moszulban és Konstantinápolyban teljesített szolgálatot. Az önálló magyar külügyi szolgálat megszervezése során 1920-tól a prágai diplomáciai képviselő vezetője 1922. március 24-ig. 1924 februárjától ankarai rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, 1934-től berni követ és a Nemzetek Szövetsége melletti képviselő vezetője. 1935 januárjától a Gömbös-kormányban miniszterelnökségi, majd 1938 májusáig belügyi államtitkár. 1935–1939 között Balassagyarmat kormánypárti képviselője.¹⁴

Walko Lajos külügyminiszternek címzett, 1927-ben és 1928-ban kelt jelentéseiben elsősorban a törökországi katolicizmus helyzetével foglalkozott. Megállapította, hogy a török kormány nem tesz eleget a lausanne-i békeszerződés kisebbségi jogokat biztosító cikkelyeinek, amelyek következtében még a háborút túlélő keresztény közösségek is szinte teljesen eltűntek Törökországból. Az egyházak függetlenségét felmorzsoló kormányzati nyomásyakorlásról adott számot: az örmény katolikus egyház világi tanácsába puccszerűen próbálta a kormány saját embereit

¹² L. *Magyar Életrajzi Lexikon*. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltés ideje: 2021. január 10.)

¹³ Főbb művei: *A mai Olaszország* (Bp., 1936); *A renaissance úttörői* (Bp., 1938); *Machiavelli és a nemzeti politika* (Bp., 1939); *Olasz irodalom* (Bp., 1942).

¹⁴ L. *Magyar Életrajzi Lexikon*. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltés ideje: 2021. január 10.)

ültetni, amit csak Angelo Rotta – aki ekkor apostoli delegátusként Törökországban teljesített szolgálatot – erélyes fellépése volt képes megakadályozni. Az 1928. évi, a Szentszék és Ankara között létesítendő diplomáciai kapcsolat kilátásairól tett jelentésében a katolikus patriarchátusok működését ellehetetlenítő török politikáról írt, aminek következtében, véleménye szerint, pusztulásra ítéltetett a még Törökországban élő maroknyi örmény katolikus közösség.¹⁵

Különösen érdekes adalékkal szolgálnak az örmény népiirtás és általában a népiirtások terminológiai hátteréhez a Tahy jelentéseiben használt „örménymészárlás” és „örménypusztítás” kifejezések, amelyek kifejezetten az örmények ellen az I. világháború során az Oszmán Birodalomban elkövetett kitelepítések és mészárlások motivációjára, tehát a népiirtás indítékaira tett utalással bírtak, s az idegen nyelvű irodalomban gyakran használt armenocídium kifejezés magyar megfelelőjeként értékelhetők. Ismeretes, hogy a genocídium fogalmát 1944-ben honosította meg Raphael Lemkin lengyelországi származású jogász a nemzetközi jog fogalomtárában, ezt megelőzően a nemzeti/etnikai/vallási csoportok teljes vagy részleges kiirtására tett kísérleteket világszerte nyakatekert kifejezésekkel illették. Németországban ezzel szemben már a 19. század óta használatos a *Völkermord* terminus, míg Magyarországon a népiirtás kifejezés vált általánossá ugyancsak a 19. század során, melyet rendre az egyes népek megsemmisítésének céljával elkövetett tömeges erőszakra való vonatkozással használtak a sajtóban és az irodalomban. Első, általam ismert alkalmazása 1849-ből származik, méghozzá a magyar végrehajtó hatalom, az Országos Honvédelmi Bizottmány hivatalos értesítőjéből, a *Közlöny*ből. 1849 februárjában az „alkotmányos kormány [...] hírlapi orgánuma” a következőképpen adott hírt a Bács vármegyei szerbek és magyarok közötti vérengzésekről: „a’ befogott ráczokat pedig kimondhatatlan kínzásokkal pusztíták. Meztelenre vetkeztetik őket, ’s négy kéz lábra állítva, hasuk alatt szalmával tüzelnek, átfúrt füleiknél fogva akasztják őket ’stb. [...] Ez jelenleg képe Bácsnak, a’ népiirtás, embermészárlás véres színhelyének”.¹⁶ Rendkívül hasonló kontextusban, etnikai csoportok közötti tömeges gyilkossággal kapcsolatban használta

¹⁵ A hagyomány szerint III. Trdat örmény király Kr. u. 301-ben keresztelkedett meg, s tette államvallássá a kereszténységet Örményországban. Ezt követően feltette le Világosító Szent Gergely a független Örmény Apostoli Egyház alapjait, amelynek első katolikosza, egyházfője lett. A perzsa hódítás nem tette lehetővé, hogy az örmény egyház képviselje magát a 451. évi khalkédóni zsinaton, mindazonáltal nem vált monofizita egyházzá, önmagára miafizitaként tekint. A 7. századtól kezdődően számos kísérlet történt a konstantinápolyi, majd a római egyházzal való unió létesítésére, ám végül csak a 17. század elején jött létre az örmény rítusú katolikus egyház. Az Oszmán Birodalom területén 1742-ben létesült örmény katolikus patriarchátus a bejrúti Bzommár központtal. Vö.: Ormanian, Maghakia: *The Church of Armenia*. Yerevan: Ancyunakar Publishing, 2011.

¹⁶ 1863-ban a *Pesti Napló* már bevett terminusként alkalmazza a kifejezést: „az oroszok [...] mivel se igazolhatnák a lengyelek ellen elkövetett kegyetlenségeiket inkább, mint ha hívatkoznának az angolok által ezelőtt öt évvel Kelet-Indiában követett megtorlási rendszerre, mely némely pontokban hasonlított a népiirtáshoz”. Vö.: [N.n.]: Bácsmegyéből. *Közlöny*, 1849. február 2. 61.; [N.n.]: Nézetek a lengyel ügyben. *Pesti Hírlap*, 1863. május 19. 2.

Tahy László az „örménypusztítás” kifejezést, így megalapozottan feltételezhetjük, hogy ő maga is a nemzeti csoport elpusztításának szándékát, a történetek népirtás-jellegét kívánta jelentéseiben kiemelni.

Az utolsó, hatodik jelentés szerzője, Hevesy Pál (1883–1987), bár zenésznek készült, kézsérülése miatt a jogtudományhoz fordult. Budapesten, Münchenben, Freiburgban, Párizsban és Londonban jogot hallgatott, majd rövid ideig Budapesten mint vármegyei jegyző dolgozott. 1908-ban a Külügyminisztérium kötelékébe került, ahonnan első kiküldetése Konstantinápolyba vitte. 1927 és 1931 között rendkívüli követként és meghatalmazott miniszterként Genfben szolgált: a magyar delegáció vezetője volt a Nemzetek Szövetségénél, ahol annak élelmezési ügyeivel foglalkozott. Magyarországot képviselte a Nemzetközi Munkaügyi Hivatalnál és számos nemzetközi konferencián. 1942-ben kilépett a külügyi szolgálatból, brit állampolgárságot szerzett, és Londonba költözött, de csak 1945-ig, amikor Ausztriában vonult nyugalomba. Emlékirata, a *Kilencven év alatt a föld körül*, kéziratban maradt fenn. Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó diplomatája volt.¹⁷ Főkonzuli minőségben Genfben vett részt 1928 márciusában egy informális fogadáson Tevfik Rüştü Aras török külügyminiszter asztaltársaságában – a vele folytatott beszélgetésről Walko Lajos külügyminiszterhez írt jelentéséből megismerhetjük a török kormány lesújtó véleményét a kisebbségek jogairól: „ha azoknak nem tetszik ott, ahol vannak, hagyják ott azt az országot és hurcolkodjanak vissza anyaországukba!”

A hat jelentés mindazonáltal hiányos. A tárolás során keletkezett sérülések következtében bizonyos szövegrészek olvashatatlanok. Abban az esetben, amikor minden kétséget kizáróan képes voltam rekonstruálni a szöveget, szögletes zárójelben jeleztem a hiányzó részeket, amennyiben ezt nem tudtam megtenni, a hiányt a „[...]” jellel jelöltem. A kerek zárójelek mindenhol az eredeti szöveg részei. Egyes helynevek az eltelt század során olykor megváltoztak a magyar nyelvben, Angorából például Ankara lett, Sztambulból Isztambul stb. A nehezen azonosítható helyneveket lábjegyzetekben igyekeztem tisztázni, s így jártam el a szövegekben felbukkanó egyes személynevekkel is.

Mind a hat jelentés írógéppel készült, betűkészlétük eltérő, ám minden esetben hiányos volt. Hosszú ’ú’, ’ü’ és ’ö’ egyik jelentésben sem szerepelt, ám ott, ahol a gépelést követően a diplomaták tollal megtoldották az eredetileg rövid ékezeteket, az átiratban már a hosszú magánhangzót használtam. A hosszú ’i’ is hiányzik a jelentésekből, ám ezeket következetesen röviden hagyták a jelentéstevők, így az alábbiakban is így szerepelnek. Előfordult, hogy a diplomaták utólag tollal vagy írógéppel kiegészítették mondataikat – ezeket az alábbi transzkripció is tartalmazza. A dokumentumok végén minden esetben a jelentéstevő szignója szerepel – ezeket szögletes zárójelben jeleztem: „[szignó]”.

¹⁷ L. *Magyar Életrajzi Lexikon*. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltés ideje: 2021. január 10.)

1. VILLANI LAJOS: HELYZET KIS-ÁZSIÁBAN (1922. MÁRCIUS)
MNL OL K 63 A-32-1922-1-23

Bizalmas.

23. pol. / 1922.

Trieste, 1922. március 11.-én

Helyzet Kis-Ázsiában

Teljesen megbízható forrásból a kis-ázsiai helyzetről a következő értesüléseket nyertem:

Kemal pasa angorai¹⁸ kormánya¹⁹ hadiszerben és pénzben mindeddig hiányt nem szenvedett. Hadianyagot a legkülönbözőbb helyekről kapta, főleg azonban olasz részről. Pénzt a szovjet kormánnyal kötött megegyezés után ez utóbbi szolgáltatott és pedig mint megállapítható nagyobb mennyiségű aranyat. A szovjettel kötött egyezmény pontosan nem ismeretes.²⁰ Tény, hogy a szovjet érdeke minden olyan mozgalmat támogatni, mely a békét megzavarja és innen magyarázható Kemal támogatása is. Ezzel szemben úgy látszik Kemal kötelezte magát a szovjethez hasonló rendszert bevezetni. Ez irányban azonban tényleg csak néhány látszólagos intézkedés történt.

Az általános hangulat ma már csak részben kedvez Kemálnak. Ő azonban a tényleges hatalmat és a hadsereget a kezében tartja és így nincs oka félni. Mindennemű ellenséges megnyilatkozásnak elejét veszik a rögtönítélő bíróságok, melyek általában csak halálos ítéleteket hoznak.

Az örmények nagy része még a háború alatti mészárlásoknak esett áldozatul. A még megmaradt töredékeket valamint a görög lakosságot kemalisták üldözik és kiirtják. Így például Samsounban,²¹ hol azelőtt a lakosság [többi] része görög volt, ma már alig van néhány görög család, a [...]i mind, köztük néhány magas állást betöltő személy (a Delte publique igazgatója pl.) le lett mészárolva.

A külfölddel Kemal Törökországa ma csak Samsoun és Adalia²² kikötőkön át érintkezik. Ez a kontaktus természetesen csak a legminimálisabb és a legszigorúbb ellenőrzésnek van alávetve. Külföldi újságok és könyvek behozatala tilos külföldiek pedig csak az angorai kormány külön engedélye mellett hajózhatók ki. Minden levél természetesen cenzúrának van alávetve.

¹⁸ Ankara, a török főváros régies elnevezése: Angora.

¹⁹ 1920 áprilisában, jóval a köztársaság kikiáltása előtt Ankarában alapították meg a Török Nagy Nemzetgyűlést, avagy a modern Törökország törvényhozó testületét, élén Musztafa Kemál elnökkel.

²⁰ Törökország 1921 márciusában kötött kölcsönös segítségnyújtási szerződést Szovjet-Oroszországgal, elsőként ismerve el a bolsevik rezsim legitimitását. Ankara és Moszkva szövetsége hosszú éveken át a török–magyar közeledés legnagyobb ellenérve volt a magyar döntéshozók szemében. Bővebben I. Egeresi Zoltán – Pénzvágó Nikolett: *A Török Köztársaság a történelemben*. Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2020.

²¹ Samsun városa, Samsun tartomány székhelye a Fekete-tenger partján, Törökország egyik jelentős kikötővárosa.

²² Antalya városa, Antalya tartomány székhelye, Törökország. Jelenleg az ország ötödik legnépesebb városa a Földközi-tenger partján, a Torosz-hegység árnyékában.

Minden jel arra vall, hogy az entente-nak Kemallal szemben semmi hatalma nincs. Így például megtörtént, hogy egy szolgálati ügyben Samsounba küldött angol tisztet az angorai kormány felszólított, hogy 48 óra leforgása alatt hagyja el a várost és az illető tényleg kénytelen volt a parancsnak engedelmessé válni.

Smyrnából²³ úgy értesülök, hogy a görögök hadikészülődéseket folytatnak, nem tartom azonban valószínűnek, azon hirt, hogy tavasszal új offenzívát akarnának indítani. A görög tisztek állítólag egy nyilatkozatot irtak alá, hogy minden esetleges parancs dacára Anatóliát nem adják fel. Az ottani görög csapatok nagy része ottani bennszülött görögökből áll, kik között az elkeseredés a törökök ellen igen nagy.

[szignó]

m. kir. konzul

Nagyméltóságú gróf Bánffy Miklós

m.kir.külgügyminiszter úrnak.

Budapest.

2. VILLANI LAJOS: SZMIRNAI ESEMÉNYEK (1922. OKTÓBER)

MNL OL K 63 a-32-1922-1-78

Trieste, 1922. október 11.-én

78.pol/1922.

Smyrnai események.

Smyrnai menekültek elbeszélése alapján sikerült az ottani legutóbbi eseményekről megbízható értesüléseket szerezni.

Ezek szerint az első török csapatok bevonulása meglehetősen rendben folyt le és csak az örmények részéről elkövetett és az újságok által ismertett bombavetéssel volt megzavarva. A rendes csapatok bevonulását nyomon követték azonban az irregulárisak, melyek akadálytalanul a lakosság vagyona és életére törtek.

A borzalmas tüzvész keletkezésének első okai ugya[n] ismeretlenek, bizonyos azonban, hogy a keresztény városnegyedek pusztulása a törököknek nem volt kedvük ellenére. Az örmény és görög lakosság egy része az irregulárisok garázdálkodásának és a tüzvésznek esett áldozatul, akik tehetők elmenekültek, az ottmaradtak közül pedig a férfiakat a törökök kényszermunkára deportálják Anatólia belsejébe állítólag a görög csapatok által okozott károk helyreállítására. Így a nemzetiségi kérdés, mely Kis-Ázsiában a törökök részére oly veszély[es] volt, radikális megoldást nyer.

²³ Izmir, régies neve Szmirna (a görög Σμύρνη, Szmirmi névből), az azonos nevű tartomány központja az Égei-tenger partján. Ma Törökország harmadik legnagyobb városa, itt található az isztambuli után az ország második legnagyobb kikötője.

A görög metropolita meggyilkolása értesülései[m] [sze]rint megfelel a tényeknek. Nevezett már előzőleg mint gör[ög] agitátor gyűlöletes volt a törökök szemében, sőt a háború [után] el kellett hagynia Smyrnát. A görög megszállás alatt féktelen nemzeti propagandát fejtett ki és ő volt az aki a smyrnai görögöket leginkább buzdította, hogy a görög hadseregbe magukat besoroztassák. A törökök bevonulása után Nureddin pasa²⁴ a Kemal által kinevezett kormányzó (ki különben egy német iskolákban kiképzett tiszt és a görög megszállást megelőzőleg Smyrna utolsó valija volt) a metropolitát magához kérte a demogerontia (hitközségi tanács) tagjaival együtt. A metropolita tényleg megjelent Nureddin előtt a demogerontia egyetlen jelenlevő tagjával, a legelterjedtebb smyrnai francia újság tulajdonosával egyetemben, kegyelmet rem[él]ve. Nureddin előttük azonban csak annyit jelentett ki, ho[gy] [...]ket ismeri és fölöttük a nép fog itélkezni. És tényleg [...]kor mindkettőt az összegyűlt nép a szó szoros értelmében sz[ét]szaggatta.

Aliotti Joe, ki a smyrnai olasz menekültek nevében Schanzer²⁵ olasz külügyminiszterrel tárgyalt, velem azt a benyomását közölte, hogy Olaszország mindenképpen igyekszik jelenlegi kedvező pozícióját a törökországi politikában Smyrnában is kihasználni. Erre vall, hogy a menekülteket felszólították, hogy térjenek Smyrnába vissza, sőt segélyeket az állam részéről is csak azok kapnak, akik visszatérnek. Világos, hogy Olaszországnak, egyes riválisok pillanatnyi veresége folytán, alkalma nyílik Kis-Ázsiában gazdasági pozícióját erősíteni, sőt ha később Franciaország a kis-entente-ra való tekintettel törökbarát érzelmeit esetleg fékezni lesz kénytelen ez is Olaszországnak válnék hasznára. A Kis-Ázsia-i gazdasági expanziónál természetesen az a háború után kb. 10.000 főre felszaporodott smyrnai olasz kolónia nem lebecsülendő faktor.

Kemal csapatai külsejükben állítólag nem árulják el azt a harcképességet, amelyet a török győzelmek után róluk fel lehetne tételezni. Különbözik az anatóliai harcok nem voltak más mint egy hatalmas „promenade militaire” mert a görögök ellenállásra nem voltak képesek. Kemal csapatainak nagy része kurdokból és a kelet-anatóliai egyéb török törzsekből áll.

E jelentés másolatát a római m. kir. követségnek megküld[em].

[szígnó]

m. kir. konzul

Nagyméltóságú gróf Bánffy Miklós

m. kir. külügyminiszter úrnak.

Budapest.

²⁴ Nureddin Ibrahim Konyar (1873–1932) oszmán, majd török hadseregpáncsnok, a török függetlenségi háború egyik legjelentősebb alakja.

²⁵ Carlo Schanzer (1865–1953) olasz politikus, pénzügyminiszter (1919) és külügyminiszter (1922), később Olaszország képviselője a Nemzetek Szövetségében.

3. VILLANI LAJOS: IDEGENEK HELYZETE SZMIRNÁBAN (1922 NOVEMBER)
MNL OL K 63 a-32-1922-1-90

Trieste, 1922. november 2-án

90. pol./1922.

Idegenek helyzete Smyrnában.

Hivatkozom 78.pol. / 1922. számú jelentésemre.

Smyrnából nyert értesüléseim szerint ott az idegenek helyzete állandóan igen rossz.

Mustafa Kemal pasa kormánya a kapitulációkat egyszerűen nem létezőknek tekinti. Ennek következménye, hogy legutóbb a törökök az összes külföldi postahivatalokat megszüntették. Az idegenek mozgásszabadsága korlátozva van azáltal, hogy közülök senki a várost el nem hagyhatja, a kormány engedélye nélkül, melyet minden esetben Angorából kell beszerezni. Hasonlóképp az ottmaradás Angorában kiállított tartózkodási engedélyhez van kötve. Általában fennáll török részről az a tendencia, hogy az idegenek ottmaradása lehetetlenné legyen téve.

A nem muzulmán török állampolgárságú, tehát úgy nevezett „raya” lakosság egész Anatóliában tökéletesen eltűnt.

E jelentés másolatát a római m. kir. követségnek megküldtem.

[szignó]

m. kir. konzul

Nagyméltóságú gróf Bánffy Miklós

m. kir. külügyminiszter úrnak.

Budapest.

4. TAHY LÁSZLÓ: AZ ÖRMÉNY KATOLIKUSOK HELYZETE TÖRÖKORSZÁGBAN (1927. JÚLIUS)

MNL OL K 63 a-32-1927-28

Sztambul, 1927. évi július 13.-án

28/pol.

1927.

”Bizalmas!”

Tárgy: Az örmény-katolikusok helyzete Törökországban.

A kapitulációs régime idejében a különböző keresztény főpapok azonfelül, hogy mint a jurisdictiójuk alá tartozó komunitás /millet/ egyházi főnökei, magas egyházi funkciót töltöttek be, a világi adminisztráció terén is nevezetes szerepet vittek s valóságos török közjogi functionárusok is voltak /iskola ügy, adóztatás etc./ s mint ilyenek hivatalból tagjai voltak a vilajetek közigazgatási tanácsainak.

A kapitulációk eltörlésével és az állam laicizálásával utóbbi szerepkörük megszűnt.

Ezzel meg nem elégedve, a kemalista régime közvetlen befolyást is igyekezett az egyházközösségekre szerezni s e célra eszközül a világi tanácsokat /Conseil laique/ használta fel, melyek minden egyházközösségben bizonyos autonom jogokkal bírnak az iskolai és egyházi vagyon adminisztrációja terén.

Ismeretesek Nagyméltóságod előtt megelőző jelentéseimből az oekuménikus partiarka kiűzésének körülményei és a szent szynodus tagjainak a népességkicserélési akció keretében való bevonása iránti török kísérlet. Papa Eftim az állam által pártolt üzelmei is nagy port vertek fel annak idején.²⁶

A népességkicserélési akció végrehajtása után csak Konstantinápoly orthodox népessége maradván meg Törökországban a patriarchatus politikai jelentősége, legalább belső török szempontból majdnem teljesen megszűnt, nemzetközi jogállása és tekintélye is erősen csökkent. /Lengyel, román patriarchátus felállítása, orosz bolsevizmus/.

Hasonlóan állnak a viszonyok az örmény katolikus egyházban is. A háború folyamán az ujtörökök örménymészárlásainak legalább 1.000.000 örmény esett áldozatul.

Ezek közül örménykatolikus csak vagy 25.000 volt. Ezzel szemben azonban a görög-katolikus főpapi klérus teljesen szétzüllesztett. Mgr. Terzian örménykatolikus patriárka 1915-ben Rómába menekült s még ma is ott él.²⁷ Méltóságáról a Szentszék unszolása ellenére sem volt hajlandó lemondani s így helyette most csak Mgr. Nazlian Effendi /volt trapezunti püspök/ működik, mint patriarchai vikárius, Mgr. Rogossian segédpüspök /akribai püspök/ adlátussal.

Kis Ázsia területén a háború előtt 12 örmény katolikus püspök volt, kik közül a mészárlások alkalmával 8 életét veszítette.

Ma egész Kis Ázsiában csak Adanában van örmény katolikus püspök.

A török kormány konzekvens törekvésének a keresztény népesség Kis Ázsiából való teljes kiszorítására a megmaradt gyér örménykatolikus kolóniák is lassan áldozatul fognak esni.

Bár a lausannei béke 37-45 §§-ai a minoritások védelméről intézkednek, mi, magyarok ismerjük a legjobban e védelmi határozatok és azok betartása Népszövetségi ellenőrzésének értékét.

A svájci polgári törvénykönyv behozatala sérti a 42 §-t s ellene a görög kormány Genfben protestált is. Maguk a törökországi minoritások azonban brutális kormány nyomás folytán egymásután fordultak a Népszövetséghez beadványokkal, melyekben a 42 §-ban részükre biztosított jogokról lemondanak.

A 38 § utolsó bekezdésének, mely a szabad közlekedés és kivándorlás jogát biztosítja, értéke a belföldi forgalmat illetően csak papiros, mert görög vagy örmény Kis Ázsiába

²⁶ A görög ortodox patriárka vélt befolyása miatt az ankarai kormányzat támogatásával 1922-ben ellenpatriárkát választottak Konstantinápolyban, majd I. Eftim vezetése alatt létrehozták a Török Ortodox Patriarchátust. Vö.: Kicsi Valéria: Keresztény közösségek Törökországban. *Credo. Evangélikus Műhely*, 2008/1–2. 51–66.

²⁷ XIII. Poghosz Petrosz Terzián, Kilikia örmény katolikus patriárkája (1910–1931).

beutazási engedélyt nem kap /eklatáns eset volt a belga követ esete, ki képtelen volt kieszközölni, hogy őt görög szakácsa Angorába elkísérje/, kiutazási engedélyt ellenben minden nehézség nélkül és boldogan adnak a hatóságok. Aki azonban egyszer Kis Ázsiát elhagyta, többé visszautazási engedélyt nem kap.

Ha valamely örménykatholikus pap vagy tanító Kis Ázsiában elhal vagy kiöregszik, pótlása ily körülmények között lehetetlen.

Az örménykatholikusok papjaikat Bécsben a mekhitarista központi rendházban nevelték.²⁸ Az ott felnevelt papok bejövetelét a török kormány nem engedi meg. Uj papnövéndékek kiküldését és azok visszajövetelét azonban nem akadályozza.

Az utazási korlátozások által gazdasági existenciájukban handikapolt, sőt majdnem lehetetlenné tett örménykatholikusok csoportostul vándoroltak ki főképp az amerikai Egyesült Államokba, s a visszamaradtak száma is ellenséges indulatu hatóságok és lakosság között mind rohamosabban sorvad.

Volt szerencsém megjegyezni, hogy a török kormány igyekezett az egyes keresztény vallási közösségek beléletébe is befolyást nyerni s abba is széthúzó s rohasztó elemet belevinni.

Megtette ezt az örménykatholikusokkal is.

A világi tanács mandátuma idén lejárván, egy főképp ügyvéd és orvosokból álló, s a török kormánykörökkel persze üzleti érdekből intim összeköttetést fenntartó klikk megkísérelte az új választásoknál választási trükkel a hatalom birtokába jutni, ami puccs-szerűen sikerült is. Szerencsére a körülbelül 11000 lelket számláló sztambul-i örmény-katholikus egyházközség őket akceptálni nem volt hajlandó s a klérusból sem tudtak senkit oldalukra csábítani.

Mgr. Rotta apostoli delegátus²⁹ erélyes fellépésének tulajdonítható, ki a puccsistákat egyházi átokkal fenyegette meg, hogy a dolog némileg elsimult.

Az illegális új világi tanács igyekezett magát az egyház község jövedelmeinek birtokába helyezni /beperelevén az egyházközség ingatlanainak bérlőit, hogy a béreket az ő kezükhöz fizessék/ de bírósági ítéletekkel elutasított. A váli Szulejmán Számi Bey,³⁰ a mai régi-me egyik legtisztességesebb és humánusabb embere, ki maga is mélyen vallásos, belátván a puccsisták tisztességtelen szándékait, őket többé nem támogatja. Mgr. Nazlian most Rómá-

²⁸ A Mechitarista rend egy örmény katolikus szerzetesrend, a kelet bencéseinek és a kelet jezsuitáinak is nevezik tagjait. Szebasztei Mechtár (1676–1749) 1701-ben, Konstantinápolyban alapította, első rendházukat a peloponnészoszi Methon városában építették fel, ahonnan Itáliába menekültek. A velencei San Lazzaro szigetén 1727-ben pápai jóváhagyással telepedtek meg végül, ahonnan kiindulva szerte Európában és a világon hittérítő és oktató missziókat végeztek. 1773-ban a rend kettészakadt: a velencei ág mellett létrejött a bécsi ág, 1810-ben a császárvárosban építették fel rendházukat. Vö.: Avanesian Alex – Szám László: *Az örmény egyház története*. [H.n.]: Magyarországi Örmény Apostoli Egyház, [2012].

²⁹ Angelo Rotta (1872–1965) törökországi apostoli delegátusként 1925-től Konstantinápolyban teljesített szolgálatot, innen delegálták nunciusként 1930-ban Magyarországra. A magyarországi vészkorszak idején a zsidók mentésének egyik kulcsfigurája volt, többször határozottan követelte a nyilas kormánytól a deportálások és az atrocitások leállítását.

³⁰ Süleyman Sami Kepenek (1881–1955), Konstantinápoly válija avagy tartományi kormányzója.

ban van ad limina, visszatérése után az új világi tanács normális megválasztása remélhető. Mgr. Rotta el van különben szánva az egyházi átok kihirdetésére.

A váli személyiségéről a vallásellenes bolsevik propaganda film eltiltásakor /f.évi május 13.iki 10/pol. jelentés/ volt szerencsém jelenteni. Félő hogy a főkormányzó, kinek puritán jelleme oly nagy szolgálatot tett a kémalista régimenek Konstantinápolyban épen toleranciája miatt Angorában persona ingrata lett s helyét előbb-utóbb egy tulzó nacionalista fogja elfoglalni, ki majd Konstantinápoly relativ belső békéjét ismét felforgatja.

Az örménykatholikusokról rajzolt fenti vigasztalan kép többé kevésbé ráillik az összes törökországi keresztény közösségekre is, melyeknek mihamarább csak Konstantinápolyban fognak képviselői és hívői maradni.

Ismeretesek Nagyméltóságod előtt a francia kultuszprotektorátus megszűnésének körülményei. Vajjon mely nagyhatalom fog ily körülmények között e darázs-fészekbe benyulni? Sajnos a békék után oly időszakban élünk, midőn a morális erők, legalább átmenetileg alig érvényesülnek s legfeljebb láthatatlanul hatnak lassan egy jobb jövő felidézésére.

[szignó]

dr. Walkó Lajos

magyar királyi külügyminiszter urnak.

Budapest.

5. TAHY LÁSZLÓ: TÖRÖKORSZÁG ÉS A SZENTSZÉK KÖZÖTT LÉTESÍTENI SZÁNDÉKOLT DIPLOMÁCIAI KAPCSOLAT (1928. MÁRCIUS)

MNL OL K 63 a-32-1928-11

TITKOS

Angora 1928 március 13.

11/pol

1928

Tárgy: Törökország és a Szentszék között létesíteni szándékolt diplomáciai kapcsolat.

Monseigneur Ange Rotta,³¹ sztambuli pápai delegátus február hó végén egy hétig Angorában tartózkodott. Utjának, bár be nem vallott célja a Szent szék és Törökország között diplomáciai összeköttetés létesítése volt.

Monseigneur Rotta engem bizalmasan fel is kért, hogy célja elérésében a külügyminiszternél támogassam.

³¹ Angelo Rotta, lásd fent.

Tevfik Rüsdi Beynél³² a dolgot oly formában említettem fel, vajjon Törökország gondol-e arra, hogy a Szentszékkal diplomáciai kapcsolatot létesítsen.

A külügyminiszter nevetve jegyezte meg, hogy laikus állam lévén, ilyesmire nem is gondolnak. Nagyon óvatos formában ugyan, de rámutattam Tevfik Rüsdi Beynek azon nagy erkölcsi hatalomra, melyet a pápaság a nyugati világban képvisel, megjegyezve, hogy a török állam ellen folyó külföldi propaganda talán részben annak tulajdonítható, hogy Törökország nincsen politikai kapcsolatban a Vatikánnal.

Tevfik Rüsdi Bey legalább is oly jól tudja mint én hogy a törökellenes külföldi propagandának mik a forrásai s magatartásából határozottan megállapíthattam, hogy a Szentszék és a török állam közötti diplomáciai kapcsolat felvételének ezidőszert a legkisebb kilátása sincs a sikerre.

Mgr. Rotta elutazása utáni napon a "Hakimijet i Millije" – a kormányhoz legközelebb álló lapban megjelent a következő hír:

„A néhány nap óta városunkban időző Mgr. Rotta a tegnapi estinél visszautazott Sztambulba. Információink szerint sem egyéb oldalról, sem kormányunk részéről egyáltalán nem került szóba, hogy a pápasággal akár hivatalos, akár nem hivatalos viszony létesítesék, vagy hogy a pápaság bármilyen formában is Törökországnál képviseltesse magát.

Mgr. Rotta itt tartózkodása alatt külügyminiszterünk Tevfik Rüsdi Beynél tett látogatásának semmi egyéb jelentősége nincs, mint bármely más külföldi hasonló udvariassági tényének.”

Az újsághír félhivatalos kommuniké jellegével bir, s meglehetősen rideg formába foglalt lemondás a Szentszéknek.

Dacára a tagadásnak hiteles információim szerint Mgr. Rotta bár nem egyenesen nunciatura létesítését javasolta a török kormánynak, de egyelőre a delegáció székhelyének Angorába való áthelyezése tekintetében tapogatódzott.

A delegátus velem szigorúan titkosan közölte, hogy a delegáció Angorába helyezésének egyik főcélja lett volna, hogy házi kápolnája quasi Angora plébániája legyen, mert katolikus templom létesítésére itt egyelőre kilátás nincs.

Mgr. Rotta nézetem szerint hibát követett el azzal, hogy a belügyminiszternél is fogadtatást kért s itt időszerűtlenül különböző katolikus ügyeket hozott szóba. Ezzel felidézte a belügyekbe való avatkozás mumusát. A törökök által vallott laikus állam teóriája szerint a pápának csak akkor lehetne diplomáciai képvisellete, ha pápai állampolgárok léteznének.

Ellentétben a kommunikéban állított egyszerű látogatással, pozitív tudomásom szerint Mgr. Rotta prozopozícióival a minisztertanács is foglalkozott s elutasító határozatot hozott.

Ezek után úgy vélem, hogy egy pápai nunciatura felállítása Törökországban hosszú időre kilátástalan.

³² Tevfik Rüsüti Aras (1883–1972), Törökország külügyminisztere (1925–1938). Sógora volt Názim bégnek, a török nacionalizmus és a törökországi örményellenesség egyik főideológusának, akit később egy Atatürk-ellenes merénylet vádjával kivégeztek.

Nézetem szerint a Szentszék lépése egy törökországi nunciatura felállítása iránt hibás és inopportunus volt.

A katolikusok az összes egyéb keresztényeknél jobb helyzetben voltak Törökországban, mert a török kormány őket az orthodoxiával szemben kedvezőbb bánásmódban részesítette.

Ismeretes Nagyméltóságod előtt, hogy a görög-török népességkicserélési akció 1.200.000 orthodox hívőt távolított el Anatólia területéről, – ezzel és a különböző orthodox európai államok által felállított autocephal patriarchátusok folytán az oekumeniai pátriarcha tekintélye ugyyszólván egy konstantinápolyi görögkeleti püspök színvonalára süllyedt.

Az előző pátriarcha kiűzésével Törökország megmutatta, hogy hatalmát a patriarchátussal szemben ha kell erőszakkal is érvényesíti.

Az európai törvénykönyvek behozatalával pedig a lausannei béke III szekciója /37 és következő szakaszok/ mely a minorításoknak külön jogállást biztosított, a lausannei hatalmak hallgatólagos elismerése folytán megszűnt.

Az új török alkotmány az egyházakat megfosztván az állami adminisztrációban azelőtt vitt szerepüktől, /anyakönyvek, házasságkötések, adókiadás, részvétel a közigazgatási bizottságban stb./ Törökország ma teljesen laikus állam.

Ismeretesek a mostani pápa törekvései az orthodoxok uniójára. Papi körökből származó bizalmas információim szerint állítólag magával az oekumeniai, továbbá az antiochiai, jeruzsálemi és alexandriai patriarchákkal is folynak konstantinápolyi közvetítéssel megbeszélések az unió iránt.

Bár én e mozgalmat kilátástalannak tartom, feltehető, hogy annak a török kormány is neszét vette és így a pápasággal való diplomáciai kapcsolat felvétele ellen kétszeresen bizalmatlan.

Mint keresztény elem ázsiai Törökországban már csak az örmény katolikusok vegetálnak. Az örménypusztítás által számukban megcsökkenve teljesen mohamedán környezetben, ellenséges nép és hatóságok között, mindenféle utazási korlátozással megnyomorítva, számuk állandó kivándorlással rohamosan fogy. Egy nunciatura felállítása által Kisázsia közepén a keresztény elemet megerősíteni a törököknek eszközbe sem jut.

Törökországnak kulturharctól nem kell félnie, tisztán katolikus vagy vegyes vallású országokra a pápaság veszedelmes ellenség lehet. Törökország vele egyáltalán nem törődik, – a kereszties háboruk kora lejárt s az európai politikát Törökország irányában többé nem a katolikus kérdések, de az államok gazdasági és politikai érdekei irányítják.

[szígnó]

Nagyméltóságú WALKO LAJOS

M. Kir. KÜLÜGYMINISZTER URNAK, Budapest.

6. HEVESY PÁL: A TÖRÖK KÜLÜGYMINISZTER GENFBEN (1928. MÁRCIUS)
MNL OL K 63 a-32-1928-15

15/pol. szám.

Genf, 1928.március 27.

1 melléklettel.

Bizalmas!

A török külügyminiszter Genfben.

Tevfik Rushdi Bey a leszerelést előkészítő Konferencia alkalmával, amint Nagyméltóságod tudja, egy hétig Genfben tartózkodott. Mellékelve felterjesztem egy politikai nyilatkozatát, melyet a svájci távirati ügynökségnek a mai napon leadott. Ottlik Györgynek³³ is, akit kéresemre fogadott, adott egy nyilatkozatot, mely a "Budapesti Hírlap"-ban néhány nap előtt látott napvilágot.³⁴

Egy déjeuner³⁵ alkalmával asztali szomszédja voltam e napokban Tevfik Rushdi Beynek. Szavaiból feljegyzésre méltónak találtam a következőket :

A szovjet-uralmat tartom – mondá ő – Oroszország számára az egyedüli kívánatos államformának; ha ez az államforma ott veszélyben forogna, mindent megtennék, hogy segítségére keljek. –

A nemzetiségi kisebbségek védelmét és az irántuk való érdeklődést általában nevésgesnek tartja, mondván, hogy ha azoknak nem tetszik ott, ahol vannak, hagyják ott azt az országot és hurcolkodjanak vissza anyaországukba !

A leszerelési kérdés Törökországot kevésbé érdekli, minthogy annak biztonsága – a Külügyminiszter szerint-, senki és semmi által sincs fenyegetve. Akár leszerelnek, akár felszerelnek a többiek, az nekünk mindegy – mondá.–

A benyomás, melyet a török külügyminiszter úgy reám, mint a többi vendégre tett, egyébként minden tekintetben rendkívül kedvezőtlen.

Általánosan feltűnt a most lezajlott Konferencia alkalmával, hogy úgy a szovjet, mint a török delegáció vezetői és tagjai a nevelésnek és modornak minimumával sem

³³ Ottlik György (1889–1966) újságíró és diplomata, 1912–1929 között a szófiai és berni követségeken teljesített külképviseleti szolgálatot, 1919–1923 között a *Pester Lloyd* külpolitikai szerkesztője, 1923–1930 között a *Budapesti Hírlap* külügyi rovatvezetője volt. 1930-ban a Nemzetek Szövetsége Ellenőrző Bizottságának póttagjává választották, Lányi Zsigmonddal közösen szerkesztette a szervezet francia nyelvű évkönyvét. 1934–1935-ben a *Budapesti Hírlap*, 1935–1939 között a *Nouvelle Revue de Hongrie*, majd 1937-től 1944-ig a *Pester Lloyd* főszerkesztője volt.

³⁴ Ottlik György: Tevfik Rusdy bey, Törökország külügyminisztere nyilatkozik a Budapesti Hírlapnak. „Magyarország mindig meg fogja találni a helyet, amely őt a nemzetek családjában megilleti.” – Törökországnak nincs terjeszkedési vágya, vagy kalandos politikai célja. *Budapesti Hírlap*, 1928. március 25., 2.

³⁵ Tízórai (~brunch), informális fogadás.

rendelkeznek. Ugy Litvinov,³⁶ mint Tevfik Rushdi határozottan visszaszító jelenségek. De míg a szovjet-delegátusok rendkívüli elmeélt, szakavatottságot és ügyességet árultak el, a törökök teljesen gyatra benyomást keltettek.

[szignó]

Minister Residens.

Nagyméltóságu W a l k o L a j o s

m. kir. külügyminiszter Urnak.

Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

A nemzetgyűlés 160. ülése 1923. évi július hó 24-én, kedden. In: *Az 1922. évi június hó 16-ára kihirdetett Nemzetgyűlés naplója*. Tizenötödik kötet. Budapest: Athenaeum, 1923. 11–12.

A nemzetgyűlés 160. ülése 1923. évi július hó 24-én, kedden. In: *Az 1922. évi június hó 16-ára kihirdetett Nemzetgyűlés naplója*. Tizenötödik kötet. Budapest: Athenaeum, 1923. 11.

Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2016.

Avanesian Alex – Szám László: *Az örmény egyház története*. [H.n.]: Magyarországi Örmény Apostoli Egyház, [2012].

Báti Berkó István: A régi hadsereg magyar csapatai. 4. rész. *Magyar Katonai Közlöny*, 1925/7–9. 687. (673–690.)

Egeresi Zoltán – Pénzvágó Nikolett: *A Török Köztársaság a történelemben*. Budapest: Nemzeti Közszerzői Egyetem, 2020.

Flesch István: 125 éve született Kemal Atatürk, a modern Törökország atyja. *Múlt-kor Történelmi Magazin*. <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=13691&pIdx=2>

Hlamides, Nikolaos: The Greek Relief Committee: America's Response to the Greek Genocide. *Genocide Studies and Prevention*, 2008/3. 375–383.

Ihrig, Stefan: *Atatürk in the Nazi Imagination*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard Univ. Press, 2014.

Kerekesházy József: *Az igazi Kemál. Egy köztársaság születése*. Budapest: Pantheon, 1943.

Khosroeva, Anahit: The Armenian and the Assyrian massacres in the Ottoman Turkey as the first example of genocide. In: Krajcsir Piroska – Dzsotján Gagik

³⁶ Makszim Makszimovics Litvinov (1876–1951), szovjet diplomata, az 1920-as években a Szovjetunió utazó nagykövete, 1930–1939 között külügyi népbiztosa.

- (szerk.): *Tanulmányok az örmény népiértés témaköréből*. Dorog: Ararát Kulturális Egyesület, 2008.
- Kicsi Valéria: Keresztény közösségek Törökországban. *Credo. Evangélikus Műhely*, 2008/1–2. 51–66.
- Magyar Életrajzi Lexikon*. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>
- Martoyan, Tehmine: Chapter Eight: The destruction of Smyrna in 1922: An Armenian and Greek Shared Tragedy. In: Shirinian, George N. (ed.): *Genocide in the Ottoman Empire: Armenians, Assyrians and Greeks, 1913–1923*. New York – Oxford: Berghahn books, 2017. 227–250.
- Móricz Péter: A mai Törökország. *Turán. A Turáni Társaság folyóirata*, 1929/1–4. 16–21.
- Nemesi Attila László: A nyelv a nyilvánosságban: versengő és társdiskurzusok. *Replika*, 2015/6. 97–111.
- [N.n.]: Bácsme gyéből. *Közlöny*, 1849. február 2. 61.
- [N.n.]: Nézetek a lengyel ügyben. *Pesti Hírlap*, 1863. május 19. 2.
- [N.n.]: A török főrendiház elnöke a kisázsiai győzelmekről és a török–magyar barátságról. *Világ*, 1922. szeptember 7. 3.
- [N.n.]: A törökök sikereiket egyedül önmaguknak köszönhetik. *Szózat*, 1922. szeptember 10. 6.
- [N.n.]: Radoszlavov az új balkáni helyzetről. *Nemzeti Újság*, 1922. október 8. 12.
- [N.n.]: Az újjáéledő Konstantinápoly. *Az Est*, 1923. július 22. 2.
- [N.n.]: Bukarest lesz a görög-keleti egyház székhelye. *Az Újság*, 1925. január 31. 5.
- [N.n.]: Törökországnak nincs terjeszkedési vágya, vagy kalandos politikai célja. *Budapesti Hírlap*, 1928. március 25., 2.
- [N.n.]: Szovjet segítséggel őrizte meg országa függetlenségét „minden törökök atyja”. *Múlt-kor történelmi portál* <https://m.mult-kor.hu/szovjet-segitseggel-orizte-meg-orszaga-fuggetlensegetminden-trkk-atyja-20201110>
- Ormanian, Maghakia: *The Church of Armenia*. Yerevan: Ancyunakar Publishing, 2011.
- Paikert Alajos: Musztafa Kemál pasa. *Turán. A Turáni Társaság folyóirata*, 1922/3–4. 138–139.
- Stavridis, Stavros T.: Chapter Five: The Assyrian Issue 1914–35. Australian Documents and Press. In: Shirinian, George N. (ed.): *Genocide in the Ottoman Empire: Armenians, Assyrians and Greeks, 1913–1923*. New York – Oxford: Berghahn books, 2017. 158–186.
- Travis, Hannibal: „Native Christians Massacred”: The Ottoman Genocide of the Assyrians during World War I. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 2006/3. 327–372.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV*

„Akár a megkínzott állatnak, amely kínzóí ellen fordul”

Széljegyzetek az örmény genocídium újabb irodalmához

Mustafa Serdar Palabıyık: *Megérteni 1915 eseményeit: Törökök és örmények*. Fordította: Pál Laura. Budapest: Szófia Kiadó, 2017. 160 oldal

Ronald Grigor Suny: *„A sivatagban élhetnek, de másutt sehol”*. *Az örmény népirtás története*. Fordította: Fejérvári Boldizsár. Budapest: L’Harmattan, 2016. 383 oldal

Czézár Nikolett – Kovács Bálint – Öze Sándor (szerk.): *Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás*. Az Országos Széchényi Könyvtár és az Örmény Nemzeti Könyvtár Kiállítása. Együttműködő partner: Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest, 2015. március 20.–május 20. Budapest: Magyar Napló Kiadó – Írott Szó Alapítvány, 2018. 191. oldal

Botos Máté – Kovács Bálint (szerk.): *Az emlékezet száz éve. Így látja az utókor az örmény népirtást*. A szerkesztésben közreműködött: Poósz Lóránd. Az angol és német nyelvű tanulmányokat magyarra fordította: Fejérvári Boldizsár. Budapest: L’Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2019 (Studia armenologica hungarica 1.). 269 oldal

Vahe Tachjian: *Oszmán-örmények. Élet az anyaországban, a száműzetésben, a társadalom újjáépítése a diaszpórában*. Fordította: Mikó Katalin, Szóts Dávid. A magyar nyelvű szöveget az eredetivel egybevetette: Szabó Krisztián. Budapest: L’Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2019 (Studia armenologica hungarica 2.). 215 oldal

1916-ban jelent meg Magyarországon először olyan munka, egy 48 oldalas füzet, amely bár formailag nem kötődött törökországi hivatalos szervhez, az akkori török kormány álláspontját tükrözte az örményeken végrehajtott genocídiumról. Szerzőjeként az újságíró, politikus, vígjátékszerző, majd filmforgatókönyv-író Orbók Attila volt föltüntetve; címe: *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmáról. A Császári Ottomán Kormányban az örmények államellenes mozgalmáról*

* A szerző művelődéstörténész, a TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: ftg1961@gmail.com

beszerzett eredeti hivatalos adatai nyomán. Aki nem volt résen, többek között azt tudhatta meg belőle, hogy népirtás Törökországban nem volt, ellenkezőleg, az örmények, akik (az oroszokkal paktálva) nem becsülték meg „az egyenlőség és jólét áldásait”, s szinte hadviselő féllé váltak az antant szövetségeseiként hazájuk ellenében, szerveztek az ország kebelében terrorakciókat, ezért – preventív stratégia-ként – „parancsoló szükség” volt arra, hogy „az ország belső rendje, nyugalma és biztonsága megóvassék”, tehát az örmény lakosságot olyan helyekre kellett elszállítani, „ahol nem állanak idegen befolyás alatt, és ténykedésüket ellenőrizni lehet”. Útnak indításuk előtt az elszállításra kijelöltek lerombolták házukat, felgyújtották a városokat. A kitelepítések közben „néhányan az örmények közül sajnálatra méltó visszaélések és erőszak áldozatai lettek”, ugyanis a muzulmán lakosságnak az örmények árulása és lázadásai miatti jogos haragja „szórványos esetek”-ben tetekben is megnyilatkozott. A kormány azonnal gondoskodott a veszélyeztetettek biztonságának és vagyonának védelméről, s az általa kijelölt számos bizottság több tucat „polgári, katonai, csendőrségi, adóhivatali és bírósági tisztviselő”-t állíttatott hadbírósság elé”.¹

A budapesti Szófia Kiadó ezt a füzetet pontosan száz év múlva faksimile kiadásban újra megjelentette.

A magyar közvéleménynek a kérdés iránt érdeklődő része az első világháború alatt és azt követően szívesen hitte el, hogy a törökországi örmények az antanthatalmak, különösen Oroszország machinációja folytán szabotázsakciókat hajtottak végre, fegyveres felkeléseket szerveztek a hátszágban; céljuk az új Örményország megteremtése volt a központi hatalmakkal szövetséges Oszmán Birodalom területén. Az előzmények között ott lehetett a törökök iránti, a dualizmus korszakában lábra kapott rokonszenv (előzményként a hála érzése a 48-as emigránsok befogadásáért), illetve az, hogy a nagyhatalmak oszmánpolitikáját nem találták méltányosnak, de akár a rokonkeresés, a turanizmus népszerűsödése is; van, aki szerint konkrétan a cári birodalommal szemben az oszmánt pozitívan értékelő Vámbéry Árminnak is szerepe volt benne. Még rejtettebb összefüggések is föl-táruhatnak: a magyar ellenzék nehezményezte az Andrássy Gyula nevéhez fűződő, egy időben német–oros szövetséget célzó monarchista külpolitikát. Így az ügy belpolitikai érdekeket is érintett. A magyar sajtó az örményirtásról hallgatott, vagy a hivatalos török álláspontot népszerűsítette. Ehhez számításba kell venni azt is, hogy az örmények által elszendvedett atrocitások korábban is kevésbé tükröződtek a sajtóban, szemben a „visszatorlás”-sal, az örmény terrorakciókkal, a döntő ok viszont minden bizonnyal a háborús cenzúra lehetett, eleve az, hogy a német vezérkar szigorúan szűrte már a beérkező híreket is – de az előzményekre épülve

¹ *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmáról. A Császári Ottomán Kormányának az örmények államellenes mozgalmáról beszerzett eredeti hivatalos adatai nyomán:* Orbók Attila dr. Budapest: Rényi Károly Könyvkereskedése és Kiadóvállalata, 1916. Az idézetek a 13., 36–37. oldalokról származnak.

hozzájárulhatott az a feltételezés is, hogy az antant tudatosan dezinformálja a világot, amikor a Törökországban lezajló eseményekről beszél. Ezt el lehetett hinni; hadviselő felek egymással szemben művelt propagandájában az ilyesmi ajánlott, szinte kötelező, tudunk rá más példát is ebből az időből.

A magyarországi örmény és armenofil elit csak szűk körben tudta terjeszteni a hozzá eljutott s a hivatalosan terjesztetteket cáfoló információkat, illetve ezek hatása eleve nem érvényesülhetett a jól működő német propagandagépezettel szemben. Nem tudok arról, hogy részletes filológiai tanulmány készült volna a közvélemény megváltozásának időpontjáról és okairól. Talán nem is kutatta senki, mennyi ismeret juthatott el a magyar társadalomhoz a VI. Mehmed uralkodása idején, 1919-ben a népiertás felelősei ellen szervezett perekről – amelyekben az államot a háború alatt irányító triumvirátus tagjait, Talât, Enver és Dzsemál pasákat távollétükben halálra ítélték.² A magyar sajtóban magáról a perről lehetett olvasni akkoriban. Az biztos, hogy Franz Werfel regényének megjelenése után *A Musza Dagh negyven napjának* magyar recepciójában már vitathatatlan, tisztázott tényként említetik, hogy amiről a könyv szól, megtörtént. A német eredeti 1933-as, az első magyar fordítás, Tamás Istváné 1934-ben jelent meg (Budapest: Nora). A Nyugatba például Kassák Lajos, az Erdélyi Helikonba Spectator (Krenner Miklós) írt róla. Ha szűk körben és nem esztétikailag értékelhető formában is, de már korábban olvasható volt magyar nyelven az eseménysorozatról irodalmi mű. Bodurián János örmény plébános *Vörös hold* című elbeszéléskötetének magam az 1932-es csikszépvízi kiadását olvastam, de annak első magyar kiadása állítólag már 1928-ban megjelent Bukarestben; ez persze elég nehezen hihető. (1930-as és 1931-es magyar kiadásáról van ellenőrizhető adatunk.) Szórványosan Törökországot járt magyarok úti beszámolóiban is találkozhatott az olvasó arra vonatkozó közvetett bizonyítékokkal, hogy az örmény népség eltűnt Anatóliából, és hogy ezt nem önszántából tette.

Hadd idézzem itt ennek késői, ám szemléletes példáját éppen egy olyan szerzőtől, akit – tekintettel arra, hogy hódoló könyvecskét írt Hitlerről, illetve nyilasnak mondta magát, senki sem gyanúsíthat megalapozottan azzal, hogy mondjuk az oszmánellenes angol propaganda szolgálatában állt volna:

„A városnak déli negyede nagy meglepetést tartogatott számomra. Bámulva jártam az utcákon: hát ennek az öreg romvárosnak ilyen szép részei is vannak? Terjedelmes, árnyas kertek közepén villák, csinos lakóházak sorakoztak egymás mellé, némelyik utcának két oldalát pedig emeletes palotasorok töltötték be.

² Az ítéleteket több örmény terroristák igyekeztek végrehajtani. A Nemezis hadművelet részeként Talât pasát 1921-ben Berlinben, Dzsemál pasát 1922-ben Tbilisizben gyilkolták meg. A harmadik fő felelősnek tekintett Enver pasa is emigrált, végül elment Leninhez, hogy elszegődjön hozzá zsoldosnak, majd a pántürk álmok megvalósításának szándékával szembefordult a szovjethatalommal, s mint baszmacs felkelőparancsnok esett el 1922-ben.

Hanem a legtöbbször ablaka betörve, eresze lemállva, ajtaja helyén pedig sötéten ásitó úr! Ezek a pompás házak üresen, lakatlanul állottak.

Egyiknek kapuján tétován beléptem. A kétszárnyú, remekbe faragott diófa lépcsőn felmerészkedtem az emeletre, és ott, a pókháló, por és piszok lepte szobáknak és termeknek során végigmentem. Ez a palota beillett volna Párizsba is, mert az építőművészetnek remeke volt. De a pompás, falba épített szekrények faragott ajtait fejszecsapások rombolták össze, a falak freskóit sárral, emberpiszokkal mocskolták be barbár kezek. Egy helyütt a széles ajtóbélel feketélt az üszöktől. Itt ez az utolsó lehetett a hálószoba. Egyik falában a kazettás mennyezeti faburkolatnak lehúzódozó pártázata alatt egy kis fali fülke. Alatta az örökmécsesnek kovácsolt, cirádás fali karja eltorzulva lógott lefelé, a fülke fölött pedig széles, vastagon aranyból festett kereszt – valami megfakult, sötétvörös lével bemaszatolva. Vér... Embervér...

Úristen, hol járok? Hiszen ez a kájzerii örmény városrész!

Rohantam le a lépcsőn, ki a kapun és végig a csendes, néma utcákon. A feldúlt, összerombolt, kirabolt és meggyalázott házak mintha sikoltottak volna utánam a leszálló alkonyatban...³

Ebben az írásban öt, az armenocídium korszakához, illetve annak centenáriumaéhoz kapcsolódó könyvhöz fűzök megjegyzéseket, nem egyszerűen a figyelemfelhívás szándékával, azaz nem (a régi értelmezés szerinti) recenziót írok. Palabiyik és Suny könyvének párhuzamos olvasata szinte rákényszeríti az olvasót a két szerző tételeinek, konklúzióinak ütköztetésére; ezek szembesítése során nem tudok elvonatkoztatni azoktól az ismeretektől, amiket az elmúlt negyven évben e tárgykörben olvasott egyéb könyvekből szereztem. Ott, ahol a szövegben szereplő információk bizonyosan nem a tárgyalt könyvekből származnak, erre utalni igyekszem. A következő két könyv – *Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás; Az emlékezet száz éve. Így látja az utókor az örmény népirtást* – több szerző tanulmányát tartalmazza; majdnem mindegyikről igyekszem írni röviden. Dolgozatomnak ez a része emlékeztethet leginkább egy szabályszerű könyvismertetésre. Vahe Tachjian tanulmánykötetéről a számomra legelmemozdítóbb írásainak tárgyalásával igyekszem képet nyújtani.

Ugyanaz a Szófia Kiadó, amelyik Orbók 1916-os munkáját reprintben kiadta, némi késéssel, de nyilván szintén a genocídium centenáriuma kapcsán 2017-ben megjelentetett egy másik, szintén az akkori eseményeket „török szempont”-ból feldolgozó, ám az első világháború alatti úgymond hivatalos álláspontnak több lényeges ponton ellentmondó munkát, Mustafa Serdar Palabiyik *Megérteni 1915*

³ Fehértáj Tibor: *A rejtelmes Anatóliában*. Budapest: Stádium Sajtóvállalat Rt., [1941]. 19–20. (Az 1945 előtti citátumokat a mai helyesírási szabályok szerint közlöm, leszámítva a stíluselemszámba menő eseteket. Fehértáj korábban évekig mérnöként dolgozott Törökországban.)

eseményeit. Törökök és örmények című könyvét.⁴ A szerző a török történészek fiatal generációjához tartozik, oszmán diplomáciatörténettel, török külpolitikával, török–örmény kapcsolatokkal foglalkozik. A kötetből megtudjuk, hogy 2017-ben a TOBB Gazdasági és Technológiai Egyetem nemzetközi kapcsolatok szakának adjunktusa volt.

Eszemben sincs kétségbe vonni, hogy a török történész a saját álláspontját ismertette és indokolta – ami egyébként különösebb erre irányuló szándék nélkül is konkludálhatott ugyanoda, ahová az említett hivatalos értelmezés. Még az sem volna szentségtörés, ha ennek az állam által kolportált szemléletnek a mostani hivatalos változatát éppen ő dolgozta volna ki vagy ő véglegesítette volna – mindenesetre tény: maga a kiadói előszó állítja, nyilván nem jogosulatlanul vagy felhatalmazás nélkül: „Mustafa Serdar Palabıyık történész munkája az első világháború során történt tragikus események török szempontú megközelítése” (IX). Azt már magától a szerzõtől idézi az előszó, hogy a könyv úgy kíván belépni a diskurzusba, hogy elkerülje az „egyoldalú nézőpontot”, amely török és örmény történészeknél egyaránt kimutatható. Palabıyık, aki az eseménysorra következetesen az „örmény kitelepítés” terminust használja, céljának, ahogy maga is állítja, valóban az egyoldalú nézőpont meghaladását és az események rövid áttekintését tekinti, s egyben elárulja: szeretné, ha munkáját kis kézikönyvnek tekintenék. Ugyanakkor azt is fontosnak tartotta, hogy „minél egyszerűbb nyelvet és elbeszélésmódot” (XII.) használjon. Ez elég egyértelmű utalás arra, hogy a történelmi előzményeket a könyv nem fogja olyan mértékben részletezni, hogy az megterhelje a civil érdeklődő fölfogóképességét. A kiadványnak tehát „bizonyos értelemben” propagandajellege van. Palabıyık több olyan fontos tényről említ meg, amelyet örmény vagy armenofil szerzők *általában* nem szoktak hangsúlyozni. Fő vonása, hogy közvetlenül nem relativizálja az örmények szenvedéseit, s az áldozatok számát sem *olyan nagyon*. Elismeri, hogy több százezer ember halt meg a „kitelepítés” következtében, fejet hajt emléküik előtt, csak éppen azt nem ismeri el, hogy a tragédia nem pusztán szervezési hibából, a nyomorúságos körülményekből, az áldatlan háborús állapotokból – *kényszerből* –, hanem átgondolt és részleteiben kidolgozott, ám szinte anarchista módon végrehajtott program keretében következett volna be.

Hadd emlékeztessenek itt mindazonáltal arra a bölcsességre, amely szerint az, hogy az igazság két diametrálisan eltérő álláspont között van, nem jelenti azt, hogy éppen félúton.

Palabıyık könyvében a bizonyítás nem nagyon körmönfont – szómágián alapul: a népi társadalmi jogi fogalma a törökországi eseményekre nem illik rá, például azért, mert az ezzel foglalkozó hivatalos nemzetközi dokumentumokban nincs

⁴ Ha jól következtetek kiadványainak címlistájából, a Szófia a bolgár kultúra magyarországi népszerűsítését tekinti fő rendeltetésének. Két említett könyvének megjelentetésével talán a történelmi gyökerű bolgár–török feszültségek enyhítése volt a célja, a „török szempontnak” egy másik területen, illetve kérdéskörében való népszerűsítésével.

utalás az áldozatok számára, arányára, a kritériumok alkalmazása tehát nem függ attól, hogy a bűncselekményt – a többi tényező együttállása esetén – több vagy kevesebb személyen követték-e el. Magyarul nincs jelentősége annak, hogy száz, százezer vagy milliónyi áldozatról van-e szó. Palabiyík fő célja, ha jól következtek a szövegből, az, hogy elfogadtassa a logikát: a nemzetközi jogon esik sérelem, ha az államok hivatalosan elismerik genocídiumként, ami történt, és a török–örmény kapcsolatok továbbépítése szempontjából is értelmesebb lenne (szerinte), ha az örmények fölhagynának a világ számos pontján folytatott lobbimunkával, és a közös jövőért próbálnának tenni valamit. *Ahhoz, hogy a nemzetközi jog elismerje a népirtás tényét, a végrehajtók előre elhatározott szándékát kell egyértelműen dokumentálni*; ez a perdöntő kritérium. *Ez a szándék pedig a török szerző szerint bizonyíthatatlan*, az ezzel kapcsolatos, a „másik tábor” által perdöntőnek ítélt források nem hitelesek, hanem manipuláltak, utólagos beavatkozásokat szenvedtek el, mégpedig a győztesek szándékainak megfelelően. Az, hogy az első világháború után török bíróságok ítélték el az eseményeket és résztvevőiket, állítólag szintén nem bizonyít semmit, ugyanis ezeket a pereket a Törökországot gyakorlatilag megszálló vagy ellenőrzésük alatt tartó hatalmak kényszerítették rá az új, rövid ideig regnáló török kormányra. Amely – az ellene is akcióba lépő – Musztafa Kemal államrekapituláló akciói nyomán megbukott. Palabiyík nyilván úgy ítéli meg: az, hogy a hivatalos törökországi adminisztráció az erőszakot 1914–1916-ban ellenző tagjai tanúskodtak ezekben a perekben, nem sokat nyom a latban, bennük nem a török nemzet lelkiismerete szólalt meg (nem mondja ki, de talán sejtethető teszi, hogy ezek az emberek a győztesek ügynökei vagy kollaboránsai voltak). Nem fér a fejembe, hogyan történhetett, hogy az adatait egyébként precízen rendszerező török történetész nem fogta föl: ha a Talát ellen a perben nyilatkozók vagy a történeteket elítélő más törökök nem hiteles tanúk – tehát a török triumvirátus felelősen cselekedett –, akkor egy rövid asszociációsor végén az ember kényszerűen oda lyukad ki, hogy a felelősség a muszlim lakosságot, illetve a kurdok mellett az egész török nemzetet vagy legalábbis jelentős hányadát illeti, azaz ő maga terjeszti ki a vádat az egész közösségre vagy annak nagy részére. Nem hiszem, hogy a történettudomány tudna más példát fölmutatni arra, hogy több százezer, akár milliónyi ember pusztán szervezési hibák és „szórványos” erőszak következtében halt volna meg ilyen rövid idő alatt. Ha az egész nem egy kis csoport – megengedem, a kaukázusi vereség, az antantnak a Dardanelláknál való megjelenése és a bolgár hadba lépéstől való félelem miatt⁵ megbokrosodott – cinikus, számító, több jel szerint nem is muszlim, hanem ateista modernizátor agyszüleménye, amelyhez sikerült mozgósítaniuk a társadalom egy részét, elsőként a csőcseléket, akkor tehát maga Palabiyík keveri gyanúba az ország lakosságának török hányadát. Ronald Grigor

⁵ Bulgária csak 1915-ben lépett be a világháborúba – végül a központi hatalmak és Törökország oldalán.

Suny monográfiája meggyőzőbb; zárórészében ez is ott áll: „A hatalomgyakorló kevesek döntése, felhatalmazása és bátorítása váltotta ki az alsóbb rétegek érzelmi reakcióját. Beigazolódott, hogy néhány gyilkos is roppant pusztítást vihet véghez” (Suny, 2016. 361.).

A török szerző ugyanakkor nem szán időt és teret a szándékolt és szervezett tömeghalálra utaló más bizonyítékok ismertetésére: misszionáriusok, diplomata (köztük az Osztrák–Magyar Monarchia nagykövete), orvosok, az oszmán hadsereg dél-amerikai zsoldostisztje, katonák, túlélők vallomásaiénak, titokban készített fényképfelvételekének stb., és egy szót sem ír Anatólia népességének ezekben az években bekövetkezett százalékarány-változásairól sem. Az olvasónak néha az az érzése, a könyv írója nemcsak az összefüggések elhallgatásával tud kialakítani többé-kevésbé koherens álláspontot hazája, illetve állama védelmében; direkt kerül ki olyan faktumokat, amelyek koncepcióját nem igazolják. Egy helyütt utal egy hivatalos okmányra, mely szerint a katolikus és protestáns örményeket nem kell kitelepíteni – arra viszont nem, hogy az e felekezetekhez tartozók számottevő részét végül mégiscsak meggyilkolták. Az örmények elleni „faji vagy vallási” gyűlölet hiányára következtet abból a tényből, hogy a lakosság arányához mérten öt százaléknyi közülük elvben a lakóhelyén maradhatott. Szemünkben azonban ez az utasítás is a népirtás közvetlen bizonyítéka, tekintettel arra, hogy ilyen arányú helyi lakosságot a török többség könnyen tudott asszimilálni, s különösen arra, hogy ez az öt százalék nélkülözni volt kénytelen templomot és iskolát, nagyrészt áttérítettek mohamedánná, esetleg rabszolgává nyomorították, a nők nagy hányadát – mostanában divatos terminussal – szexrabszolgává. A nemzetközi jog a nemzeti kultúra kiirtását, sőt a tőle való elidegenítést is népirtásnak nevezi; itt éppen ez történt.

Most egy pillanatra zárójelbe téve azt, hogy a török (vagy a török klientúrához tartozó) és az örmény (és armenofil) kutatók sohasem fognak tudni megegyezni abban, mi az, ami az idetartozó adatokból egyértelmű tényekre mutat rá, illetve hogy mely dokumentumoknak van bizonyító ereje, másrészt hogy a történettudomány jó mély sirt ásott magának, amikor bizonyos iskolái révén a „tények”-et babonáknak minősítette és száműzte, mondván, hogy csak narratívák vannak – éppen történészként (gondolom) azt az álláspontot kell elfoglalom, hogy a nemzetközi jog inkompetens annak megítélésében, hogy mi történt valójában. Ítéletének tárgyi objektivitását eleve megkérdőjelezi a rendeltetése: politikai érdekeket kíván valamilyen módon kiegyenlíteni, a „lehetséges mértékig” méltányosan – érdektelen számára, hogy közben gyógyíthatatlan sebeket üt az igazságérzetünkön.

Azok az alapidokumentumok, amelyek a török felső vezetés közös, az örmények kiirtását elhatározó döntését tanúsítanak, s amelyek a világháború győzteseinek kezébe kerültek, a török történészek többsége és a velük egyetértők szerint nem hitelesek; bizonyíthatatlan, hogy nem deformálódtak-e túlélő áldozatok keze nyomán. Meglepő lehet, de az alább ismertetett könyvek szerzői nem is használják

őket argumentumként, bár több esetben hitelességük bizonyítására is törekednek. Az Aram Adonjan által az aleppói Naim (a magyar irodalomban korábban Nahimként rögzült) beytől vásárolt nevezetes telegramgyűjtemény kapcsán – mely (a szinte abszurd módon pályáját távirásként kezdő) Talátnak az emberirtással kapcsolatos, a közigazgatásban dolgozó vezetőknek küldött napi utasításait tartalmazta volna – Suny könyve utal a hitelességet cáfolni, illetve igazolni próbáló tanulmányokra is, de e forrásokat mint vitathatókat nem használja föl a monográfiájában. Így is számszámra vannak olyan dokumentumok és feldolgozások, amikre támaszkodhat, s amelyekre sűrűn hivatkozik is.

Meggondolkodtató tehát, miért nem tulajdonít nagyobb figyelmet a török szerző az Ittihad vezetői bűnösségét tárgyaló dokumentumoknak. A nemzetére ragasztott szégyenbélyeg – a kollektív bűnösség vádja természetesen elfogadhatatlan – lekaparásához éppen innen kaphatna segítséget. Ha nem kormánypolitika volt az egész eseménysor, akkor ebből közvetlenül adódik az az esszencialista magyarázat, aminek jogosságát éppen Suny cáfolja meg a monográfiájában, nem pusztán elvből, hanem őt meggyőző bizonyítékok alapján. S érvelése közben nemcsak a „török álláspont” hirdetőivel, hanem számos örmény és más nemzetiségű (az „örmény értelmezés”-t inkább elfogadó) tudóssal is szembe megy.

Az új szakirodalom, mindenekelőtt Suny monográfiája megerősít abban, hogy Anatóliából az Oszmán Birodalom akkori vezetőinek hivatalos kezdeményezésére, erőszak alkalmazásával, származásuk, egyazon etnikumhoz tartozásuk – közvetetten keresztény voltak – miatt (az Ittihad vezetőit nem az befolyásolta, hogy az örmények [asszírok, görögök] nem voltak muszlimok, hanem ennek folyománya: emiatt tartották elképzelhetetlennek, hogy potenciális áldozataik törökké asszimilálódjanak; ezt a különbséget viszont felhasználták a muszlimok mozgósítására) eltűntettek egy másfél milliós nemzetrészt.⁶ Ennek nagy része az állami adminisztráció közreműködésével – vagy az általa kezdeményezett „népességmozgás” folytán – meghalt. Nem mindannyian erőszakos halállal; több százezren éhség, végelgyengülés, járvány áldozataiként, orvosi kezelés híján. Függetlenül attól, hogy hogyan vélekedik erről a nemzetközi jog.

Minderről a terv kiagyalói tudtak. Egy szemléletes példa: Morgenthau amerikai nagykövet leírja, hogy Talát többször felszólította: az Amerikában örmények segélyezésére gyűjtött pénzt adják a törököknek, akiknek legalább ugyanolyan nagy

⁶ Most csak az örményekről beszélek, de az 1920-as évek első harmadáig tartó időszakban a görögök és az asszírok hasonló sorsra jutottak, illetve az életben maradt görögök az 1923-as lakosságcsere-egyezmény folytán távoztak a Török Köztársaságból. Az örmény áldozatok száma az alább kommentált könyvekben többször is fölmerül. Meglehetősen nagy a szórás, az áldozatok lélekszámát más-más kutatók 600 000, illetve másfél millió közöttire becsülik. Ez többek között az állami adminisztráció dokumentációinak hiányosságaiából fakad. Pontos demográfiai adatok nincsenek, az anatóliai, illetve általában a törökországi örmények 1915 előtti lélekszámát nem lehet pontosan megállapítani.

szükségük van rá; ugyanígy járjanak el az amerikai cégektől örményeknek járó biztosítási prémiumokkal is, hiszen azoknak az örmények már nem vehetik hasznát. (Suny, 2016. 281–282.)

Az egyik olvasatban Palabıyık könyve becsületes alkut kínál föl az örmény–török párbeszéd újrafelvételéhez: kezdjük el együtt az építést. Hogy a könyv ebből a szempontból ma már elavult, az nyilván nem a szerző hibája, nem is közvetlenül a 2020-as háborúé, hiszen tavaly csak a végső következtetéseket vonták le a „felek”. Az örmény–török kiegyezés esélyeit emlegetni ma balgatagság volna, így a könyv legelgondolkodtatóbb részével, melyre röviden visszatérek még, épp most nincs mit kezdeni. Üzenetét viszont a szerző nem pusztán az örményeknek, hanem a világ közvéleményének szánta. S jól tette, hogy felhívta a figyelmet olyan körülményekre, amelyeket örmény és (armenofil) tudósok ritkán szoktak emlegetni,⁷ hogy miután évtizedeken át Törökország volt a nagyhatalmak pofozóbábujja, s a balkáni államok létrejötte során a Ruméliában felszabaduló népek, nemzetek képviselői embertelenül bántak a törökökkel, civileket, nőket, gyerekeket mészároltak le, a Kaukázusból pedig a cári birodalom kergette el, szorította ki a muszlimokat (ezt nevezi a szakirodalom hátborzongató eufemizmussal „etnikai tisztogatás”-nak), továbbá az örmény kérdést a nagyhatalmak folytonosan napirenden tartották, s az mint fölfüggesztett hentesbárd lengett a birodalom fölött, emberfeletti volt a feszültség az államban, ami „jó” lélektani helyzetet teremtett a népiértáshoz. Ez persze nem változtat azon a meggyőződésünkön, hogy egyetlen bűncselekmény sem legitimálhat egy másikat. Azt azonban jó, ha tudjuk: a közvetlen ok mégsem egyszerűen ez a lélektani helyzet volt, a népiértáshoz „racionális” döntésre volt szükség. Palabıyık – vajon anyaga könnyebb áttekinthetősége végett? – szót sem ejt a török belpolitikának sem arról a vonásáról, hogy Anatóliában ezekben az évtizedekben egyre fenyegetőbbé vált az egymással szembefeszülő etnikumok és politikai csoportok viszonya, hegemoniaharca – ebben természetesen részes volt az örmény elit is, és nagy szerepe volt bennük a kurd törzsi vezetőknek, az állami adminisztráció számos tagja megvesztegethetőségének et cetera –, sem általában a közigazgatás gyarló működéséről s a neki kiszolgáltattokról (így a keresztényekről sem). Még arra sem utal, hogy az 1909-es adanai mészárlások miatt az államra a nagyhatalmak által kényszerített reform részben ellenérzéseket szült, részben elakadt – in medias res a háború kitörésével indít, talán nem szándékosan azt sugallva, hogy korábban az állam stabil volt. (Szemben Sunyival, aki ennek a vérszjósó bizonytalanságnak terjedelmes fejezeteket szentel, tulajdonképpen a IV–VI. fejezetek – Nagyhatalmak, Forradalom, Ellenforradalom – mind ezeket a közvetlen előzményeket tárgyalják részletesen.) Nem fecséreli az időt annak ki-

⁷ Mint írásomból kiderülhet, ezt azonban Ronald Grigor Suny sokkal részletesebben és szabatosabban, politikai, ideológiai és érzelmi beállítottságotól függetlenül magát sikeresen megtette.

fejtésére, hogy hatalomváltások, puccsok előzték meg a háborús éveket, s hogy az új alkotmányt bevezető Ittihad, az ifjútörökök kormánya éppen az örmények segítségével döntötte meg a szultán hatalmát és cserélte le az uralkodót, vette át az állam irányítását. Ő egy, a korábbi évszázadokon áthúzódó, az örmény elit által kiöltött, tehát valójában nem létező török–örmény szembenállást feltételez, illetve sejtet (amihez, ahogy utaltam rá, legalábbis az ellentétek meglétére vonatkozóan sok örmény kutató tercel neki), s aminek végső következménye szerinte az, hogy az örmények elárulták a hazájukat; ez hívta volna ki a jogos, bár (mintha maga is belátná) eltúlzott választ. A hullahegyeket tehát nem egy létező ideológiából származtatja, hanem a háborús helyzet kuszaságából és az oszmán adminisztráció felkészületlenségéből, kapkodásából, az állam gyengeségéből: nem volt ereje ahhoz, hogy a döntően kurd martalócoktól megvédje a joggal, illetve elkerülhetetlenül kitelepítésre ítélteteket. Nem jelenti-e ez azt, hogy a kormány teljesen alkalmatlan volt az állam vezetésére?

Az indoktrináció már a kötet harmadik, Norman Stone által írt előszavában⁸ kezdődik: „A modern történelem professor emeritusa” írása negyedik sorában már „örmény lázadók”-ról beszél, s így rögtön azonosulni látszik azokkal, akik szerint „a probléma egy örmény felkeléssel kezdődött Kelet-Törökországban, az orosz megszállással egy időben” (XV.). Ez, ahogy Suny könyvének olvasója is meggyőződhet róla, s majd látni is fogjuk, szimplifikáció, de a kelet-anatóliai fegyveres összetűzések egyébként sem indokolhatták az örmény lakosság szinte maradéktalan deportálását (Kilikiaiban és például Ankara környékén nem is folyt háború).

Palabryk a gondolatmenete bizonyos pontjain elővigyázatosan elhelyez néhány aknát, amelyek az előzményeket nem ismerő olvasók tudatában működésbe is léphetnek. Példának okáért az örmény pártok tagjait, a dasnakokat és a hincsakistákat a könyv első felében következetesen forradalmi szervezetek tagjainak nevezi, mintha azok az 1908-as forradalom után, melyben az ifjútörökök szövetségesei voltak, nem lettek volna parlamenti pártok tagjai. Annak igazolására, hogy 1915 előtt nem létezett intézményes, állami szintű örményellenesség, ugyanakkor éppen azt hozza föl példának, hogy a „kitelepítés”-ig az oszmán parlamentnek örmény képviselői voltak, akik az Ittihad listáján kerültek be oda. Arra egy szót sem veszteget, hogy ezek a politikusok részben éppen az általa a könyv más helyein terrorista szervezeteknek nevezett pártokat képviselték, és hogy éppen *azután* lettek honatyák, hogy *az ifjútörökökkel együtt* végrehajtották a forradalmi fordulatot. (Ha tehát terroristák voltak, akkor – a szerző logikáját követve – éppen *az új török kormány tagjaival együtt* voltak azok.) 1915 áprilisában viszont nagyrészt letartóztatták és deportálták őket. Értelemszerűen arról sem esik szó, hogy az 1915-ös kormány és az Ittihad, az Egység és Haladás Mozgalma nem kontinuus az Abdul Hamid-i rendszerrel (bár

⁸ A magyar kiadásnak tehát három előszava van: az első a kiadóé, a második a könyv szerzőjéé, a harmadik – oxfordi keltezésű – Norman Stone-é, a modern történelem professor emeritusáé.

ötleteket vehetett át tőle), hanem annak – örmény segítséggel való – megdöntése után került hatalomra, s néhány év múlva éppen ez az új rendszer hajtotta végre az állami szempontból megbízhatatlan örmények „kitelepítés”-ét. (Van olyan nézet, mely szerint nem az egész párt és mozgalom, hanem radikalizálódó szárnyuk a felelős.) Az örmény parlamenti képviselők, a könyv sugallata ellenére – Suny munkája e kérdésben is minden kételyt eloszlat (erről a bonyolult érdekvizonyháloról lásd például Suny, 2016. 228–234.) – nem népüktől eltérő véleményt vallottak az állam fönntartásának fontosságáról, hanem az örmény társadalom képviselői voltak, és például a közülük legfontosabb, illetve legjobban kiépített szervezetű párt, a Dasnakcutjun vezetői az I. világháborúba való török beavatkozás *után* sem akartak az államtól elszakadni vagy az oroszokhoz csatlakozni (illetve azt realizálhatatlannak tartották, ami egyre megy). A 19. század végi, 20. századi eleji örmény elszakadási kísérletek vádjá nem megalapozatlan, de ezek szűk körben váltak elfogadottá; éppen a háború alatt az örmény többség szemében inadekvátak. Nincs szó a könyvben a különböző örmény pártok eltérő programjáról és céljairól sem. Mint ahogy az is feledésbe merül, hogy a nyugati készítésre az Ittihad vezetésével Adana után indított, a társadalom átszervezésére irányuló, majd az 1913–1914-ben a nagyhatalmak által az örmények érdekében erőszakolni próbált reform elakadt.

Palabryik érvelési módja meglehetősen sajátos. Gyakran egyáltalán nem foglalkozik közvetlenül állást, egy-egy kérdés kapcsán pár sorban elmondja, mit állítanak róla a népirtás szándékát valló történészek, majd ezt knockoutolja a népirtást tagadók véleményével. És szerényen levonja a következtetést: az utóbbiak által hivatkozottak (pl. 39. p.): „vitatottá teszik a népirtási szándék meglétét”. Az érvelés logikájához az is hozzátartozik, hogy a népirtás szándékát igazolni látszó, a kormánytól származó dokumentumok hitelességével szemben itt vagy ott kételyek merültek fel – a kormány humanitárius szándékait igazoló források viszont hitelesek és őszinték. Az Egység és Haladás Mozgalma vezetői elleni 1919-es perek dokumentumai vagy az őket bíráló emlékiratok nem megbízhatóak, legalábbis nem bizonyító erejűek, mert azokat, akiktől származnak, vagy személyes bosszú fűtötte, vagy legalábbis az Egység és Haladás Bizottságával szemben szerveződő politikai szövetségek tagjai voltak. Csak az tárgyyszerű, ami a kormánytól származik, tehát a forráselemzésre kár időt vesztegetni.

Példa a viszonylag kifinomult tömegtudat-manipulációra:

„El kell ismerni, hogy a kitelepítési folyamat egyáltalán nem volt könnyű. Több száz-ezer ember áttelepítésére került sor megfelelő eszközök hiányában. Közülük *néhányan* végzetes járványos megbetegedések vagy elégtelen táplálkozás miatt lelték halálukat az úton, így nem érték el a kitelepítési célterületeket. Sőt, *néhányukat* vagy az irreguláris bandák, vagy a kitelepített örmények biztonságának garantálását elrendelő határozatok utasítását be nem tartó hatóságok parancsára gyilkoltak meg. Más szóval, bármennyire

is törekedett az oszmán vezetés a veszteségek megelőzésére, a háborús körülmények között *nagymértékben* sikertelen volt ez az igyekezet. Azonban erősen vitatott, hogy a kitelepítés során bekövetkezett ezen *nagyarányú* veszteségek kétségkívül bizonyítják a népirtás szándékát (40–41., gondolom, a tisztázatlanság nem a fordítás számlájára írandó; kiemelés tőlem – F. T. G.).”

A könyv felépítése elég feszes, átgondolt, így konklúziói nyilván igen nagy hatással lesznek azokra, akik nem szeretnek bíbelődni a részletekkel, feltehetően azokra a hazai ideológusainkra is, akik időnként finomabban vagy durvábban figyelmeztetik a magyar kisebbségek sorsának kutatóit, hogy provincializmus a vesztesek szempontjából megírni a történelmet; az csak a többségi és kisebbségi nézőpont együttes alkalmazásával jogosult.

Másrészt viszont – ez nyilván kivívja majd néhány lehetséges olvasó ellen-szenvét – valamennyire érteni vélem a törökök ózdkodását attól, hogy elismerjék azt, ami történt. Azaz érteném... „Felsőbbrendű énünk” azt kívánná, hogy ebben a kérdésben ne legyen vita, Törökországnak el kellene ismernie a népirtás tényét. Csakhogy a hasonló kérdések súlyát a külpolitika piacán máshogy mérik; ezek ott nem erkölcsi problémák. Az, hogy valamelyik ország törvénybe iktatja-e, hogy genocídium történt Törökországban, nem függ igazságérzettől vagy morális felháborodástól – csakis kemény külpolitikai érdekektől. Másrészt viszont azoknak a mai török nemzetiségű török állampolgároknak a megítélését is érinti, akiknek semmilyen személyes felelősségük nem lehet a múltért, de a fejükre a külföldi közvélemény szemében visszaháramlik a bűn.

Harmadrészt azonban az ózdkodásnak még egy fontos oka van: a mai török nemzeti tudat a kemáli forradalom révén született meg, Kemal maga is ittihadista, a Török Köztársaság megteremtésében pedig nagy szerepe volt azon különleges alakulatok tagjainak, akik az örménykérdés „megoldásában” is serénykedtek. Akár volt eleve ilyen indíttatása, akár nem, Kemal fejezte be azt a munkát, amit a triumvirátus 1915-ben megkezdett. A genocídium nem korlátozódott 1915–1916-ra; a háború után is folytatódott más formában, a törökök akkor már valóban az (ideiglenesen főnálló, végül a Szovjetunióba bekebelezett) államuk megvédelmezése céljából szervezett örmény hadsereggel ütköztek meg. Ezután következtek a görögök.

Arra, hogy mi is történt, s hogy milyen kontinuitás van az Ittihad és Kemal politikája között, egyik jeles politikai gondolkodónk, közírónk, Spectator Werfel regénye kapcsán már 1934-ben figyelmeztette a magyar olvasókat:

„Enver pasa – a mai vezéri fajképnek előcsahosa – a háború és átalakulás nagyító segítségével nélkül – és belügyminisztere, a vérszomjas Talât bey elrendeli az örmény kérdés »likvidálását«. A sadika ermeni millet (a hűséges örmény nép) részt vett ugyan az

Egység és Haladás forradalmában, s éppen most, a világháború alatt a Kaukázusban megmentette a nagy Envert és vezérkarát,⁹ de minden hiába volt, pusztulnia kell s átadni hült helyét a hősi török fajnak. Az örmény őshazában visszaverik a mérszázolni küldött többségi csapatokat, míg a segítő orosz ellenség ott nem terem; eggyel több ok, hogy bűnhődjenek a kilikiai és szíriai szórványok. Ezeket áttelepítik a mezopotám sivatagba; így tanítják meg a következő nemzedéket, Kemál pasáékat, hogy majd más kényelmetlen kisebbséget, a görögöt teljes egészében számkivessenek az országból.”¹⁰

Ronald Grigor Suny (1940) a Michigani, utóbb a Chicagói Egyetem profeszszora; a Kaukázusontúli térség modern történelmének és az örmény történelemnek a kutatója, „szovjetológus”; Grikor Mirzaian Suni örmény zeneszerző unokája. Magyarul ismert munkája: *Az etnikai konfliktusok története a Kaukázusontúli köztársaságokban*. Fordította: Baráth Katalin. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest 1993 (Szovjet füzetek). Török kollégájával, Fatma Müge Göçekkel rendszeresen szervezett közös konferenciákat török, kurd és örmény kutatók részvételével az armenocídium témájában. Ő fölülről közelít; könyve fejezetei előbb az Oszmán Birodalom általános helyzetét vizsgálják történelmi visszatekintéssel, majd az örmények helyét ezen az egységen belül, ókortörténeti bevezetéssel. A harmadik fejezetet, mely a nemzet kérdésének sajátos helyi problematikáját tárgyalja, a nagyhatalmak Törökországgal való viszonyának fejtegetése követi. Önálló fejezetet kap az ifjútörök forradalom, majd az új rendszer „ellenforradalma”, ezt követően a háború, aztán a deportálás, a népirtás, végül pedig a következmények.

Suny kutatásainak kiindulópontjában – ez monográfiájából és tanulmányaiból is világos, ám egy nyilatkozatában tételesen is megfogalmazta – az állt, hogy az átpolitizált emlékezet működtetése helyett föl kell kutatni az okokat. A török álláspont a „kiteleplést” kényszerű megoldásként értelmezte, a „másik oldal” meg azért nem firtatta az előzményeket, a valamely mértékben (*inkább korábban*) létező örmény szeparatizmust, mert ha a török eljárásban mégis van észszerű, jogos elem, az mindent relativizálna, s ezzel hátráltatná a lehetséges felelősségre vonást. Ebből aztán az a magyarázat sül ki, hogy a török nemzet more patrio előszeretettel alkalmazza a birodalom fönntartása érdekében a módszeres mérszázlást. Ezzel szemben ami 1915-től történt, nem a korábbi gyakorlat apokaliptikus projekciója, hanem a török reformisták affektív hajlamának származéka: a birodalom bukása miatti, a keresztények ellen is forduló félelem és harag vált gyűlöletté, és kínált „racionális” megoldást. Suny monográfiája világosan megmutatja, mely pillanatban

⁹ Ezt Werfel is említi regényében, Suny pedig utal rá, hogy Enver maga is megírta az örmény pátriárkának: egy Hovhannesz [János] nevű örmény örmester „engedély nélküli manőver”-ének köszönheti, hogy nem esett orosz fogságba. Suny, 2016. 252.

¹⁰ Spectator: Musza Dagh negyven napja. Franz Werfel regénye. Fordította: Tamás István. Két kötet. Nova kiadás. *Erdélyi Helikon*, 1934. 287.

lett volna módjuk az állam vezetőinek egy másik megoldást választani az örmények fölszámolása helyett.

A több évszázados előzményekből az 1915-ben kezdődő eseménysort nem lehet tehát levezetni. Az örmények valóban másod-, harmadrendű állampolgárok voltak évszázadokig, de a 19. századon végighúzódó, szintén Nyugat-Európából kolportált reformfolyamat védelemet is adott, s persze bizalmatlanságot is szült, és megteremtette a radikális szeparatisták csoportját is. Az Abdul Hamid-i mérsárlások erre a folyamatra adott hisztérikus válaszok voltak. A birodalom szinte a működésképtelenség határára került – az 1909-es adanai öldöklés és a hasonló esetek nem átgondolt programból vezethetők le, hanem a tűzoltás „kényszerűségéből” – ami sem a módszereket, sem az arányokat nem menti, de természetesen még azt sem igazolja, hogy szükség volt rájuk.

Az Ittihad vezetői nem elvakult muszlimok, ellenkezőleg, racionalista modernizátorok voltak, például a velük személyes kapcsolatban lévő Morgenthau szerint címzetes ateisták, más utalások szerint – amelyeket a most emlegetett könyvek nem hoznak szóba –, a görög területeken működő dönme szekta egykori tagjai. Hogy például Suny nem tér ki erre, annak megvan a logikus magyarázata; azt sem említi, hogy Enver szabadkőműves volt, hiszen ennek valószínűleg éppúgy nem volt köze ahhoz, ami történt, mint a szaloniki szektaszocializációnak. A birodalom bukásának folyamatában az ittihadistáknak több forgatókönyvük volt arra, hogy mentseik, ami menthető. Az egyik, s kezdetben talán nem is a legbecesebbik: az oszmanizmus bukása után a muszlim vagy a türk nemzetállam megteremtése – az ennek létfeltételül elgondolt kereszténytelenítés programját, a modern nemzetállam-teremtés módszertanát ideológusaik nem a muszlim hagyományból merítették, nem Ázsiában tanulták, hanem Párizsban –, de kezdetben, az örményekkel kötött szövetség idején még egy nemzetfölötti birodalom működtetésének is volt esélye a megmaradt oszmán területeken. Tény, hogy 1913-ra fölkészültek már egy pániszlám vagy pántürk állam konstituálására. Az adottságokon, napi eseményeken, ad hoc helyzeteken és lehetőségeken múltott, hogy melyik programot tűzik zászlajukra. A reformok megvalósítása éppen azért vezethetett volna egy egyenjogú polgárok lakta vegyes etnikumú állam kialakításához is, mert az örmény politikusok ekkor semmi esélyét nem láthatták az örmény területek elszakadásának vagy önállósulásának. Ha Enverék *utóbb* mégis a másik – végül megvalósult – verzió mellett döntenek, akkor pedig már csak azért sem lehetett volna könnyen elbánni az örményekkel, mert azok számarányuk szerint helyet kaptak volna a fegyveres erők tagjai között, például a csendőrségben is. (A reformkorszak kezdete előtt nem volt honvédelmi kötelezettségük – vagy más nézőpontból: nem tartották alkalmasnak őket erre, katonai szolgálat helyett is adót kellett fizetniük.)

A lehetetlen, kényszerű, szükségmegoldásokat előhívó háborús helyzet kapcsán engedjünk meg annyit: Törökország nem volt predesztinálva arra, hogy az antant oldalán vegyen részt az első világháborúban, sőt még arra sem, hogy egyáltalán

részt vegyen benne. A zsákmánylesők sok hosszú egyezkedés és huzavona után létrejött érdekegyeztetéséről volt szó itt is. Maga Enver bizonyos korábbi olvasmányaimból nyert ismereteim szerint inkább az antanthoz csatlakozott volna, még annak ellenére – vagy éppen azért? – is, hogy állama legveszedelmesebb ellenfele Oroszország volt, másrészt a nyugati államok korábban mindent megtettek azért, hogy a birodalmat földarabolják. Suny ezt a folyamatot is végigköveti könyve VII., Háború című fejezetében. Ezzel szemben Németország sosem igényelt – vagy kapott – egy cafatot sem abból, amit a birodalom testéből leszabdáltak. Vilmos császár a protektor szerepére vágyott – a szövetség megkötése révén is –, a felosztásban való részesedésre az igénylők és földrajzilag közelebbi érdekeltek miatt abban az időben nemigen lett volna esélye. A képmutatók cselszövése az utolsó pillanatig folyik: a törökök megkötik a szövetséget a németekkel, de közben az oroszokkal is tárgyalnak a lehetséges csatlakozásukról; a franciák előnyökkel kecsegtetik a török kormányt, de közben arra spekulálnak, hogy bármit ígérhetnek – ha a háborút megnyerik, mindent megváltoztathatnak. Ami a kaukázusi törökök szerepét illeti, Enver fegyvereket juttat el nekik egy esetleges oroszellenes felkelés céljaira – ami pedig a kelet-anatóliai örményeket (továbbá asszírokat és kurdo-két), az ő fellázításukat az oroszok készítik elő, miközben Szazonov és Enver épp az együttműködésről tárgyal. (Valószínű, hogy éppen az örmény politika tartozik azon kevesek közé, amely nem játszik kettős játékot; amikor Enver arra próbálja rábírní a Dasnakcutjun vezetőit, hogy segítsenek a cári birodalom örményei között fegyveres felkelést kiobbantani, ezt megtagadják, viszont a törökországi örményeket a haza védelmére s a hadseregbe való bevonulásra szólítják fel. Ez a történelmi igazság a sokat hangoztatott – s elszigetelt példákkal valóban igazolhatóan látszó – örmény lázadás kérdésében.)

Suny megkockáztatja a feltételezést, hogy minden másként történt volna, ha az antant egyezik ki hamarabb a törökökkel, és azok az ő oldalán lépnek be a háborúba. Akkor persze Törökország eleve a háború győztese lett volna, nincs a kemáli, szintén százezrek életét követelő vaskézpolitika, előtte pedig már, nem érezvén fenyegetést a Kaukázus felől, nem is lett volna alkalom, ürügy vagy késztetés arra, ami bekövetkezett. Lehetséges. Csak éppen nem kevesebb a valószínűsége annak, hogy akkor meg a francia és az orosz fedezet birtokában hajthatták volna végre az ország kereszténytelenítését. Igaz, akkor nem hatalmasodik el oly könnyen és oly mértékben az idegbaj az állam irányítóiban, hogy elszánják magukat erre a lépésre. De ne felejtjük, e kereszténytelenítés nem érzelmi alapú, hanem racionális program volt, bármennyire épített is a felszítható tömegszenvedélyre. A több készen álló verzióból akár ennek a megoldásnak is lehetett volna többsége még ez esetben is a török államvezetésben. S ahogy a közvélekedés tartja: még sosem rendeztek olyan koncepciót, amelyhez ne gondoskodtak volna előre a hamis tanúkról.

Enver az örmény kártyát végül az általa vezetett kaukázusi hadjárat kudarcát után húzta elő. Külön kellemetlenség, hogy akár az is lehet a látszat: megtépzott

hadi glóriájáért cserébe... 1914 csontfagyasztó decemberében ugyanis az „ifjú hadisten”, semmibe véve a török 3. hadsereg parancsnoka (más forrásból úgy tudom: Hasszán Izzet pasa) tiltakozását (akit emiatt le is váltott) és Liman von Sanders tábornok, a török hadsereg német tanácsadója ellenvéleményét, mínusz 25 fokok hidegben támadást indított Sarikamış ellen. A brutális vereség következtében – a harcokban elesettekén kívül az utánpótlás hiánya miatt és a hidegben több tízezer oszmán katona halt meg (a megfagyott hullákról filmfelvételek is fennmaradtak, megtekinthetők a youtube-on) – a 3. hadsereg megsemmisült, s Enver, aki a világháború folyamán nem is vállalta további hadműveletek vezetését, a tragédiát az örmények árulásával magyarázta. Suny interpretációjából számomra nem egyértelmű, hogy árulókon szétesett hadserege örmény dezertőreire értette-e (egyébként török és kurd katonái ugyanúgy szöktek, mint az örmények), vagy az orosz hadseregben szolgáló cári alattvalókat, ami szintén indokolhatatlan lett volna. Mentésére csak az szólhat, hogy az Oszmán Birodalomból átszökött örmények külön zászlóaljokat alkottak az orosz hadseregben, s ezt a pasa tudhatta.

Az, hogy az esetleges orosz előrenyomulásnál örmények tömegei fognak csatlakozni a török birodalom területére behatoló cári hadsereghez, valószínűsíthető volt. Tény viszont, hogy a konkrét örményellenes intézkedések a kaukázusi katasztrófa *után* következtek be, de *a bella omnium contra omnes idején*. Ez esetleg indokolhatta volna a fegyverfogható lakosság ideiglenes internálását a háborús övezetektől – gyerekek, nők, öregek százezreinek halálba kergetését aligha. A hadköteles örmény férfiak többsége már nem is volt otthon, ők bevonultak, s egy idő után lefegyverezték és munkaszolgálatos alakulatokba osztották be őket.

Az állítólagos örmény összeesküvésről – amelynek annyi alapja bizonyosan volt, hogy szórványosan néhány partizán megpróbált robbantgatni a hadsereg háta mögött – Suny a források és a szakirodalom ismeretében ezt állítja:

„A birodalom eljárását mentegető nézetek szerint az örmények felkelése az állambiztonság nevében követelte meg az elnyomást. Ám semmiféle jelentős örmény fenyegetés nem mutatkozott egészen addig, amíg a helyi lakosságot el nem kezdték provokálni. Nem volt számottevő lázadás, kivéve egy-egy elszigetelt próbálkozást valamely város vagy falu megvédésére a muszlim támadásoktól. A fegyveres ellenállás helyben maradt, és szélesebb körben szervezetlen volt. Jóllehet 1908 óta már az örmények is viselhettek fegyvert, a legtöbbjük fegyvertelen volt, és többek között ezért is képtelenség feltételezni, hogy komoly felkelést robbanthattak volna ki a rendőrség, a hadsereg vagy a szabadcsapatok ellen (Suny, 2016, 270–271.)”

Azoknak, akik nem foglalkoztak ezzel a kérdéssel, korábbi – újabb olvasmányaim által nem cáfolt, inkább alátámasztott, igazolt, sőt kiegészített – ismereteim alapján röviden összefoglalom, hogyan zajlott le a „kitelepités”, illetőleg milyen

halálnemekkel pusztult el az erre kijelölt célcsoport.¹¹ Tíz- vagy százazrek nem a halálmenetekben vagy a deportációs állomásokon meg a koncentrációs táborokban haltak meg, hanem saját településükön vagy közvetlenül annak határainál. A fronton, Kelet-Anatóliában, a Kaukázusban és a perzsa határvidéken kvázi hadműveleti tevékenységek közben, folytán vagy részeként gyilkoltak katonák, *a háború előtt létrehozott* Különleges Szervezet (Teşkilat-ı Mahsusa) tagjai és a kurdok, és itt valóban történtek – a fronthullámszám függvényében – visszacsapások. Van arra vonatkozó forrás, hogy az örmények sem viselkedtek különkül a civil muszlim lakossággal, bár Suny szerint gyermekeket és asszonyokat nem gyilkoltak – vagy legalábbis nem rendszerszerűen.

A hadsereg örményekből álló munkaszolgálatos alakulatainak tagjait nagyrészt egyszerűen likvidálták, ez nem igényelt külön szervezőmunkát. Főleg azok maradtak közülük életben, akiket török magasabb parancsnokok megvédték, például azért, mert szükség volt a munkájukra (s a magam részéről feltételezem, voltak e tiszték-tábornokok között, akik eleve nem gondolták, hogy *saját* katonáik ellen kell háborút viselniük, és védtelen embereket halomra gyilkolniuk). Voltak a vasútépítésnél dolgozó besorozottak és mérnökök, akik az egész folyamat alatt védelmet élveztek, legfeljebb a végén ölték meg vagy iszlamizálták őket. Az újjászervezett 3. hadsereg területén a katonák maguk „tisztozattak”, paramilitáris alakulatok vagy a kurdok segítségével.¹² (Különben Talât oszmánosító programjának a következő lépésben kiszemelt áldozatai a kurdok lettek volna – másrészt pedig bizonyos hegyvidéki területeken kurd csoportok segítették a hegyekbe menekült örményeket.)

A megmaradt férfilakosság nagy részét a deportálásra kijelölt településeken különválasztották a nőktől, gyerekektől, öregektől, kihurcolták a városokból és lemészárolták őket. Ott, ahol az örmények elbarikádozták és védték magukat, az önvédelem összeroppanása után a helyszínen koncolták föl legalábbis a férfiakat. A kivételek közé tartozik a Musza Daghon védelemre berendezkedők több ezres közössége, amelyet a francia flotta mentett meg, s részben azoké, akik Van városának örménynegyedét védték az orosz hadsereg megérkezéséig, majd annak

¹¹ A magyar armenológiai szakirodalomban, noha számos publikáció utal így vagy úgy az itt tárgyalt eseményekre, sokáig nem volt kitüntetetten fontos terület az armenocidium. Ismereteim szerint először Korbuly Domonkos írt róla egy, az akkori ismeretek szintjén komoly fejezetet 1942-es, *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben* című könyvében. 1989 után egy-egy ismeretterjesztő brosúra tárgyalta a kérdést, az első terjedelmesebb és rendszeresebb összefoglalás az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület kiadásában 2007-ben kiadott nagy alakú kismonográfia volt: Nikolaj Hovhanniszján: *Az örmény genocidium*. Az újabban örvendetesen megszorodó kiadványok közül Suny itt ismertett könyvét tartom a legrészletesebbnek és a legértelmesebbnek. Jegyzeteiből a nemzetközi szakirodalom válogatott bibliográfiája is összeállítható.

¹² A 3. hadseregben fordult elő az orvosi gyilkosság is: az egyik tábori orvos a tifusz elleni esetleges gyógymódokat lefegyverzett örmény katonákon kísérletezgette, százak életét oltva ki. Erre Kránitz Péter Pál hívta föl a figyelmemet, amit itt köszönök meg neki.

kivonulása során ők is elhagyták otthonukat. (Ne gondoljuk azonban, hogy a Kaukázusontúlra menekülők, a cári területre jutók mind túlélők. Szárján, a Moszkvából a tragédia hírére cári örmény területre utazó későbbi világhírű festő leírja, hogy Vagharsapattól (Ecsmiadintól) az Ararátig menekültek feküdtek a földön vagy az épületek falánál. A moszkvai örmény bizottság összegyűjtött valamennyi gyógyszer és élelmiszert, de a cári adminisztráció megakadályozta, hogy az adományok időben célba érjenek. E menekültek közül naponta százak haltak meg az éhség és a járványok folytán. A Szent Hripszime-templom tövében húzta meg magát egy fiatalasszony öt gyermekével. Szárján, amikor meglátta, hogy az ötödik is meghalt, és a szinte már meztelen anya, aki gyermekeinek saját ruhájából készített szemfedőt, cernája fogytán kitépett hajszálait fűzi be a tübe, elájult, s csak Tbilisziben tért magához, ahová barátai azonnal elszállították.¹³)

A többieket deportálták: főleg gyalog – ahol volt vonat, azzal, de Törökországban ekkor még alig létezett vasút –, ellátás, élelem, víz, gyógyszer nélkül indították útnak őket, legtöbbször a mezopotámiai sivatagba. Volt, akit előbb nyugatra irányítottak, de a célállomás elérése után mégis dél-délkeletre fordították őket, s tovább kellett menniük Aleppo és Deir-ez-zor felé. Talát ugyanis időközben rájött, nem lesz jó, ha egyes településeken vagy körzetekben a különböző irányból útnak indított deportálts csoportok odaérkezésével nő az örményeknek az összlakosságon belüli aránya. A megengedhető kontingens egy-egy településen, ahogy Palabiyik kapesán utaltam rá, nem haladhatta meg az 5 százalékot, ennyit a muzulmán társadalom föl tudott volna szívni magába, tudniillik ha nem halnak meg éhség, betegség következtében. Ezeket a csoportokat rablóbandák, cseték, kurdok – akiket Suny szerint az egész akció kezdete előtt értesítettek a tervről – támadták meg, gyilkoltak, nőket és gyermekeket raboltak el, becstelenítettek meg. Akik végül elérték a kijelölt célállomást – időnként egyes csoportokat az Eufráteszbe fojtottak vagy elevenen elégettek – rendszerint élelem, gyógyszer, munka, bárminemű humanitárius segítség nélkül várták a halált. (Más forrásból tudjuk, hogy a szíriai arabok közül – akik a török nemzetállam konstituálásának egyébként szintén az útjában álltak – többen igyekeztek segíteni a deportáltakon Huszein ibn Ali al-Hasiminek, Mekka sarifjának, Mohamed leszármazottjának fölszólítására.¹⁴) Volt, aki így is sokallta az egy helyre került örmények számát. Zeki bej, a Deir-ez-zori körzet ura részben mesterséges éhínséget idézett elő, részben szintén cserkeszeket és aziratiakat uszított rájuk, az áldozatok ruháját ígervén cserébe.¹⁵ (Jómagam Suny

¹³ Szárján, Martirosz: *Életemből*. Fordította: Dalos György. Moszkva–Budapest: Progressz Kiadó–Gondolat Kiadó, 1980. 187–189.

¹⁴ Hovhanniszján, Nikolaj: *Az örmény genocídium*. Fordította: Haraszti Lilla. Budapest: Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, 2007 (Erdélyi Örmény Múzeum 10.). 74.

¹⁵ Vaszilikosz, Vaszilizs: *Ártatlanok vére*. (Ötven év méiszárlás Örményországban.) In: uő: *A falakon kívül*. Franciából fordította: Nyirő József. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1972. 166. (A cserkesz ez esetben a Kaukázusból elűzött különböző néptörödékeket jelent.)

könyvében olvastam először arról, hogy volt olyan muszlim városvezető, aki civilizáló szerepük miatt örömmel fogadta a deportáltakat a szíriai sivatagban.) A végtelen meneteket és a táborokba zsúfoltakat éhség, végelgyengülés, tífusz pusztította; s a rothadó, temetetlen holtak keltette járvány helyenként a törököket is megtizedelte. A fentiekből nyilván látható is, nemcsak képzelhető, hogy az egész akciónak szép számmal voltak haszonélvezői. A társadalmat viszont alighanem még jobban szétzilálta, mint maga a háború. Az itt tárgyalt szakirodalomból nem kapunk képet arról, hogy a (nyilván eltúlzottan) hagyományosnak tekintett örmény társadalmi szerepeket ki töltötte be azután a szétesőfélben lévő birodalomban.¹⁶ (Gondolom, részben azok, akik javaikba beültek, bár a balkáni és kaukázusi török menekültek, akik a házakba telepedtek, nyilván nem, hiszen az életformát és a kialakult képességeket nem örökölhették.)

Talât pasa valóban nem kívánta *minden egyes* örmény halálát, csak eltűnésüket, nyelvük, kultúrájuk, életmódjuk pusztulását, végleges felszívódásukat a türk tengerben. (Ahogy volt már róla szó, ez a nemzetközi jog szerint maga is kimeríti a népiirtás fogalmát.) A belügyminiszterből utóbb nagyvezírré előre tolt távirás az saját megítélése szerint is mocskos munkát úgyszólván „jobb híján” végeztette el, még az is részletkérdés volt számára, hogy a hentesbrigádok működnek, vagy a természet dolgozik helyettük. Suny szerint Talât úgy gondolkodott, hogy Anatóliát meg kell tisztítani az örményektől: „A sivatagban élhetnek, de másutt sehol.” Ez annyira fontos tétel az amerikai történész szerint, hogy könyve főcímének választotta. Igaz, a nagyvezír, ez az érzelmes racionalista gondolatban akár hozzátehetette volna: de ott meg minek? Morgenthau kétségbeesett megjegyzésére, hogy óriási hibát követnek el, azt válaszolta, lehet, de megbánni nem fogják. Már csak azért sem, mert azok után, amit velük tettek, az örmények nem lehetnek már a törökök barátai.

Magam Suny könyvéből annak egyértelmű leírását hiányolom, hogy bizonyos területeket nem érintett – s hogy miért nem érintett – a deportáció. Ruméliáról nem ír. A fővárosból ekkor csak az elit jelentős része esett áldozatul. (Korábbi olvasmányaimból rémlik, volt olyan vélemény, hogy az állam vezetői a világ – a külföldi diplomáciai testületek és a sajtó – szeme előtt nem akartak „kitelepítéssel” vagy mérsárlással alkalmatlankodni. Ám az is lehet, hogy a főváros működtetéséhez – még – szükség volt az örményekre.) Máshonnan tudjuk, hogy például a szmirnai örményeket a helyi kormányzó meg tudta menteni – ők évekkel később haltak meg, amikor már a görögök ellen folytatott háború járulékos hasznaként a nagy tűzvész idején behajtották őket a tengerbe. Korbuly Domonkos egykor azt írta, voltak olyan hegyekben rejtőző – s nyilván nyomorúságos – falvak, ahová a zaptijéknak

¹⁶ A nem megalapozatlan közvélekedés szerint az örmények az oszmán társadalom elitjéhez tartoztak, magasan felülreprezentáltak voltak az értelmiség, a vállalkozók, a „kapitalisták” között, ami az alsó néprétegekben ellenszenvet kelthetett irántuk. A vidéki, falusi örmény társadalom azonban aligha állt orvosokból, szerkesztőkből és bankárokból.

– csendőröknek – nem érte meg a fáradságot felcapatni, hogy kihajtsák onnan a potenciális halálraítélteket. Suny könyve ahhoz is támpontokat ad, hogy mi történt az életben maradt deportáltakkal a deportáció felszámolásáig. Az általam ismert korábbi szakirodalom erről inkább hallgat; az olvasóban a régebbi időkből az maradhatott meg a Talátnak tulajdonított mondás nyomán, hogy *a deportálás célja a semmi*, és ezt a célt a szervezők el is érték. Most világossá válik, hogy később több százezer (becslés szerint háromszázezer) örmény – lelkiileg-testileg megnyomorítva, de – élve került vissza szülőföldjére – ám a történet itt nem ér még véget, ahogy alább látni is fogjuk.

Az amerikai történész könyvében találunk utalást azokra a közigazgatási vezetőkre, akik nem hajtották végre a kormány utasításait. Ezeket leváltották, volt, aki életével fizetett azért, mert úgy gondolta, arra választották ki, hogy etnikumtól és felekezettől függetlenül gondját viselje a rábízottaknak. Hogy a hatáskörök tisztázottak voltak-e, fölöttébb kétséges, de az biztos, hogy „Nyugat-Örményországban”, azaz Kelet-Anatóliában a 3. hadsereg a Sarikamísi vereség *utáni parancsnokának*, Mahmud Kâmil pasának a távirata értelmében minden muzulmán, aki örményeket védett, fel kellett akasztani, házáat porig kellett égetni. Ennek ellenére a nemrég feldolgozott vatikáni források szerint sok muzulmán ölt meg azért, mert segíteni próbált.¹⁷ Róluk Suny könyvében nem olvashatunk. Most hivatkozott forrásunk szerint a központi hatalmak külképviselétéből az Osztrák–Magyar Monarchia konstantinápolyi követe, Pallavicini János örgróf „tiltakozott a leghevesebben az államilag szervezett népirtás ellen”.

A Német Császárság szerepéről megoszlanak a vélemények, van, aki a felbujtót, van, aki a tehetetlenségre ítélt tanút látta benne. Suny szerint leginkább a cinkos jelző illik rá. Német személyiségek, Johannes Lepsiuson kívül például az egyik nagykövet is próbált fellépni az örmények ügyében; államuk cserben hagyta őket. Az Osztrák–Magyar Monarchia szerepét Suny nyilván azért nem firtatja, mert, mint írja, Németország volt az egyetlen hatalom, amelyik valamit tehetett volna. Ezt a kérdést bővebben taglalja egy, *Az emlékezet száz éve* című konferenciakötetben szereplő tanulmány.

Az Országos Széchényi Könyvtár és az Örmény Nemzeti Könyvtár 2015. március–májusi közös kiállításának fontos tanulmányokat is közlő, 2018-ban megjelent katalógusa és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szintén a centenáriumi évében tartott nemzetközi konferenciájának anyagát tartalmazó, 2019-ben kiadott, *Az emlékezet száz éve* című kötet nyilván előnytelen helyzetbe kerül ebben a szemleciikkben, hiszen ami mondanivalóm lényeges részéből ide fér, *Palabiyúk* és Suny könyvei kapcsán főntebb kifejtettem már. Mindkettő fontos információkat

¹⁷ Nagy Kornél: Az örményeket végképp eltörölni – miért fontos a magyaroknak a 20. század első népirtása? *valaszonline.hu*, 2020. április 24. <https://www.valaszonline.hu/2020/04/24/ormenyország-torokország-nepirtas-105-evfordulo-tortenelem/> (letöltés ideje: 2021. május 29.)

és szempontokat ad, de alapkérdésekben talán nem is várható el tőlük mélyebb és pontosabb ismeret, mint ami amazokban van, ráadásul most és itt már éppen az ezekben szereplő összefoglaló jellegű tanulmányok – amelyeknek az adott kiadványokban meg is van a helyük – kevésbé érdekesek. A kiállítási katalógusnak a célja nem is lehetett friss alap kutatások eredményeinek bemutatása, inkább a retrospektív összefoglalás. Szerepe az, hogy visszavigyen abba a világba, amelyről a kiállítás szól, s amit a kötetben szereplő képek megjelenítenek. Ezt azonban a kiadvány bőven túlteljesíti. A kiállított tárgyakról közölt reprodukciók érzékletesen elevenítik meg az oszmán birodalombeli örmény életet, az 1915-tel kezdődő folyamatot és az utókort; a szövegekbe tördelve a népi társaságok korában készült fotók is láthatók. Azonban a munka nem merül ki a bevezetőben és képaláírásokban; a téma legfontosabb kutatói révén tucatnyi szaktanulmányával közvetíti az idevágó alapismereteket. A 20. század első genocidiumának legfontosabb jellemzőit, hátterét Kovács Bálint, az Oszmán Birodalom örményeinek 1915 előtti életét Elke Hartmann mutatja be. A törökországi örmények felekezeti megoszlását Nagy Kornél ismerteti. Köztudott, hogy az autokefal antikalkhedóni örmény apostoli ortodox egyház, legalábbis a hagyomány szerint, a világ első keresztény államegyháza volt,¹⁸ az viszont kevésbé ismert, hogy a modern korban katolikus és protestáns gyülekezetek is létrejöttek az európai hittérítők, misszionáriusok munkája révén, s hogy e felekezetek küzdelemben álltak az apostoli – alapítója, Világosító Szent Gergely nevéből luszavorcakannak is nevezett – egyházzal. Az Abdul Hamid-i és az 1915-ös mérszárlások két összefoglalása a katalógusban más-más koncepciót tükröz; nem baj, így mindkét értelmezés argumentumai szerepelnek itt. Edgar Hovhanniszjan, abból kiindulva, hogy az 1894–1896-os mérszárlások – becslések szerint 300 000 meggyilkolt, 200 000 mohamedánná kényszerített örménnyel – mintát, alapot szolgáltattak a háborús akciókhoz, nyíltan a népi társaság programjának eltökéltsége és folyamatossága mellett voksol. Merenics Éva dolgozata az I. világháborúról szólva a modernizálók akciójának előzménytelenységére szavaz. Distinkciója olyannyira világossá teszi a két szemlélet közti különbségeket, hogy érdemes szó szerint idézni:

„... a hamidi mérszárlások oka a nyugati nagyhatalmak által ellenőrizendő [az 1878-as San Stefano-i béke és a berlini kongresszus folytán a birodalomra kényszerített – F. T. G.] reformok bevezetése elleni lépés volt, az [1909-es – F. T. G.] adani mérszárlás kezdetben II. Abdülhamid hatalmának visszaállítására és az ifjútörök forradalom ellen irányuló zavarkeltés része volt. Az 1915–18-as örmény népi társaság célja pedig az időközben szélsőségesessé vált ifjútörökök pánturán birodalmi álma útjában álló geopolitikai akadály, az örmény nép által lakott területek megtisztítása lett volna. Így a tervek szerint

¹⁸ Eszerint Örményország vette föl először államvallásként a kereszténységet, 301-ben. Tény viszont, hogy ennek fő forrása, Agathangelosz térítéstörténete utólagos kompiláció. Legalábbis így tanultam egykor.

az ifjútörökök egyesítették volna az oszmán területeket a közép-ázsiai türk népekkel, és birodalmuk egész Indiáig ért volna. Az 1918 és 1923 közti időszak örményellenességének oka pedig részben az volt, hogy a koncentrációs táborokból visszatért örmények visszakapták az azóta elrekvirált és muszlimok által megkapott tulajdonukat. Részben pedig a megerősödő kemalista erők igyekeztek a gyakorlatban is átírni a Sèvres-i békeszerződésben foglalt határokat, visszaszerezve a Wilson elnök által javasolt örmény területek nagy részét. Ideiglenesen az Orosz Birodalomhoz tartozó örmény területekre is benyomultak” (Merenics Éva: *Örményellenesség és népirtás az Oszmán Birodalom végnapjaiban*. In Czézár Nikolett – Kovács Bálint – Öze Sándor [szerk.], 2018, 51.).

A katalógus következő három tanulmánya a népirtás néhány fontos forrásáról szól. Michail Hesemann eddig feltáratlan, 1915–1916-os vatikáni dokumentumok alapján bizonyítja, hogy az örménytelenítés programjának alternatív ötlete már azelőtt megszületett, hogy az örmény árulás vádját 1915-ben fölröppentették volna. Ez a forrásbázis nővum: a tanulmány írását megelőző években 2000 oldalnyi, a Vatikánban őrzött dokumentumot vizsgáltak át. Hesemann úgy látja, hogy a radikális megoldás elve a francia kultúrán nevelkedett, Párizsban tanult, Maurras elveinek végső következményeit levonó jómódú fiatal muszlimok révén került az Egység és Haladás irányította politikai közgondolkodásba, az egy vallású, homogén nemzetállam ötletének lebegtetése után az Ittihad belső vezetőségében már 1910-ben (az örményekkel való szövetség idején) szóba került ez a lehetőség is. Hesemann szerint a vatikáni dokumentumok azt igazolják, hogy ami történt, az ENSZ népirtás-definíciója minden kritériumának megfelel (amivel Palabıyık értelemszerűen nem értene egyet). Armenuhi Dost-Abgarjan *A Musza Dagh negyven napjában* oly megnyerően ábrázolt német misszionáriusról, a kérdésre vonatkozó számos dokumentumot közzétevő Johannes Lepsiusról szól, maga Suny pedig Morgenthau amerikai nagykövet naplójáról. Lepsius már 1916-ban igyekezett megértetni a német politikai elittel, hogy hallgatólagosan mihez adta a nevét, de az erről összegyűjtött anyagból összeállított és kinyomtatott, a Reichstag és a Württembergi Landtag képviselőinek postára adott könyvét a rendőrség elkobozta, így Németországban csak az 1919-es második, bővített kiadásból nyertek képet az eseményekről. Lepsius, hívja fel rá a figyelmet a szerző, Raphael Lemkint megelőzve népirtásnak nevezte a történetet. Ha jól értem, amit állít – ezúttal nem egyszerűen saját szellemi képességeimet iparkodom kétségbe vonni, hanem a fordítás pontosságára iránti kételyeimre utalok – Armenuhi Dost-Abgarjan védeni kénytelen Lepsiust az antiszemitizmus vádjá ellen, s magyarázattal szolgál arra is, hogy Lepsius miért fogalmazta hivatalos leveleit a német érdekek tiszteletben tartásával. Ez azért különösen fontos, mert amint fentebb láthattuk, minden rés, támadható pont, az elfogultság legapróbb jele is megkérdőjelezheti a szemtanúk, információszolgáltatók szavahihetőségét vagy tárgyilagosságát. Meggondolkodtató, hogy a vatikáni levelezésben említésre kerül az Ittihad vezetőinek szabadkőműves mivolta. Az erzerumi kapucinus rend előjárója,

az osztrák Norbert Hofer 1915. októberi, a Vatikánnak küldött levele az atya azon meggyőződését tükrözi, hogy „a szabadkőműves török kormányzásnak” az ország minden keresztény elemének a kiirtása a célja. Főntebb utaltam rá, hogy szerintem sem a szabadkőműves mozgalomban való részvétel, sem a korábbi kriptozsidó dönme szektatagság nem befolyásolta a török triumvirátust a pánmuszlim vagy pántörök program elfogadásában, egy efféle idézet ismeretében azonban egy kicsit jobban megérti az ember a politikai katolicizmus szabadkőműves-ellenességének támpontjait. Suny a monográfiájában fölhasználja Morgenthau naplóját, és nagyon fontos következtetésekre jut általa. Az OSZK-katalógusban és *Az emlékezet száz éve* című konferenciakötetben egyaránt megjelent gondolatmenete szerint a naplót a hitelesség szempontjából szigorúan megvizsgálva nem perdöntő, hogy a nagykövet a török viselkedésmintának – lényegében megalapozatlanul – esszencialista magyarázatot ad, s hogy a népirtás akcióját – szintén elfogultan – német hatásból eredezteti. A szövegből – némi pszichológiai jártassággal – mégis kihámozható, hogy ha bizonyára nem is szó szerint, tartalmilag pontos, amit Morgenthau különösen Taláttal való beszélgetéseiből följegyzett. A komoly szövegkritikával kezelendő napló különösen azért olyan fontos, mert az örökhagyók közül a nagykövet volt az egyetlen, aki Enverrel és Taláttal napi személyes kapcsolatban állt a sorsdöntő hónapokban, titkaikba is beavatták. Hozzájuk való viszonyulása kettős: személyes varázsuk fogva tartotta őt, miközben gyűlölte azt, amit tettek. Ezt meg is mondta nekik. E naplóból válik világossá az Ittihad-politika változásának természete, s egyben az is, milyen egyszerű a demokrácia forradalmi zászlóvivőjéből tömeggyilkossá válni. Talát egy ízben elmondja Morgenthau-nak, hogy korábban őszintén és komolyan küzdött a demokráciáért, de aztán rájött, hogy az a törökjeinek nem kell. Így aztán egy másik doktrínával kísérletezett.

Említettem korábban, hogy az OSZK-katalógus esetében az embert néha kételemek gyötrik a fordítások pontosságát illetően – a kiadványban a fordítók nevét nem találtam meg –, amire néhány helyütt a gördülékenység hiánya ad alapot. Suny (két könyvben is szereplő) tanulmányának egyik mondatánál – már ha azonos szövegváltozatból dolgoztak a fordítók – ezt ellenőrizni is tudjuk:

„A nagykövet, aki maga volt az illem, az udvariasság és a civilizáció megtestesítője, sokszor, de nem mindig, képes volt szórakoztatni vagy manipulálni a török vezetőt.” (Suny, Ronald Grigor: Morgenthau visszaemlékezése. In Czézár Nikolett – Kovács Bálint – Óze Sándor [szerk.], 2018. 79.)

„A nagykövet, aki saját fogalmai szerint maga volt a megtestesült illendőség, udvariasság és civilizáltság, ha nem is mindig, de sokszor eredményesen szelídítette vagy manipulálta a török vezetőt.” (Suny, Ronald Grigor: Megmagyarázni az örmény népirtást. In Botos Máté – Kovács Bálint [szerk.], 2019. 18. p.)

Nem teljesen mindegy, hogy jól el tudjuk-e szórakoztatni tárgyalópartnereinket, vagy pedig manipulációs képességeink vannak, gondolom én, a laikus, akiből mindkét adottság sajnálatosan hiányzik.

Czézár Nikolett előbb a következményekről beszél, az első, rövid ideig fennálló örmény köztársaságról, a következő írásában pedig a leghíresebb ellenállóról, Andranik Ozanjanról, az örmény függetlenségi küzdelmek szimbólummá vált alakjáról. A népiertás 100. évfordulójára rendezett kiállítás ugyanis a tábornok 150. születésnapjáról is megemlékezett. A kiállítás és a könyv ezzel kilép abból a keretből, amelyben az örményeknek az Oszmán Birodalom iránti hűségéről vagy hűtlenségéről vallott meggyőződések csapnak össze. Andranik ugyanis már jóval 1915 előtt fegyverrel harcolt a törökök ellen a Balkán-háborúban, sőt, a század elején Törökországban egyvégtében partizánháborút folytatott, az Abdul Hamid-i megszárlások előtt pedig gyilkossággal végződő terrorakcióban is részt vett – bár a portréíró szerint célja az autonómia elérése volt. Czézár Nikolettnek Andranik tevékenysége igazolására szüksége van arra a tézisre, hogy a birodalomnak a 19. század végén „elsődleges célja” volt az örmények kiirtása – amely viszont ellentmond mindannak, ami mellett Suny gondolatmenete alapján érvelni próbáltam. Andranik történetét olvasva egy olyan partizánvezér története rajzolódik ki előttünk, aki államot működtet az államban, ahol eldördül egy puska, rögtön ott terem, ahol csönd van, ott ő lő, s végül tétlenül tengődik az emigrációban, míg meg nem hal.

Czézár ezt megelőző tanulmányában a több száz éve megszűnt királyságok után 1918–1920 között elsőként fennálló örmény állam, az első Örmény Demokratikus Köztársaság és rövid előzménye, az örmény–grúz–azerbajdzsán Transzkaukázusi Demokratikus Szövetségi Köztársaság történetét írta meg (ez utóbbinak az örmény hadereje 1918 májusában Szardarapatnál megállította a török inváziót, de ezzel a korszak török–örmény háborúi még nem zárultak le, illetve következett az örmény–grúz, örmény–azerbajdzsáni háború is). A megszervezésre váró, az Oszmán és az Orosz Birodalom közé szorult, gazdaságilag kilátástalan helyzetű állam problémái közé tartozott, hogy az etnikai és a nemzetközileg egyébként el sem ismert államhatárok nem estek egybe (jelentős örmény lakosság élt Grúziában és Azerbajdzsánban, örmény fennhatóság alatt pedig muszlim tömegek). Az állam vezetői Amerika protektorátusát szerették volna megszerezni. Áthidalhatatlannak bizonyultak a keleti és a nyugati örmények közötti, feszültségeket kiváltó mentalitásbeli, kulturális különbségek is. A sèvres-i békeszerződés életbe lépése esetén a történelmi örmény területek (jelentékeny része) az új államhoz kerülhetett volna; többek között ezt akadályozta meg Kemal nemzeti mozgalmának győzelme. Végül a török invázió helyett következett be a talán kisebbik rossz, a kommunista hatalomátvétel és a Szovjetunióhoz való (egyszerűsítsünk) csatlakozás.

A kötet utolsó tanulmánya Hakob Matevosyan munkája: *Az örmény diaszpórák, létrejöttük és átalakulásuk*. Ez az írás a szétszórás történetét a Kr. u. 4. századtól máig részletezi.

A katalógusnak a reprodukciókat tartalmazó részében, különösen a drámai évek kapcsán több részletesebb képalírás, névvel ellátott miniszócikk is van, ezek is informatívak, de felsorolásukra végképp nincs terem.

A kiadványban az esetlegesen pontatlan fordítások mellett Merenics Éva dolgozatában találtam apró elírást: a Musza Dagh-i ellenállás vezetőjét, (az ő átírásában) Movszesz Der-Kaluszdzjánt, akinek vonásai beépültek Werfel regényhőisébe, Gabriel Bagradjanba, lelkésznek mondja, összekeverve őt a védelem egy másik szervezőjével, Tigran Andreaszjannal, aki anno rövid írásban is megörökítette a küzdelmet (a regénybeli Aram Tomaszjan).

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Armenológiai Intézetének sorozatnyitó kötete 14 előadásszöveget tartalmaz, ezek közül Ronald Grigor Sunyét említettem már, mert az részben azonos az OSZK-katalógusban közölttel, Vaché Tachjiané pedig ugyanabból az anyagból meríti tárgyát, amelyről a könyve is szól – erről lásd lennebb. Három előadás érinti a forrásokat s felhasználásuk módszertanát, egy foglalkozik konkrétan Németország felelősségével, egy az idevágó korabeli osztrák–magyar diplomáciai levelezéssel, kettő kimondottan a népirtás eseményeivel és előzményeivel, kettő magyar vonatkozású, kettő az örmény utókorral kapcsolatos, egy pedig a jóvátétel, illetve kárpótlás kérdéséhez ad szempontokat. Amit még nem említettem: személyes vallomás az örmény–zsidó sorspárhuzamról.

Elke Hartmann (*Az ifjú törökök*¹⁹ által elkövetett örmény népirtás 1915–1916, 29–59.) azt vizsgálja meg, hogy az azóta eltelt száz évben mely korszakokban milyen források alapján dolgoztak a kérdés kutatói, egyáltalán milyen források vannak, mennyiben tekinthetők hitelesnek, illetve hogyan professzionalizálódott a forrásfelhasználás és a forráskritika, továbbá milyen fontos feldolgozások születtek a tárgykörben (kiemelve a török Taner Akçam munkáit is) – másrészt hogy mennyire tehetetlen a tudomány egy politikai döntéssel, ez esetben Törökország népirtástagadásával szemben. Amit mond, meggyőző, leszámítva a holokauszttagadás párhuzamából átemelt példához fűzött kommentárt: „A tudományos munka alapvetését és magját [...] az abszurditásig vitték. Minden vallomással vallomást szegeztek szembe, »bizonyítékot« »bizonyítékkal«, nézőpontot nézőponttal oltottak ki. Így azonban lehetetlen érvényes kijelentéseket tenni, hiszen minden állítás, minden tanúság és minden érv önkényessé válik, elveszíti minden súlyát és minden jelentőségét (46. p.)” E kijelentés hallatán a részletekben lakozó ördög alighanem

¹⁹ Az ismertetett kötetben az Egység és Haladás Mozgalma (Ittihád ve Terakki Dzsemijeti) tagjait – az eddigi gyakorlattal ellentétben – két szóban, ifjú törököknek nevezik, amely szerintem félrevezető (nem fiatalokról van szó, hanem egy radikális modernizációs kísérlet végrehajtóiról).

a lába szárát csapkodja örömeiben; én csak – részletesebb indoklás hiányában – nem értem. A felvezetésben viszont Elke Hartmannak bizonyosan igaza van: ha valaki „eltökéli, hogy egyszerűen elveti és alapjaiban kérdőjelezi meg a forrásokkal telített, bizonyítékok alapján módszeresen érvelő diskurzust, a történettudománynak nem áll rendelkezésére olyan eszköz, amellyel az együttműködés kikényszeríthető lenne (45. p.)”

Az adott források hitelességéhez kapcsolódik Botos Máté tanulmánya; ő a kérdéskör egyik legfontosabb dokumentumának – a brit külügyminiszter megrendelésére összeállított ún. *Kék könyv* – megbízhatóságát vizsgálja – és igazolja (*A Kék Könyv mint történeti forrás. Megjegyzések az örmény genocídium egyik dokumentációja hitelességének kérdéséhez*, [61]–[74].²⁰). A kiadvány propagandacélból készült ugyan, ám Arnold Toynbee tudósi lelkiismeretességgel dolgozott, dokumentumokat közölt, szemtanúk, túlélők vallomásait is. Azon informátorokat, akiket a lehetséges bosszútól meg kellett védeni, kóddal jelölte, ami szintén fölvetette a hitelesség kérdését. Csakhogy a dokumentumok fönmaradtak, és a könyv új, 2005-ös kiadása a források szerzőit már azonosította.

Christin Pschichholz (*Koloniális pragmatizmus és lakosságtranszfer. Miért nem tiltakozott jobban a Német Birodalom?*, [76]–[84.]) azt vizsgálja, hogy milyen „geopolitikai spekulációk” és háborús (meg gazdasági) érdekek bírták hallgatásra Németországot. Korabeli állításokkal szemben az ugyan tarthatatlan, hogy a németek voltak az ötletgazdák, de az tény, hogy német konzulok és katonák jelentéseiből Berlinben tudták: a deportálás katonai indokai tarthatatlanok. Azonban „A német–oszmán szövetségben rejlő potenciál olyan pragmatizmust szült, amelynek következtében Németország szemet hunyt e népellenes bűncselekmények felett” (82.) Talán nem mellékes, hogy a „kitelepítés” nem egyedi jelenség és nem is csak a központi hatalmak alkalmazták: az orosz hadsereg a frontvonalból tömegeket deportált (uo.).

Artem Ohandjanian (*Az első világháború és az örmény népirtás a törökországi osztrák–magyar diplomácia levelezésének tükrében*, [111]–[121.]) megerősíti azt a képet, amit Nagy Kornél rajzolt Pallavicini őrgórfól; általában fölhívja a figyelmet arra, hogy a Monarchia diplomatái kezdetben – a szövetség jegyében – inkább voltak törökpártiak, jelentéseik később felháborodásukat tükrözték, „Elvégre nemcsak kőkemény politikusok voltak, hanem művelt, morális emberi lények is, akik a piszkos politikai érdekek mellett feszült figyelemmel követték a humanitárius szempontokat és az igazságot ([111.]).” Ráadásul világos volt számukra, hogy Németország és Ausztria érdekei nem vágnak egybe. Vannak olyan k. u. k. jelentések,

²⁰ Korábbi szövegváltozata: Botos Máté: Arnold Joseph Toynbee és az örmény kérdés. In: Dzsotján Gagik – Krajcsir Piroška (szerk.): *Tanulmányok az örmény népirtás témaköréből*. Հետազոտություններ հայոց ցեղասպանության թեմայով. Budapest: Ararát Kulturális Egyesület–Kornétás Kiadó, 2006. 69–76.

amelyek már 1915 januárjában („tehát jóval április előtt”, 114.) gyilkosságokról és rablásokról – amiket a hatóságok „karba tett kézzel” (uo.) néznek – s kurdok által elkövetett mézszárlásokról számolnak be. 1915 novemberében Pallavicini bejutott az akkori török nagyvezírhez, s jelentette Bécsbe, hogy Halil bég kendőzetlenül kifejtette neki: Talát a háború alatt az örménykérdést végleg meg akarja oldani. A hivatkozott dokumentumok az eseménysort már a folyamattal egy időben népirtásként határozták meg. Egy októberi jelentés „a kis-ázsiai katolikus egyházügyek igazgatója (119.)” véleménye nyomán a halottak számát egymillió före becsüli.

Kovács Bálint (*Örmények Magyarországon a két világháború között: kapcsolatok és önszerveződés*, [123]–[146].) főleg a magyar honos örmények és az 1915 után idemenekültek együttműködésével és társadalmi tevékenységével foglalkozik, benne a budapesti örmény katolikus gyülekezet szolidaritási munkájával. Az előbbieket megpróbálták segíteni a beilleszkedésben a frissen érkezetteknek, de a viszony az eltérő múlt, más nyelv, más vallás nyomán nemegyszer feszült volt közöttük. Kovács az őshonukban maradó megsegítésére is kiterjedő karitatív életre, a szervezetépítésre, társadalmi státuszra, születési hely és vallás szerinti megoszlásra koncentrál; legmeglepőbb állítása, hogy az 1938-as és az 1939-es zsidótörvény után sokan bejelentették, nem akarnak a Budapesti Örmény Katolikus Egyházközséghez tartozni: „A levelek stílusában, megfogalmazásában a félelem hangjai hallatszanak ki: mi lesz, ha a zsidók után esetleg az örmények következnek? (140.)”

Poósz Lóránd (*Az örmény népirtás az erdélyi sajtó tükrében*, [147]–[158.] két kolozsvári és két szamosújvári magyar, egy brassói román és egy budapesti lap a három drámai időszakban megjelent (1895–1896-os, 1909-es és 1915-ös) számaint átnézve jut arra a következtetésre, hogy a magyar reflexiók korábban legalábbis vegyesek, 1915-ben pedig gyakorlatilag hiányoznak, nyilván a cenzúra miatt. A szamosújvári – tehát örmény közegben megjelenő – és a többi lapok között e téren nincs lényeges eltérés. Poósz tanulmányának érdemi része viszont meglehetősen vázlatosra sikerült, fontos lenne közzétenni a kutatás részletes eredményeit is.

A népirtás talán első világhírré szert tett memoárjának szerzője a deportálás után Amerikában letelepedett Aurora Mardiganian volt; művéből már 1919-ben némafilm készült, amelyben a szerző saját magát alakította, s amelyből több mint húszpernyi töredéket sikerült restaurálni, és most éppen elérhető.²¹ Merenics Éva: *A társadalmi nem szerepek átalakulása Aurora Mardiganian* Meggyalázott Örményországában genderszempontról tárgyalja a könyvet, ami természetesen plauzibilis, s jól érzékelteti a hagyományos struktúra összeomlását, külön a deportált nők sorsát, sikeres vagy sikertelen túlélési stratégiáit. Azért egy pillanatra elakadhat a lélegzetünk, amikor azt olvassuk, hogy a leírásokból – a zaptijék hasba szúrták a terhes nőket, illetve az volt az egyik kedvtelésük, hogy „felnyitották

²¹ *Ravished Armenia (Auction of Souls)*. https://www.youtube.com/watch?v=uTnCaW-Uo_s

egy-egy várandós nő hasát és megpróbálták kitalálni, fiú lesz-e a magzat, vagy lány” – a szerző erre a „következtetésre” jut: „az örmény közösségtől a népirtás végrehajtóihoz került a társadalmi és biológiai nem alapján meghatározott reprodukciós jogok feletti ellenőrzés (167.)” A roppant tudományosnak tűnő nyelvezet dacára ennek a tagmondatnak nincs bitben mérhető információértéke, mert ember sincs, aki feltételezné, hogy levágott fejű, előtte esetleg kiherélt hullák kísérletet próbálnának tenni a hagyományos férfiuralom további fönntartására, vagy hogy gyermeket kívánnak nemzeni.²²

A konferenciakötet egyetlen török szerzője, Y. Doğan Çetinkaya („*Bosszú! Bosszú! Bosszú! Bosszú!*” „*Egy nemzet felébresztése*”: *oszmán birodalmi propaganda a Balkán-háborúk során [1912–1913]*, [85]–101. [illusztrációk: 102–109.]) a Balkán-háborúknak a muszlimok nacionalizálásában betöltött szerepét taglalja, „a felülről jövő, hivatalos nacionalista politika” és az „alulról induló társadalmi mozgósítás” (86.) kapcsolatát, s az „atrocitáspropaganda” gépezetét világítja meg. Ezek már totális háborúk voltak, amelyek által az Oszmán Birodalom nemcsak európai területének nagy részét veszítette el, hanem – fönnebb említettem – a muszlim tömegeket is pótolhatatlan veszteségek érték, a görög és bolgár függetlenségek gyakran bestiális módon számoltak le velük; különben e módszereket a szemben álló felek kölcsönösen alkalmazták. A muszlim társadalom mozgósításának céljából akkoriban közölt fotók és illusztrációk „nagyon valószínű, hogy agressziót és bosszúszomjat szítottak”, illetve „szerepet játszottak a birodalom különböző közösségei közötti összetűzésekben” (98.), hatásuk pedig átöröklődhetett a háborús évekre is.

Az örmény történelem utolsó korszakával foglalkozó két tanulmány némileg (az OSZK-katalógus említett Ozanjan-portréjához hasonlóan) kilóg az általam Sunyhoz társított keretből. Harutyun Marutyáné (*A „központ” / Moszkva szerepe és a genocidium emlékezete. Az emlékezés ikonográfiája és a Karabah-mozgalom [1988–1990]*, [192]–[216]) nem azért, mert a tavaly ismét élessé váló örmény–azerbajdzsáni konfliktust tárgyalja, hanem mert emlékezetpolitikai szempontokból úgy kapcsolja össze a 19. századi, 20. század eleji nemzeti drámákat a közelmúlt történéseivel, hogy egy folyamatos felszabadító/függetlenségi küzdelem fázisaként ábrázolja őket. Utal rá, hogy a Szovjetunióban 1965-ig nem lehetett beszélni a népirtás áldozatairól, illetve hogy „Nyugat-Örményország pusztá említését is a nacionalizmus megnyilvánulásának tekintették” [192.]. A Karabah-mozgalmat a szerző világtörténelmi jelentőségű folyamatokkal kapcsolja össze; szerepet tulajdonít neki „a szovjet társadalom demokratizálásában” (194.), illetve a kommunizmus bukásában. Az örményországi közvéleménynek a szovjethatalom megítélésében való változásait tükrözi – eszerint az 1988-as szumgaiti pogromban szerepe

²² Merenics Éva a kérdéskör egyik legkiemelkedőbb magyar kutatója. Az egyik tanulmányáról fennebb volt már szó, most vezeklésképpen megemlítem még egy fontos írását: *A Nemezis hadművelet. Egy korai terroristacsoport működésének szükséges és elegendő feltételei. Pro Minoritate*, 2012 Nyár, [15]–29. Lásd ebben a „likvidáltak listáját”-t is.

volt a párt- és államvezetés taktikájának, sőt, sokan a szervezésben és a kivitelezésben is szerepet tulajdonítottak nekik (kár, hogy a szerző nem említi: vannak arra vonatkozó utalások, hogy Szumgait előzményeként örmények korábban azerieket bántalmaztak. Fontos volna ezeknek az adatoknak akár a megerősítése, akár a cáfolata, illetve a muzulmán értelmezés tárgyalása). Kimondottan – elméleti szinten is – „nemzettudat” és „emlékezetpolitika” szálán kapcsolódik e vonulathoz Knuth András tanulmánya (*A jereváni Yerablur katonai temető és az örmény népiertás*, [243]–[263].). A Yerablur temetőt az 1988-ban kezdődő és ma is tartó „karabahi háború” örmény esettjei nyughelyül hozták létre, s folyamatosan vált olyan „emlékezeti helyé”, ahol „az újratemetések megteremtették azt a tartalmat, emlékműanyagot, mely az egész örmény identitás részévé vált” (245.). E panteonba telepítették három, az 1915–1923-as harcokban részt vett „mártír-nemzetvédő” hamvait – Andranik tábornokéit is ide hozták át a kaliforniai Fresnoból; a tanulmány az ő portréjuk megrajzolása révén rekonstruálja a tudatos ellenállás-történetet mint nemzetiidentitás-képző hagyományt.

Dickran Kouymjian *Az örmény tulajdon népiertó elkobzása és megsemmisítése*, [217]–[226.] című, folyóiratunk ugyanebben a számában Vizi Balázs által már említett dolgozata az örmény közösség egykori vagyonának, „elhagyott magántulajdon”-ának, épített örökségének eltulajdonítását és fokozatos elpusztítását dolgozza föl; a műemlékek megsemmisítését a népiertó politika folytatásaként minősítve. Ismerteti ugyanakkor a jóvátétel – az ingatlanokra is kiterjedő – még létező esélyeit. A kilikiai katolikosz például 2015-ben a sisi katolikoszátus „és a hozzá tartozó földbirtokok” visszaszolgáltatását követelte azzal, hogy amennyiben a török bíróság a keresetet elutasítja, az Emberi Jogok Európai Bíróságához fordul (225.). Ezt még ugyanebben az évben meg is tette.

Az izraeli Tair Auron Werfelnek, *A Musza Dagh negyven napja* szerzőjének zsidó származásából, sorsából kiindulva szép esszében (*A Musza Dagh negyven napja. Új észrevételek és felfedezések a könyvvel és annak szerzőjével kapcsolatban*, [227]–[242.] érvel amellett, hogy amit a regény földolgoz, örmény, zsidó és egyetemes történet is egyben. Ugyanő volt az, aki szigorúan elítélte Izraelt, amiért hivatalosan nem ismeri el az 1915-ben kezdődő népiertást.

A Pázmány Armenológiai Intézetének második kötete, Vahe Tachjian könyve a téma olyan elágazását vizsgálja, amelyről eddig nem volt (legalábbis magyarul hozzáférhető) szakirodalom. Magáról a genocídiumról alig van benne szó, inkább az emlékezet szintjén és összehasonlítási alapként jelenik meg; az előzményeket és a következményeket, a folytatást vizsgálja. A tanulmányok színhelyei főképp az Oszmán Birodalomról leszakított régiók: Szíria, Libanon; Bejrút, Damaszkusz, Aleppó – a francia mandátumterület. A tanulmányok főképp az újrakezdést tárgyalják, azt, hogy a közösség vezetői hogyan teremtik újjá az örmény identitást a túlélők körében a szülőföld második elhagyása után. A deportáltak 1918 után előbb megpróbáltak

hazatelepíteni, de a továbbra is érvényes polgárháborús viszonyok elől újra menekülniük kellett, a nagyhatalmak, illetve a Népszövetség védnöksége alatt működő államokba. Tachjian drámai bizonyítékokkal szolgál arra nézve, hogy az identitás-újratemtésnek is tömegestül voltak ártatlan áldozatai. A kötet nyitó tanulmánya, amely a harputi, az első világháború előtti örmény társadalmi életet próbálja a megmaradt primér források alapján rekonstruálni – egyben figyelmeztetve arra, hogy bár a tárgyi emlékek és dokumentumok nagy része megsemmisült, a kutatás e téren még fontos eredményekkel járhat, hiszen neki is sikerült egy fontos forráscsoportra rábukkanania –, egymagában többet mond el az 1915 előtti Oszmán Birodalom nemzetiségi viszonyairól és a belőlük származó feszültségekről, mint Palabyik a maga elvileg tisztázó szándékú könyvében. Először is kiderül belőle, mi az igazság „az örmények forradalmi mozgalmáról”; ő is bizonyítja egyrészt azt, hogy az örmény társadalom nem voksolt volna egészében az elszakadásra (merthogy miért lenne jobb az élet cári alattvalóként; a függetlenség viszont elérhetetlen álom), másrészt hogy az örmény politikai elit egy része igenis folytatott függetlenségi agitációt. Többségében azonban nemcsak realitásérzék volt, hanem a birodalom más népei iránti szolidaritás is. Az a két vezető értelmiségi, akinek munkásságát Tachjian első tanulmánya tárgyalja, szílánan elkötelezte magát az 1908-as reformok mellett, ezektől várta a viszonyok kiegyenlítését (logikusan: mint utaltam rá, a demokratikus fordulatot a szultáni egyeduralom rovására az Ittihad az örmény pártokkal együtt hajtotta végre). Biztonságukat minden intő jel ellenére a demokratikus elvek szerint modernizált egységes államtól remélték – nem volt világos, hogy az egyetnikumú nemzet állama lesz belőle –, ez tette lehetővé az 1908 utáni években kulturális életük megszervezését és gyakorlását. Helyi szinten ez a fellendülő, demonstratív aktusokban is megjelenő kulturális-felekezeti élet, a megoldatlan földkérdés és a török burzsoázia hiánya fokozta a feszültségeket. A kurd agák és bégek hatalmaskodása ellen az örmények maguk is fegyverrel a kézben demonstráltak, csakhogy ezeket a harci eszközöket nem azért szereztek be, hogy szétverjék az államot, hanem a szultáni hatalom – török szövetségeseikkel együtt való – megdöntésére.

A könyv több tanulmányának tehát az a tárgya, hogyan szervezik meg a hazajutó, majd ismét menekülni kényszerülő életben maradottak Szíriában és Libanonban való letelepítését, ottani életét, hogyan jönnek létre és hogyan működnek a táborok, sátor- és vályogvárosok, illetve az új lakónegyedek, s hogyan próbálják újratemtetni bennük a korábbi közeget, tárgyi környezetet. A legszokatlanabb és legfontosabb nézőpont a könyvben az én olvasatomban az, amely az identitás-újra-fölpépítésének veszteségeit látatja. Azokat, akik egyébként is a legtöbbet szenvedtek. A genocídium idején törökök, például katonatisztek, kurdok és mások számos nőt kiemelték a deportáltak tömegéből, akár szolidaritásból, embermentésként, ahogy régebben tudtuk, akár szimplán azért, hogy szeretőjükké vagy prostituálttá tegyék őket. A felekezetre, az első keresztény egyház mítoszára, ezen keresztül a Biblia megszabta erkölcsre épülő, újjászerveződő örmény nemzettudat ezeket

vetette ki magából. Nemcsak azért, mert „feslett életűnek” minősülték, hanem azért is, mert éppen a „gyilkos nemzet” fiainak gyermekeit születték meg. Sokuknak választaniuk kellett az örmény közösség és a gyermekük között. Az elutasítás nem volt persze egységes vagy kizárólagos; Tachjian az ezzel kapcsolatos viták eltérő állásfoglalásait is bemutatja. Éppígy elviselhetetlenné nőtt a feszültség az „igazi” örmények és azon csoportok között, amelyek tagjai évszázadokon át török közegbe ágyazódva éltek, török szokásokat gyakoroltak és viseletet vettek föl, s gyakran az örmény nyelvet sem bírták. S ez éppen most kezdett kitüntetetten fontossá válni. Suny könyvének egyik emlékezetes epizódja szerint az Abdul Hamid-i mézszárlások idején a világot az örmény sorsra felhívni kívánó, a konstantinápolyi Ottomán Bankot megtámadó örmény terroristák kommunikációjában egy fontos ponton azért támadt zavar, mert az egyik harcos nem értette az örményül elhangzott parancsot vagy figyelmeztetést; csak törökül tudott (Suny, 2016. 138.). Ez nem volt akadály annak, hogy részt vegyen az akcióban. Most az aleppói vagy damaszkuszi örmény közösség ki akarta vetni magából azokat, akik „megszentségtelenültek”.

Más vonatkozásban ugyanakkor az örmény közösségi élet újjászervezése az együttélés több száz éves folyamatainak nyugszik, azokból épül tovább. A szerző hangsúlyozza, hogy nemcsak az örmény történelem, hanem az Oszmán Birodalom története is értelmezhetetlenné válik, ha a mostani gyakorlatnak megfelelően a történelmi kutatás az 1915-tel kezdődő események vizsgálatára korlátozódik, esetleg kiegészítve azt a korábbi nevezetesebb öldöklésekkel. Ő is emellett érvel, hogy ami 1895–1896-ban a birodalom több vilajetjében vagy a 20. század elején Adanában történt, nem jellemzi a több évszázados együttélés folyamatát – megerősítve ezzel Suny álláspontját, aki szerint, ha kiterjesztjük a folyamatos mézszárlás konstrukcióját az együttélés több évszázados történetére, akkor eleve lemondunk arról, hogy megérthessük a háború alatti események speciális okait.

Bizonyos pontokon egybecseng ez Palabiyik egyik fontos tételével, amelyre, ígértem, visszatérek még. A török történész szerint a térség biztonságának alapja az Örményország és Törökország közötti kapcsolatok normalizálása, ami szerinte azért nem valósulhat meg, mert a modern örmény nemzettudat a népirtás tételezésén alapul, sőt az teremtette meg; továbbá Örményország nem ismeri el Törökország területi integritását (minthogy „Nyugat-Örményország” lakossága azért török, mert az örményeket kiirtották, illetve elkergették onnan). A diaszpóra pedig, amelynek tőkéjén, adományain múlik a köztársaság stabilitása, nem tűrne meg olyan örmény kormányt, amely a több évszázados történelmi ellentét tételét s főként a népirtás elvét elvetné.

Lehetséges. Lehetséges volna talán a viszony rendezése, ha a népirtás valóban mítosz lenne, nem pedig valóság. Továbbá ha az örmény társadalom nem érezné magát ma is *sok pogány között*. Ebből csak néhányat képviselnek a szomszéd államok vagy a nagyhatalmak. A többi ott van a hazai pályán, az egymásnak feszülő politikai irányzatokban.

MEGKÜZDÉSTÖRTÉNET

KULCSÁR BEÁTA*

Hazatérés Kanadából 1929-ben: deportálás három látószögből

1929. május 13-án a kanadai Battleford elmeegógyintézetébe (*Battleford Mental Hospital*) felvettek egy zavart tudatú magyar cipészt, Darab Józsefet. A kórházi jelentés szerint a férfi, akit Prince Albertből (Saskatchewan tartomány) szállítottak a kórházba, egy-két nappal korábban ollóval megpróbálta leszúrni a feleségét. A kísérlet nem sikerült, mivel a nő kiáltozni kezdett, és a segítségére siettek. A férj azzal magyarázta tettét, hogy az asszony fenyegetően viselkedett, azt mondta neki, nem fogja megérni a reggelt. Az eset megtörténtekor a férfi már két-három napja zavart volt, az a képzet gyötörte, hogy valaki az életére akar törni, még a feleségére is gyanakodott.¹ A pszichiátriára internált férfi hónapokon keresztül az intézmény lakója maradt. A történet nyomán a kanadai bevándorlási minisztérium vizsgálatot indított, melynek eredményeként a hatóságok még ebben az évben Magyarországra deportálták² Darab Józsefet és Darab Józsefnét.

A házaspár nem túl hosszú kanadai tartózkodása 1927–1928-ban kezdődött; ezekben az években vándoroltak ki külön-külön Északkelet-Magyarországról Kanadába,³ ahol a prérítartományok (*Prairie Provinces*) egyikében, Saskatchewanban telepedtek le, és fogtak hozzá az egzisztenciateremtéshez. Darabék a második, egyben a legnépesebb magyar bevándorlási hullámmal (1924–1930) érkeztek.⁴ Saskat-

* A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tudományos segédmunkatársa. E-mail: kulcsar8beata@gmail.com

¹ MNL OL K 139 (Winnipegi Konzulátus), 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 55.

² A „deportálás” (*deportation*) szó a kanadai bevándorlási törvényekben szerepel; a korabeli kanadai és magyar hatóságok egyaránt használták a bevándorlókkal szemben kezdeményezett kiutasítási, kitoloncolási eljárásokra.

³ A tengerentúli magyar bevándorlók fő származási helye éppen ez az északi, északkeleti régió volt. L. Puskás Julianna: Migráció Kelet-Közép-Európában a 19. és 20. században. *Regio*, 1991/4. 26. és Puskás Julianna: Kelet-Európából az USA-ba vándorlás folyamata 1861–1924. *Történelmi Szemle*, 1984/1–2. 158–159.

⁴ A második hullámmal 25–28.000 magyar érkezett Kanadába. L. Patrias, Carmela: *Patriots and Proletarians. Politicizing Hungarian Immigrants in Interwar Canada*. Montreal:

chewan egyáltalán nem volt ismeretlen a magyarok körében, ugyanis az I. világháború előtt – Magyarországról és az Amerikai Egyesült Államokból – Kanadába áramló magyar népességnek éppen a saskatchewan régió volt az első célpontja, a legelső magyar kolóniák, települések itt jöttek létre.⁵ Mivel a kanadai hatóságok a prérre, a nyugati területekre irányították a bevándorlókat, a második hullám magyar bevándorlóinak egy része szintén Saskatchewanban „kötött ki”. A tartományban a Darab-házaspár által választott északibb részén, Saskatoon és Prince Albert környékén az 1900-as évek elején jelentek meg magyarok.⁶ Saskatchewanban 1921-ben még csak 8.946 magyar élt, 1931-ben már 13.363 fő.⁷ A magyar népességnek az 1920-as években lezajlott kanadai bevándorlását – az amerikai és a kanadai bevándorláspolitikákkal⁸ mellett – főként a gazdasági világválság előtti mezőgazdasági konjunktúra, a kanadai gabona iránti világpiaci kereslet alapozta meg. A fellendülés elsősorban a fejlődő közlekedési és piaci hálózatokra, valamint a farmokon folytatott családi jellegű gazdálkodásra épült.⁹ A betelepülő magyarok nagy többsége földműves volt, az 1928–1930 között érkezők 0,91%-át tették ki a kézművesek, a kisiparosok.¹⁰

Tanulmányomban Darab József és Darab Józsefné deportálásának előzményeit, okait, folyamatát és élményeit rekonstruálom, az ügy érintettjeinek – a házaspár, a magyar konzul és a kanadai bevándorlási hatóságok – egymástól eltérő látószögei és tapasztalatai alapján. A kérdés tehát az, mi is történt pontosan, miért és hogyan zajlott le a házaspár kitoloncolása, továbbá hogyan élték meg az egyes szereplők a történeteket, hogyan küzdöttek meg a kihívásokkal, és hogyan próbálták érvényre juttatni saját elképzeléseiket, érdekeiket a deportálási eljárás során. A részletekre és a totalításra egyaránt érzékeny rekonstrukciós kísérlet legalább három szinten hasznosul: teljes áttekintést ad az esetről, és elénk tárja az

McGill-Queen's University Press, 1994. 235. és 237.; Dreisziger F. Nándor: *Years of Growth and Change, 1918–1929*. In: uő: (ed.): *Struggle and Hope. The Hungarian-Canadian Experience*. Toronto: McClelland & Stewart, 1982. 100.

⁵ Kovács, Martin L.: *The Saskatchewan Era 1885–1914*. In: Dreisziger F. Nándor (ed.): *Struggle and Hope. The Hungarian-Canadian Experience*. Toronto: McClelland & Stewart, 1982. 61–93.; Ruzsa Jenő: *A kanadai magyarság története*. Toronto: Ruzsa Jenő ev. Ielkész, 1940. 82–123.

⁶ Kovács, 1982, 66.

⁷ Kósa, John: *Land of Choice. The Hungarians in Canada*. Toronto: University of Toronto Press, 1957. 5. 1921-ben a kanadai magyarok többsége még Saskatchewan tartományban élt, 1931-ben már Ontarióban voltak a legtöbben. A munkaerőt vonzó iparosodottabb Ontario előnye tovább nőtt a későbbiekben.

⁸ Az Amerikai Egyesült Államok az 1920-as évek első felében törvények (1921, 1924) útján, kvótarendszer segítségével jelentős mértékben korlátozta a bevándorlást. Kanada ezzel szemben 1930-ig nyitva volt az európai agrárnépesség számára, így módosult a kivándorlás iránya. Kanada mellett Argentína és Brazília is gyakori kivándorlási célpont lett.

⁹ Friesen, Gerald: *The Canadian prairies: a history*. Toronto: University of Toronto Press, 1987. 301., 329.

¹⁰ Patrias, 1994, 236.

ügy részleteit, összefüggéseit; megismerteti az egyes szereplők élményeit, megküzdési technikáit; illetve betekintést enged a korabeli általánosabb jelenségekbe is, a bevándorlók stresszkezelési stratégiáiba, a deportálási eljárás folyamatába, szabályaiba, a kanadai bevándorláspolitikába vagy a magyar konzul szerepkörébe, szerepfelfogásába. Az írás a mikrotörténelem módszertana szerint készül: egyetlen esetet elemzek részletesen, de általánosabb jelenségek, problémák iránti érdeklődéssel. A rekonstrukciós vizsgálat forrásbázisát a winniepei magyar konzulátus jó állapotban fennmaradt iratgyűjteménye (MNL OL K 139) képezi, elsősorban az a dosszié, mely a Darab-házaspár ügyéhez kapcsolódó iratokat – mindenekelőtt a felek közti levélváltások dokumentumait – tartalmazza.

A házaspár látószöge

Darab József 1895. április 4-én, Darab Józsefné (szül. Jelenik Julianna) 1899. november 28-án született, mindketten Sárospatakon. Innen vándoroltak ki Kanadába. A Zemplén vármegyei alispáni hivatal 1927 januárjában és 1928 februárjában állított ki útlevelet számukra.¹¹ Először – jellemző módon – a férfi hagyta el Magyarországot, és 1927. április 9-én Halifaxban, a Lancastria nevű hajó fedélzetéről

¹¹ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 40., 42.

szállt partra. A felesége 1928. május 3-án az Ascaniával érkezett Quebecbe.¹² A nő később azt állította, hogy kivándorlásuk előtt mindenüket eladták.¹³

A férfi kezdetben egy barátja, bizonyos Steve Suette farmján (Saskatchewan) dolgozott több mint egy évig.¹⁴ Az Északi-Saskatchewan folyó partján lévő Prince Albertbe valószínűleg azután költözött, hogy felesége is megérkezett Kanadába.¹⁵ Itt már cipészként tevékenykedett, felesége pedig varrónőként dolgozott. Jövedelmi helyzetükről nem tartalmaznak pontos adatokat a források, különösen a férj bevételei maradnak homályban, az azonban valószínűsíthető, hogy az asszony varrónői tevékenysége révén értékelhető jövedelemhez jutottak. A dokumentumok alapján nem teljesen egyértelmű az sem, hogy az a ház, amiben laktak, a házaspár vagy csak a feleség tulajdonában volt-e. Az otthon eladott javakból származó pénzt részben ebbe az ingatlanba fektethették. Nehéz rekonstruálni, hogy milyen tervekkel érkeztek Kanadába. A nő szerint az volt a céljuk, hogy a megkeresett pénzből egy kanadai farmot vásároljanak, tehát a városi kisiparosi életet – ha hihetünk neki – átmenetinek tekintették.¹⁶ A férfi elmezavara azonban kizökkenette őket terveik megvalósításának folyamatából.

Kettejük közül elsősorban a feleség látószögéből láthatjuk az eseményeket, mivel a konzulátusi dossziében fennmaradt levelek tőle származnak. Ő azonban főként kettejük nevében nyilatkozott, a férje álláspontját és érdekeit is reprezentálta. Levelei a deportálással szembeni küzdelem „jegyében” születtek, és a deportálás elkerülésére irányultak.

Darab Józsefnének a deportálás miatti fenyegetettségre adott reakciói leírhatók a *megküzdés* fogalmával, amit rendszerint az átlagosnál fokozottabb megterhelés viszonyai között alkalmazott kontrollkísérletekre szoktak használni. A megküzdés célja a megterhelő viszonyok miatti egyensúlyvesztés, bizonytalanság- és stresszérzés kezelése, csökkentése. A szakirodalomban legtöbbször idézett és legáltalánosabban elfogadott definíció szerint „megküzdésnek tekinthető minden olyan kognitív vagy viselkedéses erőfeszítés, amellyel az egyén azokat a külső és belső hatásokat próbálja kezelni, amelyeket úgy értékel, hogy felülmúlják vagy felemésztenek

¹² MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 55.

¹³ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 60.

¹⁴ A konzulátusi dossziében nincs adat Steve Suette személyéről és arról, hogy hogyan kerültek kapcsolatba egymással.

¹⁵ Prince Albert számára az 1927–1929 közti időszak jelentősnek bizonyult a bevándorló népesség bővülése és az urbanizálódás szempontjából. Az 1920-as évek végén a vasúti hálózat fejlődésének új szakaszához érkezett, egyre több települést kapcsoltak össze Prince Alberttel. L. Abrams, Gary William David: *Prince Albert: the First Century 1866–1966*. Saskatoon: Modern Press, 1976. 271–273.

¹⁶ „[...] *ha mi is el érjük a célunkat mi is farmon akarunk élni.*” MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 35.

aktuális személyes forrásait”.¹⁷ Vagyis a megküzdés során az egyén a külvilágból érkező fenyegetésekre és a belső feszültségekre reagál, és komfortérzete növelése érdekében a saját viselkedését és gondolatait, ezáltal az érzelmeit szabályozza, irányítja.¹⁸ Darab Józsefné esetében viselkedéses és kognitív megküzdési erőfeszítésekkel egyaránt találkozhatunk. Az asszony ugyanis fokozott érzékenységet mutatott a veszély jelzései iránt, és arra törekedett – részben tudatosan, részben ösztönösen –, hogy a külső fenyegetettség és a belső bizonytalanságérzés megszüntetéséhez szükséges stratégiák, eljárások széles skáláját alkalmazza.

Viselkedéses főstratégiája a problémával való szembehelyezkedés, a konfrontáció volt, melynek jegyében számos egyéb stratégiát, eljárást használt. Többek között „elébe ment” az eseményeknek, felkészítette önmagát a kívülről érkező támadásra. Veszélyérzetének engedve már 1929. június 18-án, tehát a deportálási döntés előtt levelet írt a konzulnak, melyben nyílt kérést fogalmazott meg:

„Alul írott azon alázatos kérelemmel járulok Tekintesteséged [sic] elébe, hogy férjem Darab József Prince Alberti lakos jelenleg Batlefordon az Elme gyógy intézetbe van. [...] Méltóztason meg engedni és ki eszközölni hogy itt maradhason, hogy ne deportálják. [...] Méltóztason egy szerencsétlen asszony sorsát megkönyebíteni, hogy ne legyek kénytelen haza menni. Mert a férjem nélkül nem bírnék itt maradni.”¹⁹

Vagyis az asszony arra kérte Schefbeck Jakab Istvánt, érje el, hogy férje választott hazájukban maradhasson, s így neki se kelljen repatriálnia.

Lényeges viselkedéses stratégiája volt a támogató, a szövetséges keresése (a konzul személyében) is, ezzel összefüggésben a meggyőző érvek felsorakoztatása. Ezek az érvek a történekről kialakított saját olvasatából bontakoznak ki. Darab Józsefné már említett első, június 18-án írt levelében úgy emlékezett vissza, hogy férje május 4-én lett beteg, ekkor „*nagy hűlése volt és nagy szék rekedése*”. Mivel nem lett jobban, május 12-én orvost hívatott hozzá, aki orvosságot és pihenést írt elő a beteg számára, illetve azt tanácsolta az asszonynak, hogy amennyiben a férje nem tudna aludni, őriztesse, mert „*rohamja lesz*”. A férfi nem vette be az orvosságot, így „*ki ütöt rajta a roham és meg szur*”. A feleség úgy vélte, a férje nem ép elmével követte el tettét, ezért nem állapítható meg a felelőssége. Továbbá

¹⁷ Boross Ottilia – Pléh Csaba (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába: olvasmányok és feladatok a lélektan alapkérdéseinek tanulmányozásához*. Budapest: Osiris, 2004. 455.

¹⁸ A megküzdésnek több modellje, tipológiája is van. A legelterjedtebb felosztás szerint két nagy kategória különböztethető meg egymástól: a problémafókuszú és az érzelemfókuszú megküzdés. Egyesek ezen a duális felosztáson, vagy ennek kiegészített, újragondolt modelljén belül különítenek el további – viselkedéses és kognitív jellegű – megküzdési típusokat, eljárásokat. A megküzdés pszichológiájához l. Boross – Pléh, 2004. 451–476. A saját elemzésemet nem illeszttem a pszichológiai szakirodalomban található modellekbe, csak a viselkedéses és a kognitív megküzdési kategóriákat használok.

¹⁹ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 64–65.

biztosította a konzult arról, hogy a férfi „józan életű tisztességes és becsületes ember, aki törvénybe ütköző dolgot soh se cselekedet sem az Ő hazába sem itten az új hazába”. Emellett megosztotta félelmeit a deportálás lehetséges tragikus következményeiről. Szerinte deportálás esetén fennáll a veszélye annak, hogy a férje öngyilkos lesz, mert Magyarországon mindent eladtak, ott már „nincs mihez fogni”. Ezzel szemben Kanadában kilátásaik vannak az egzisztenciateremtésre („[...] itt meg ha Isten segít, 3-4 év múlva ki mehesünk homstédra²⁰ egy kis pénzrel”), ráadásul már érzelmileg is kötődnek a helyhez („Mi meg szerettük eszt az országot aki be fogadot benünket és kenyeret adott.”). Emellett kiemelte, hogy hajlandó a kórházi költségeket kifizetni, és hogy mindketten meg tudnak majd élni az ő varrónői keresetéből. Arról is tájékoztatta a konzult: esély van arra, hogy a férfi pár héten belül elhagyja a kórházat.²¹ Tehát az asszony azon az állásponton volt, hogy megérdemlik a kedvező elbírálást és a konzuli segítséget, mégpedig azért, mert a férje nem volt beszámítható tette elkövetésekor, ráadásul büntetlen előéletű, képesek az önellátásra, érzelmileg kötődnek Kanadához, és a deportálás akár tragédiába is torkollhat. Érvelésével a tett súlyát kicsinyítette, és a deportálás lehetséges negatív következményeit hangsúlyozta. Darabné védekezése alapján feltételezhető, az asszony tisztában volt azzal, hogy a kanadai hatóságok nem tolerálják a beteg, elmezavarodott, bűncselekményeket elkövető és közteherré váló bevándorlókat, és ellenük deportálási eljárást indíthatnak. Ezért érezhette szükségét annak, hogy azt bizonygassa, esetükben nem állnak fenn ezek a körülmények.

A szövetséges megnyerését célzó megküzdési stratégiához – az érvelésen kívül – egyéb eljárások is kapcsolódtak, mint az empátia, különböző érzelmek (sajnálát, együttérzés) kiváltása, és – férje megbízhatóságának szavatolásán, az anyagi erőfeszítés és a férje iránti felelősség vállalásának hajlandóságán keresztül – a bizalom kialakítása a konzulban.

Az egyik lehetséges olvasat szerint fent bemutatott első levele tárgyalási szituációra emlékeztet, ahol a hátrányos helyzetben lévő fél proaktív módon „elébe megy” az eseményeknek, feltárja a problémát, segítséget kér, a megoldását keresi; és saját pozíciója erősítését szövetséges megnyerésével, meggyőző érveléssel, érzelmek kiváltásával és anyagi erőfeszítés felajánlásával igyekszik elérni. Valószínűbb azonban az, hogy a megküzdés folyamata korántsem volt ennyire átgondolt, tudatosan, hideg fejjel felépített, vagyis ezeknek a „stratégiáknak” egy részét a veszélyérzet mobilizálta a küzdeni képes, kitartó, céltudatos asszonyban, aki ösztönösen alkalmazott különböző, az érdekvédelem szolgálatába állítható eljárásokat. Lehetséges, hogy ezek a részben ösztönösen használt „technikák” olyan tudáselemek voltak, melyek a környezetükben lezajlott deportálási eljárások megfigyeléséből, más bevándorlók kitoloncolással szemben tett erőfeszítéseinek tapasztalatából

²⁰ *homestead* = telepes birtok

²¹ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 64–65.

származtak. Továbbá azt is érdemes kiemelni, hogy az érzelmek kiváltására alkalmas kétségbeesett kérések, fordulatok vagy a bizakodó kijelentések²² mögött valódi félelmek, szorongások és remények léteztek.

A konzulnak az év második felében írt további leveleiben lényegében az említett cselekvéses erőfeszítéseket ismételte meg és egészítette ki. Nyílt kéréseket fogalmazott meg, és mindenekelőtt a konzul mint szövetséges megnyerésére fókuszált a korábban már felsorolt eszközökkel (érvelés, együttérzés kiváltása, bizalom kialakítása stb.). Ennek jegyében levelei egyikében (július 17.) hangsúlyozta saját szerencsétlenségét, a Kanadához való kötődésüket („*Meg szeretük ezt a kontrit*”²³), a deportálás kockázatát (inkább ő is meghal, mintsem „*a nagy szegénységre*” menjenek haza), és újból szavatolta férje megbízhatóságát („*ő egy becsületes, jozan életű ember volt és semi törvénybe ütköző dolgot nem cselekedet*”).²⁴ Egy másik küldeményében (november 4.) azt emelte ki, hogy a kórházból a férfi gyógyultan tért haza („*a férjem egészséges munka képes*”).²⁵ Valamint megismételte, hogy kész a férje miatt anyagi kiadásokat vállalni, ha kell, ezt írásba is adja (augusztus 19.).²⁶

A Darab Józsefné által írt levelekből a házaspárral történtek és a deportálási eljárás különböző elemei, epizódjai is kibonthatók, melyekre – a további megküzdési eljárások bemutatása előtt – érdemes röviden kitérni. Többek között kiderül, hogy az asszony félelmei megalapozottak voltak, a kanadai kormányzat a deportálásukra készült. Erre utalt az, hogy a bevándorlási hivatal képviselői, Thomas Gelley és két „*inspector*” július 12-én és 16-án kiszállt hozzájuk, és elvitték útlevelüket (férje ekkor még a kórházban volt).²⁷ A levelekből (augusztus 19., október 17.) arra is fény derül, hogy az orvosi vizsgálatok a férfinél szifiliszot mutattak ki,²⁸ ami deportálását is nagyban meghatározta; Darabné július 17-én egyébként még arról tájékoztatta

²² „*Méltóztason egy szerencsétlen asszony sorsát meg könyebíteni*”, „*Méltóztason el követni mindent, hogy egy szerencsétlen Magyar asszonyon segítsen*”, „*Segítsenek egy szerencsétlen asszonyon a jó Isten meg fizet Tekinteteségednek*”, „*Választ reménységgel várva*”, „[...] minden remény meg van rá hogy itt maradhasunk.” stb. MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 38., 51., 60., 65.

²³ *kontri/country* = ország

²⁴ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 59.

²⁵ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 38.

²⁶ „*Hajlandó vagyok a férjemet 3 évig kezelteni itt ebe az országba a saját költségemen, nem lesz az Álom terhére. Hisz itt már saját házam van és ado fizetője ezen Országna. Váladom a felelőséget a férjemet s ha kell alá is irathatok az iteni Magyarokkal és az ismerős Angolokkal. [...] Még egyszer ismételtem, hogy nem fogok az Álom terhére lenni és férjemet váladom a felelőséget.*” MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 50–51.

²⁷ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 59.

²⁸ „*A fő orvos úr aszt felelte, hogy igen a fejével rendbe van egészen csak a vére cifiliszos [...]*” MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 50. Lásd még a konzul sorait: „[...] férje a bevándorlók meg nem engedett osztályába tartozik, tekintettel, hogy [...] syphilisben szenved.” MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 45.

a konzult, hogy férjének „agytífusza” van.²⁹ Az asszony sorai azt is felfedik, hogy meggondolta magát, és úgy döntött, hogy amennyiben a férjét deportálnák, ő mégsem térne haza vele. Ezt egzisztenciális megfontolásokkal indokolta augusztus 22-i levelében:

„[...] én nem megyek vele haza. Nincs mihez fogni és így én itt dolgozhatom és öttet kezelhettem. S ha ki tisztul a vére aszt hiszem orvosi bizonyítványal vissza jöhet, ha nem akor anyit birok majd keresni, hogy egy mühejt nyithasson otthon. Talán egy pár év mulva én megyek haza, hogy öregségünkre legyen valami.”³⁰

*Thomas Gelley kanadai bevándorlási biztos
1930 körül*

A konzulnak küldött soraiból (november 4.) az is megtudható, hogy férje valamikor szeptemberben, tehát hosszú hónapok után tért haza Prince Albert-i otthonába,³¹ és hogy Darabné megállapodott a hatóságokkal a férje utáni kórházi költségek részletekben történő kifizetéséről.³² Egy másik levele (november 7.) pedig azt teszi nyilvánvalóvá, hogy nem tudott angolul (alig egy–másfél éve volt Kanadában), ügyvédjével is tolmács útján érintkezett.³³

A deportálási döntés után az asszony további megküzdési stratégiákat is alkalmazott. A szövetségesi kör bővítése jegyében egy ügyvédől, Dr. Davistól is segítséget kért, „*hogy ha lehet az is segítsen*” (augusztus 19.).³⁴ Szintén lényeges, felértékelődött eljárásnak tekinthető a monitorozás, vagyis az információszerzés, ami a cselekvés-előkészítést és a csapásra való lelki felkészülést segítette elő. Egy kül-

²⁹ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 59.

³⁰ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 48.

³¹ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 37.

³² MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 37.

³³ „*Tulajdon képen én nem is halotam [azt a megjegyzést, amit az ügyvéd a magyar konzulra tett – a szerz. megj.] de a tolmácsom mondta, mert még nem értem teljesen az angol nyelvet, így muszáj tolmácsot hívnom ha törvényesen akarok el intézni valamit.*” MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 34–35. Az angol nyelv ismerete nélkül érkező kanadai magyar bevándorlók nyelvhasználata, a hatóságokkal való érintkezésük gyakorlata egy következő kutatás tárgyát képezi.

³⁴ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 37., 51.

deményéből (november 4.) kiderül, hogy Thomas Gelley winnipégi bevándorlási biztossal is felvette a kapcsolatot, aki megígérte neki, hogy amint a deportálási eljárással összefüggő hírt kap Ottawából, értesíti az asszonyt.³⁵ Egy másik levélből (augusztus 19.) az is tudható, hogy amikor tájékoztatást kapott arról, hogy férjét gyógyíthatatlan betegség miatt akarják deportálni, azonnal felhívta az intézet főorvosát, „McNeel”-t,³⁶ és megkérdezte, mi baja van a férfinak. Szifilisz – tájékoztatta az orvos.³⁷

A levelekből egy sajátos megküzdési eljárás, a félrevezetés, az elhallgatás is kitér – ami a szövetséges keresésének stratégiájához kapcsolódott, és a konzulban kialakított bizalom elvesztésének megelőzését szolgálhatta. Ahogy már láttuk, a nő először azt írta a konzulnak, hogy férje agytfusztól szenved, majd arról tájékoztatta, hogy szifilisz. A betegségről azonban a feleség már korábban is tudhatott. Augusztus 19-i levelének egy részlete („*lehet, hogy soh se kapja vissza, de lehet hogy vissza kapja*”)³⁸ ugyanis arra utal, hogy a férfi betegsége már a tünetmentesség, a lappangás szakaszában volt,³⁹ és hogy a férjét már korábban is kezelték Kanadában szifilisszel. Ezt támasztja alá az, hogy amint hírt kapott arról, hogy a deportálási eljárás alapja a szifilisz diagnózis, Darabné felkereste Dr. Reidet, azt az orvost, „*ki a férjemet először is kezelte*”. Tőle próbálta megtudni, hogy „*kitisztulna-e a vére*”, amennyiben a férje – továbbra is – kezelést kapna. Az orvos állítólag azt válaszolta, igen, de ehhez szüksége lesz három évre.⁴⁰ Egy későbbi

³⁵ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 37.

³⁶ James MacNeill (1873–1945) a North Battleford-i elmeegógyintézet főorvosa, egyben az intézmény egyik alapítója volt. Az orvos végzettségű MacNeill 1913-ban több hónapon keresztül tanulmányozta a pszichiátriát és a mentális betegek intézményi ellátásának módszertanát Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban. 1914 és 1945 között volt az intézmény főorvosa, vezetője. Tevékenysége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a kórház a mentális betegségek kezelésének modern intézményévé vált. L. Mental Health Services. *The Encyclopedia of Saskatchewan*. https://esask.uregina.ca/entry/mental_health_services.jsp (Letöltés ideje: 2021. március 14.)

³⁷ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 50.

³⁸ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 50.

³⁹ A szifilisz – ha nem kezelték megfelelően – több szakaszban zajlott le. Az első stádiumban, általában az első három hétben megjelentek a szifilisz fekélyek, melyek néhány hét alatt spontán módon elmúltak. Hat héttel később, a második szakasz részeként változatos bőrtünetek és egyéb szimptómák (láz, fejfájás, nyirokcsomó-megnagyobbodás stb.) is jelentkeztek, ezek szintén elmúltak egy idő után. Ezt követően egy több éves időszak következett hosszabb tünetmentes periódusokkal. A kórokozó azonban idővel megtámadta a belső szerveket, és súlyos károkat, elváltozásokat okozott a szív- és érrendszerben, az idegrendszerben, a májban, valamint a bőrön és a csontokon is. Elég valószínű, hogy Darab József mentális zavarai összefüggésben álltak szifiliszével, mivel az kiváltója lehetett többféle neurológiai, pszichiátriai betegségnek is. A szifiliszhez és szövődményeihez l. Tisza Timea: Új trendek és kihívások a szexuális úton terjedő fertőzések területén. *Magyar Tudomány*, 2020/3. 333–335.

⁴⁰ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 50. Ugyanebben a levélben az asszony azt állította, hogy Dr. McNeel sem ítélte a férjét gyógyíthatatlannak.

küldeményében (november 4.) a nő azt állította a konzulnak, hogy férje „*ezt a betegségét fluba kapta*”.⁴¹

Darabné soraiban néhány kognitív megküzdési technika is azonosítható. Az egyik annak a gondolatnak az interiorizálása volt, hogy nemcsak ők szerették meg Kanadát, de Kanada is megszerette őket („*szeretik az angol népek a munkámat s pártolnak*”).⁴² A környezet befogadóként való érzékelése, a közeg szívélyességének tudatosítása valamelyest csökkenthette a nő belső feszültségét, és fokozhatta reményeit. Szintén a feszültséget mérsékelhette az önbiztatás és azon közlések felértékelése, melyek pozitív kimenetellel kecsegtettek: „*Az ügyvédem még semit sem kapott Ottavából és biztat, hogy nem kel félnem [...]*”.⁴³

Szintén kognitív megküzdési eljárás volt a bűnös azonosítása. Bár nem írta le leveleiben teljesen nyíltan, de bizalma megrendülhetett a konzulban. Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy – ha hihetünk sorainak – ügyvédje Schefbeckket vádolta a deportálási eljárás elindításáért, amit az asszony meg is írt a konzulnak november 4-i levelében.⁴⁴ A bizalomvesztést mutatja, hogy ugyanebben „egyértelművé” akarta tenni, miért kérte a címzett segítségét:

„Én nem azért fordultam a M. K. Konzul Úrhoz, hogy haza deportáljon, hanem hogy meg voltam ijedve, hogy haza kell menni, és mi itt akarunk maradni, hogy segítsen a M. Úr rajtunk.”⁴⁵

A konzul másnapi levelében (november 5.) határozottan elutasította a vádat,⁴⁶ az asszony pedig utólag bocsánatot kért tőle (november 7.).⁴⁷ Bár Darabné végig reménykedett a pozitív kimenetelben, leveleiben mind kétségbeesettebb hangot ütött meg.

⁴¹ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 38. Valószínűleg azt szerette volna közölni, hogy férje nem „hagyományos” úton, hanem valamiféle cseppfertőzéssel kapta el, ahogy az influenzát (*flu*) szokás.

⁴² MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 60.

⁴³ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 37.

⁴⁴ Ebben Darab Józsefné azt írta, hogy az ügyvéd egészen elcsodálkozott a deportálási eljárás elindításán, és azt mondta, hogy „*Nem Magyar Konzul az, aki erővel deportál haza egy hozzá segítségér fojamoto magyart*”. MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 37.

⁴⁵ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 38.

⁴⁶ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 36.

⁴⁷ „*Nagyon szépen kérek bocsánatot ha meg sértetem a Méltóságos Urat. Én nem rágalmazom meg. Sőt hálás vagyok érte, amit egy év múlva be is tudok bizonyítani egy gyönyörű abrosszal amit saját magam csinálom de köl egy év míg végzek vele. Biztos vagyok bene hogy a Méltóságos asszony nagyon fog örülni neki. [...] Távol áljon az tőlem, hogy én kételkedjem szives fáradozásában.*” MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 34.

A hatóságok november második hetében a winniepei Bevándorlási Házba (*Immigration Hall*) internálták a házaspárt.⁴⁸ Ez felkészületlenül, váratlanul érte őket, a ház eladása és 100 dollárnyi kintlévőségük összeszedése meg nem valósított feladatként tornyosult följük.⁴⁹ November végén a nő elveszíthette a reményeit, mert 18-án már azt írta a konzulnak, hogy ha semmit sem lehet tenni, „*belenyugszunk a változhatatlanba*”.⁵⁰

A winniepei magyar konzulátus látszószöge

Az I. világháborút követően az önálló magyar külügyi szolgálat kiépítése hosszabb folyamat volt. 1920 végéig tizennégy magyar követség, képviselő, konzulátus, konzuli képviselő kezdte meg munkáját, mind európai városokban (Bécs, Bern, Vatikán, Berlin, Hága, Róma, Varsó, Belgrád, Prága, Párizs, Berlin, Hamburg, Köln, Trieszt). 1921-ben Bukarestben, Stockholmban, Münchenben, Londonban, Szófiában és Washingtonban is létesült külképviselet, ugyanebben az évben a Nemzetek Szövetsége genfi központja mellé magyar titkárságot hoztak létre. 1922-ben Kolozsvárt útlevel-kirendeltség, Brüsszelben követség nyílt meg. 1922-ben tengerentúli városokban (New York, Chicago, Cleveland, Pittsburgh) is létrejöttek konzuli helyek. 1923-an Tallinnba és Milanóba, 1924-ben Isztambulba, 1925-ben Athénba és São Paulóba, 1926-ban Zágrádba és Madridba, 1927-ben Rio de Janeiróba és Pozsonyba, 1928-ban pedig Buenos Airesbe telepítettek magyar külképviseletet. Ami Kanadát illeti, 1922-ben Montrealban főkonzulátus, 1927-ben Winnipegben konzulátus nyílt,⁵¹ az első winniepei konzul Schebeck Jakab István⁵² lett. Konzuli joghatósága kiterjedt Manitoba, Saskatchewan, Alberta és British Columbia tartományaira, valamint Yukon területére és az Északnyugati

⁴⁸ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 27. A winniepei *Immigration Hall* a kormányzat által, főként az átvonuló bevándorlók részére fenntartott, és nagyjából 200 fő elhelyezésére alkalmas intézmény volt. (A montreali magyar konzul jelentése a Külügyminisztériumnak a nyugat-kanadai bevándorlás problémáiról és az ottani magyarok helyzetéről. In: Bán D. András – Diószegi László – Fejős Zoltán – Romsics Ignác – Vinnai Győző [szerk.]: *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944.* Budapest: Teleki László Alapítvány, 1995. 571.) Az *Immigration Hall*, akárcsak a többi kanadai intézmény magyar nyelvű említésekor a forrásokban szereplő magyar verziókat használok. Az *Immigration Hall* magyar megfelelője a Bevándorlási Ház.

⁴⁹ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 27.

⁵⁰ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 20.

⁵¹ Pritz Pál: A bécsi követség története a két háború között. *Külügyi Szemle*, 2013/2. 61–62.

⁵² (Petényi) Schebeck Jakab István (1884–1936) korábban a chicagói konzuli kirendeltség vezetője (konzuli címmel felruházott alkonzulja) volt. 1927 tavaszán helyezték a winniepei konzulátus élére mint konzuli címmel felruházott alkonzult, 1928 augusztusában nevezték ki konzullá. A konzulátust haláláig vezette. 1934 januárjában Petényire változtatta a nevét. *Külügyi*

A magyar konzulátus helyszínéül szolgáló épület (Union Bank, később Royal Bank of Canada épülete) 1911-ben

régióra (vagyis Nyugat- és Észak-Kanadára). A winniepei konzulátus 1927. május 26-án kezdte meg működését.⁵³

A winniepei konzulátusi dokumentumok arról tanúskodnak, hogy a konzulnak elsősorban segítői-támogatói és hatósági (közjegyzői, útlevél-kiállítási, -megújítási stb.), valamint jelentéstételi feladatai voltak. A konzuloknak már a Monarchia korában is kötelességük volt az állampolgárok segítése, „oltalomban részesítése”. Ez az „oltalom” lehetett tanács, iránymutatás vagy különböző célokra (kórházi ápolás, temetkezés, hazautazás stb.) felhasználható pénzügyi gyorssegély, megelőlegezett költségtérítés. A konzuli feladatok közé tartozott a külföldi hatóságok előtt történő „felszólalás”, az állampolgárok érdekképviselete is.⁵⁴ A Monarchia korában és később is a konzulok a saját külföldi kerületükben gazdaságpolitikai szereppel is bírtak.⁵⁵ Bár az 1920 utáni időszakból nem található a feladataikat és a tőlük elvárt magatartási normát részletesen előíró jogszabály, a külügyi apparátus

Közlöny, 1922. június 20. 100., 1925. február 2. 31., 1927. május 30. 61., 1928. szeptember 15. 63., 1934. június 15. 31.

⁵³ *Külügyi Közlöny*, 1927. július 15. 64.

⁵⁴ Rényi József: *A külügyi közigazgatás*. Budapest: Franklin, 1912. 47–48.

⁵⁵ Feladatuk volt közgazdasági jelentések írása is. Rényi, 1912, 46. Az 1918. évi V. néptörvény 6. § szerint: „A magyar konzuli hivatalok külföldi kerületükben főleg a hazai közgazdaság érdekeit szolgálják és ezen, valamint egyéb teendőket azon utasítások szerint látják el, amelyeket a magyar külügyminiszter vagy a felettes magyar diplomáciai képviselő útján nyerne.”

személyi állományának kiválasztási rendjéhez kapcsolódó 1920. évi 8.889 M. E. számú rendelet – mely a külügyi szolgálat fogalmazói szakában való alkalmazás feltételeit rögzítette – betekintést enged valamelyest a követelményekbe. A rendelet az apparátusba jelentkezőktől megkövetelte a megfelelő tanulmányokat, tapasztalatokat és a testi alkalmasságot, valamint a jogi, közigazgatási, gazdaságpolitikai, történelmi, földrajzi ismereteket és a nyelvi-fordítási kompetenciákat (utóbbiakat vizsgán kellett bizonyítaniuk). A jelölteknek a rendelet értelmében modor, fellépés, tapintat és a nemzeti gondolkodás tekintetében is meg kellett felelniük a külügyi szolgálat követelményeinek.⁵⁶

Az alábbiakban a konzul „megküzdési”, ügykezelési stratégiáit vizsgálom, az előbbiektől eltérően nem az individuum és a magatartáspszichológia pozíciójából, hanem közigazgatási, külügyi tisztviselői aspektusból. A kérdés tehát az, hogy a konzul hogyan, milyen cselekvési stratégiákkal kezelte a „Darab-ügyet”. Eljárása nemcsak az ügy részleteit, de a funkció megkövetelte segítő–támogatói és közvetítői szerepkört, általános magatartást, fellépést is elénk tárja. Schefbeck Jakab intézkedései döntően azt mutatják, hogy teljes mértékben megfelelt a konzulokkal szemben támasztott követelményeknek, a segítői szerepnek.

Schefbeck legfőbb ügykezelési stratégiája a lelkiismeretes támogatás, az együttműködés volt. Ez magában foglalta a gyors válaszadást, az informatív tájékoztatást, valamint a dolgok megváltoztatására irányuló, levelezésen és személyes közbenjáráson alapuló intézkedést is.⁵⁷

Példának okáért a Darab Józsefné által június 18-án írt és a konzulátuson 20-án iktatott aggódó levélre már 20-án válaszolt, ebben biztosította az asszonyt arról, hogy

„[...] ez a hivatal szívesen meg fog tenni mindent, ami törvények keretén belül megtehető, hogy férje ne deportáltassék, feltéve, hogy tényleg teljesen kigyógyul és hogy Ön képes lesz a kórházi költségeket kifizetni. [...] Ha férje deportálási [sic!] iránti intézkedés megérkezik ezen hivatalhoz, akkor újból fogok Önnek írni és meg fogjuk fellebbezni a deportálási rendeletet, de már most kell értesítenem arról, hogy ez a hivatal nem vállalhat felelősséget arra, hogy a bevándorlásügyi miniszter helyt is adjon ezen hivatal fellebbezésének.”⁵⁸

A lényegre, az informativitásra fókuszáló leveleiben mindig világosan közölte Darab Józsefnével a kanadai bevándorlási hivatal hozzá eljuttatott döntéseit és várható lépéseit. Július 23-án például arról értesítette az asszonyt, hogy a bevándorlási hivatal azt követően fog dönteni a férje sorsáról, hogy egy bizottság megvizsgálta,

⁵⁶ *Magyarországi Rendeletek Tára 1920.* Budapest: Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1920. 527–534.

⁵⁷ A személyes intézkedéshez lásd: MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 58.

⁵⁸ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 62.

meggyógyult-e és keresőképes-e.⁵⁹ Augusztus 15-én már arról tudósított – rögtön azután, hogy hírt kapott róla –, hogy a bizottság deportálásra ítélte a férfit.⁶⁰ A saját kezdeményezéseiről, lépéseiről, a hatóságoknak írt levelei tartalmáról hasonló lelkiismeretességgel tájékoztatta a házaspárt.

A konzul tehát nemcsak tájékoztatott, de a dolgok menetét is megpróbálta megfordítani. Augusztus 26-án fellebbezést nyújtott be az ottawai bevándorlási biztosnak, amiben az asszonytól kapott információkat, érveket és saját argumentumait tolmácsolta a hivatalnak (Schebeck azzal érvelt, hogy Magyarországra visszatérve a párnak rendkívül nehéz lesz eltartania magát).⁶¹ A fellebbezés azonban nem volt, nem is lehetett sikeres. A bevándorlási minisztérium arra hivatkozva, hogy a férfi eleve jogtalanul lépett Kanada területére, elutasította azt (október 12.).⁶²

A konzul azonban nem adta fel, november 12-én – a winniepegi bevándorlási biztos, Thomas Gelley útján – kérelmet nyújtott be, amelyben arra kérte a kanadai hatóságokat, hogy függesszék fel a már a winniepegi Bevándorlási Házba internált házaspárral szemben foganatosított deportálási eljárást, legalább arra az időre, amíg Darabék eladják a javaikat, elintézik függő ügyeiket. De a legjobb az lenne, ha három évre elhalasztanák a végrehajtást.⁶³ Schebeck – ezzel a lépésével – hasznos, kiaknázzható időt akart nyerni a párnak. Kérésével azonban csak az előbbi tudta elérni: Darabék november 30-i visszatérési kötelezettséggel elhagyhatták az Bevándorlási Házat, és néhány napra visszautazhattak Prince Albertbe.⁶⁴ November 20-án a konzul újból benyújtotta felfüggesztési keresetét, amelyben azt kérte Thomas Gelleytől, hogy próbálja „bevetni” a befolyását Ottawában, kérje a deportálás végrehajtásának legalább egy évre történő elhalasztását.⁶⁵

Schebeck képes volt félretenni sérelmeit is. Augusztus közepén értesült a deportálási döntésről, és arról, hogy az eljárás elindításának köze van a férfi betegségéhez. A fellebbezésre érkezett ottawai válaszból (október 17.) azt is megtudta, hogy Darab József szifiliszben szenved, és megbetegedése régi keletű.⁶⁶ Talán benne is felmerült a gyanú, hogy a házaspár tudott a fertőzésről, csak elhallgatta előle ezt az információt. Ez azonban nem gátolta lelkiismeretes támogatói tevékenységében. Attól is eltekintett, hogy Darabék ügyvédje, Dr. Davis és maga Darab Józsefné is megsértette korábban a bizalmatlanságával (ki is kérte ezt magának egy levélben), és november 16-án levelet írt az ügyvédnek. Arra biztatta, hogy távirati

⁵⁹ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 58.

⁶⁰ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 54.

⁶¹ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 52–53.

⁶² MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 45–46.

⁶³ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 27–28. A felfüggesztés elérésére voltak példák a praxisában. MNL OL K 139, 1. csomó, 1928, 863. MNL OL K 139, 13. csomó, 1. tétel, 1931, 2394/D. MNL OL K 128 (Montreali Főkonzulátus), 2. csomó, 1932, 1/2. tétel, 55., 57. stb.

⁶⁴ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 20., 23.

⁶⁵ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 18.

⁶⁶ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 45., 54.

úton kérje ő is a végrehajtás felfüggesztését, és vállaljon kezességet a házaspárért. Szerinte mindezek, valamint a közös „offenzíva”, az együttes erőfeszítések (*combined efforts*) eredményre vezethetnek.⁶⁷

A konzul a közvetlen egyeztetésekre is figyelmet fordított: személyesen is meghallgatta a Bevándorlási Házba internált házaspár panaszait, és a felfüggesztésre vonatkozó november 12-i kérelmét személyesen adta át Thomas Gelleynek.⁶⁸ November 29-én Gelley arról tájékoztatta őt, hogy a minisztérium elutasította legutolsó halasztási kérelmét is,⁶⁹ ami azt jelentette, hogy minden reménye elszállt Darabéknak a maradásra. A konzul a házaspár érdekeinek védelme közben természetesen együttműködött a kanadai hatóságokkal, például kérésükre meghosszabbította a házaspár útleveleit (1930. február 28-ig), alkalmassá téve őket a hazatérésre.⁷⁰

A kanadai bevándorlási hatóságok látószöge

A deportálás, de maga a bevándorlás is különböző hatóságok ügykörébe tartozott. 1892-ben a földművelésügyi minisztériumtól (*Department of Agriculture*) a belügyminisztériumhoz (*Department of the Interior*) került át, amelynek keretén belül 1893-ban létrehoztak egy külön, a bevándorlással és a deportálással foglalkozó osztályt (*Immigration Branch*). 1917-ben megalakítottak egy külön bevándorlási és kolonizációs minisztériumot (*Department of Immigration and Colonization*), mely ebben a formában 1936-ig működött.⁷¹ A deportálás jogi alapját és eljárásrendjét az 1906., majd az 1910. évi bevándorlási törvények (*Immigration Act*) rögzítették.

Az 1910. évi törvény a deportálást a Kanadába érkezett vagy a Kanadában lévő bevándorlók vagy más személyek eltávolításaként (*removal*) definiálta.⁷² A törvény szerint az országba nem léphetnek be a „tiltott osztályokba” (*prohibited classes*) tartozók, bizonyos speciális helyzetektől eltekintve. Ide tartoznak – többek között – az elmebetegek, az epilepsziások, az utálatos (*loathsome*) és fertőző betegségben (*contagious or infectious disease*) szenvedők; a némák, a vakok

⁶⁷ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 23.

⁶⁸ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 27.

⁶⁹ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 10.

⁷⁰ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 41., 43.

⁷¹ Roberts, Barbara: *Whence They Came: Deportation from Canada 1900–1935*. Ottawa: University of Ottawa Press, 1988. 2. A bevándorlással foglalkozó minisztérium a magyar nyelvű konzulátusi iratokban rendszerint két néven – mint bevándorlási és bevándorlásügyi minisztérium – fordul elő.

⁷² „[...] *removal under authority of this Act of any rejected immigrant or other person, or of any immigrant or other person who has already been landed in Canada [...] to the place whence he came to Canada, or to the country of his birth or citizenship.*” *Immigration Act, 1910*. <https://pier21.ca/research/immigration-history/immigration-act-1910> (Letöltés ideje: 2021. március 14.)

és a mozgássérültek.⁷³ A törvény szerint a bevándorlókat, mielőtt partra lépnének Kanadában, mentális és fizikai vizsgálatnak vetik alá. A már Kanadában lévő személyek köréből deportálható az, aki – nem kanadai állampolgárként – három éven belül elkövet egy bűncselekményt, prostituálttá válik, koldus vagy közteher (*public charge*) lesz, börtönbe, kórházba, elmegyógyintézetbe (*insane asylum*) kerül, vagy az, aki a jelen törvény rendelkezéseivel ellentétesen lépett Kanada területére. A helyi hatóságok feladata, hogy értesítsék a bevándorlási hivatalt vagy a minisztert a fenti kategóriákhoz, a nem kívánt osztályokba tartozó bevándorlókról. A panasz nyomán a miniszter elrendelheti a vizsgálatot a vizsgálóbizottságok (*Board of Inquiry*) és a bevándorlási tisztviselő (*officer*) útján. Ha bebizonyosodik, hogy a bevándorló a tiltott osztályokhoz tartozik, haladéktalanul deportálandó. A bevándorlók belépéséről és deportálásáról szóló miniszteri, vizsgálóbizottsági határozatok nem fellebbezhetők meg a bíróságon. A deportálásra ítélt személy fellebbezésével a miniszterhez fordulhat. Ha elrendelik a családfő deportálását, minden tőle függő családtagot is deportálni kell. Ha egy függő családtagot ítélnék deportálásra, mert közteherré vált, és bebizonyosodik, hogy ez a családfő vagy a családtagok hanyagságának következménye, akkor a családfő és a családtagok is deportálandók. Az ilyen deportálás költségei az érintetteket terhelik, ha nincs pénzük, a kanadai állam fizeti.⁷⁴ Az öt évnél régebben Kanadában lévő bevándorlókat csak bűncselekmény elkövetése miatt lehetett deportálni.⁷⁵

A deportálás – a téma egyik ismerője szerint – valójában olyan intézmény volt, mely a munkaadókat, az önkormányzatokat és az államot tehermentesítette, és mely egy, a bevándorlókat eltávolítható vendégmunkásokként kezelő bevándorlópolitikához kapcsolódott. Ez azt jelenti, hogy bár Kanada a letelepedést, a kanadaivá válást szorgalmazta, nem vállalt teljes körű felelősséget a bevándorlókért: ha az országba érkezők kudarcot vallottak az önfenntartást biztosító eredményes munkavégzés terén, és közteherré (*public charge*) váltak, a hatóságok egyszerűen eltávolították őket Kanadából. A deportálást lényegében eszközként lehetett használni az olcsó munkaerő iránti, a konjunkturális időszakokra jellemző kereslet és a dekonjunktúra periódusaiban jelentkező munkaerő-túlkínálat közti egyensúly fenntartására, vagyis a profit maximalizálására és a veszteség minimalizálására. A bevándorlók védelmét, a munkaerőnek az országban tartásáért tett erőfeszítéseket szükségtelenné tette a kanadai kivándorlás

⁷³ Szintén a tiltottak csoportjához sorolandók azok, akiket korábban bűncselekmény miatt ítélték el, valamint a prostituáltak, a hivatásos koldusok és a csavargók. *Immigration Act, 1910*. <https://pier21.ca/research/immigration-history/immigration-act-1910> (Letöltés ideje: 2021. március 14.)

⁷⁴ Az 1910. évi törvény deportálással kapcsolatos rendelkezései főként a 40–48 számú cikkekben találhatóak. Az 1910. évi bevándorlási törvény szövege elérhető itt: <https://pier21.ca/research/immigration-history/immigration-act-1910> (Letöltés ideje: 2021. március 14.)

⁷⁵ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 2698. A konzul levele Zajácz Andrásnak és Borbé Pálnak.

íránti széles körű „érdeklődés”, a bevándorlás addig tapasztalt üteme.⁷⁶ A konzuli iratok alapján azonban mégis feltételezhető, hogy a deportálási eljárás elindításának jogával felruházott hatóságok sok esetben nem éltek a lehetőséggel. A winniepegi magyar konzul szerint „*A jelenlegi nehéz gazdasági helyzetre való tekintettel azonban a kanadai bevándorlási minisztérium azoknak a deportálási ügyét, akik saját hibájukon kívül esnek a köz terhére, elnézően kezeli*”.⁷⁷

A deportálások száma valójában az 1920-as évek végén kibontakozó gazdasági világválság és következményei, mindenekelőtt a munkanélküliség miatt ugrott meg, ebben az időszakban ugyanis egyre több bevándorló került siralmas élethelyzetbe, és szorult segélyre. Az ily módon közteherré váló személyek ellen a városi hatóságok bejelentései nyomán a bevándorlási minisztérium vizsgálatot indított, majd kezdeményezte deportálásukat. A kiutasítások száma 1930 előtt nem haladta meg az évi 2000-et, 1929-ben még „csak” 1964 esetben került sor erre. 1930-ban és különösen 1931-ben azonban jelentős mértékben megemelkedett a deportálások száma, mely 1933-ban érte el tetőpontját (1930-ban 3963, 1931-ben 4376, 1932-ben 7025, 1933-ban 7131 esetben intézkedtek).⁷⁸ Nehéz megállapítani a deportáltaknak a kiutasítási ok szerinti megoszlását, mivel előfordult, hogy a döntést több mindennel indokolták a hatóságok.⁷⁹ A minisztérium saját statisztikái szerint 1929-ben leginkább egészségügyi okok (*medical cause*) miatt rendelték el a deportálást (650 esetben), 1930-ban már a közteherré válás vált elsődleges indokká (2106 esetet soroltak ebbe a kategóriába).⁸⁰ Ami a magyar emigránsokat illeti, a válság előtt évente körülbelül két tucat magyar bevándorlót deportáltak Kanadából. 1930-ban ez a szám megugrott (31 fő), 1931-ben növekedett (121 fő), és 1932-ben érte el csúcspontját (170 fő). 1934-re a szám visszatért az 1929 előtti szintre.⁸¹ Egy, a winniepegi konzulátusi iratok között fennmaradt kimutatás – mely vélhetőleg csak az

⁷⁶ Roberts, 1988. 5–9.

⁷⁷ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3288. Levél a konzultól Hangó Pálnak. Egy másik helyen hasonló megállapítást tett: „*A mai kivételesen rossz gazdasági viszonyok között azonban a deportálási ítélet végrehajtása előtt a kanadai hatóságok csak akkor deportálják a köz terhére eső embereket az eddigi tapasztalatok szerint, ha az nem tud semmiképpen sem munkát találni és családjáról gondoskodni saját erejéből.*” MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 2802. A konzul levele Schmidt Mátyásnak.

⁷⁸ Roberts, 1988. 38. Ezzel a folyamattal egy időben csökkent a bevándorlók száma, az 1932-ben bevándorolt népesség az 1930-ban érkezettek számának mindössze 16%-át tette ki. L. Roberts, 1988. 38.

⁷⁹ Roberts, 1988. 105–106.

⁸⁰ Roberts, 1988. 44. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az egészségügyi okoknál fogva kiutasítottak (balesetet szenvedett munkaképtelenek, tüdőbajosok, szívbetegséggel, epilepsziával, pszichés problémákkal küzdők stb.) rendszerint képtelenek voltak az önfenntartásra. Vagyis helyzetük nagyon hasonlatos volt azokéhoz, akik közteherré váltak. A betegek egy részét mint közteherré váló személyeket deportálták. L. Roberts, 1988. 105–106. 133.

⁸¹ Dreisziger F. Nándor: *Immigrant Lives and Lifestyles in Canada, 1924–1939. Hungarian Studies Review*, No. 1. Spring/1981, 76–77.; Dreisziger F. Nándor: *A Decade of Setbacks: The*

adott körzetre vonatkozott – szerint 1932 első felében 47 magyart deportáltak, többségüket, 31 főt saját kérelmére, 9 főt közteherré válás, 3 főt bűncselekmény, 2 főt elmebetegség, 2 főt pedig nemi betegség miatt. 1929-ből egyelőre nem rendelkezem hasonló adatokkal. Az 1932. évi kimutatás mindenesetre a gazdasági válságnak a magyar népességet érintő súlyos következményeit tükrözi vissza, ugyanis a „saját kérelmükre” deportáltak rendszerint az éhezés, a nincstelenség kínzó viszonyaiból kerestek kiutat akkor, amikor maguk kezdeményezték a kanadai állam által finanszírozott deportálásukat.⁸² A gazdasági válság időszakában hazatérők másik csoportját azok alkották, akik saját költségükön vagy megelőlegezett összegekből kedvezményes vagy ingyenes vasúti és hajójegyeket szerezve repatriáltak Magyarországra, szintén önkéntes alapon.⁸³

Ha a kanadai bevándorlási hatóságoknak a Darab házaspár esetében alkalmazott „megküzdési” stratégiáit, ügykezelését nézzük, akkor világos, hogy azokat teljes mértékben a bevándorlási törvény által előírt eljárásrendhez igazították, vagyis a jogszabályoknak megfelelően jártak el. Az ez ügyben kezdeményezett eljárásnak – kanadai oldalról – négy szereplője volt: az ottawai bevándorlási minisztérium, a házaspár ügyét vizsgáló bizottság, a konzulnak küldött leveleket a minisztérium képviselőjében aláíró A. L. Jolliffe, valamint a bevándorlási minisztérium – már említett – regionális képviselője, a winniepegi bevándorlási biztos (*division commissioner of immigration*), Thomas Gelley.⁸⁴ A Thomas Gellelyvel való kapcsolatfelvételt két dolog tette szükségessé: egyfelől a házaspárnak a deportálási határozatot követő winniepegi internálása, ami miatt a felmerülő ügyekben

1930's. In: Dreisziger F. Nándor (ed.): *Struggle and Hope. The Hungarian-Canadian Experience*. Toronto: McClelland & Stewart, 1982. 141–142.

⁸² L. ehhez például: MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3150. Jelentés Válykó Mihály kéréséről. MNL OL K 139, 1. csomó, 1928, 1. tétel, 580. Lutz Ádám levele a konzulnak stb. Mások viszont mindenképpen el akarták kerülni a kiutasítást. Egyesek azért, mert úgy vélték, hogy a deportálás szégyenteljes dolog. Irtóztak attól, hogy pénz nélkül, lerongyolódva menjenek haza. MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 2781/D. Kajári István levele a konzulnak.

⁸³ 1932-ben 743 ember tért haza Kanadából, ebből a deportáltak száma 170 fő volt. L. Dreisziger, 1981, 83. Egy önkéntes hazatérési esetet mutat be: Kulcsár Beáta: Adaptációs kísérletek Kanadában. Egy magyar emigráns küzdelmei az 1920-as évek második felében. *Pro Minoritate*, 2021/1. 3–18.

⁸⁴ Thomas Gelley (1860–1939) farmer, könyvelő, politikus, bevándorlási biztos. Quebecben született. A Levis Commercial College-ben tanult. 1882-ben érkezett Manitobába, ahol gazdálkodott, majd Winnipegben könyvelőként dolgozott. 1886–1892 között a manitobai törvényhozó testületben (*Legislative Assembly of Manitoba*) Cartier körzetet képviselte. A politikai pályát elhagyását követően, 1899–1931 között a bevándorlási minisztérium tisztviselője, bevándorlási biztosa volt. L. Robertson, J. P.: *Political Manual of the Province of Manitoba and the North-West Territories*. Winnipeg: Call Print. Co., 1887. 61. *Winnipeg Free Press*, 13 March 1939, 4.

öt kellett keresni,⁸⁵ másfelől mivel a konzul jó viszonyt ápolt Thomas Gelleyvel,⁸⁶ arra számított, hogy a közvetítésével elérhető a deportálás elhalasztása Ottawában.

A levelekből feltételezhető, hogy a férfi elmeógyógyintézetbe kerüléséről – a törvényeknek megfelelően – a kórház értesítette az ottawai bevándorlási minisztériumot, amely ezt követően egy bizottságra bízta Darab József helyzetének kivizsgálását.⁸⁷ A minisztérium képviselőjében kommunikáló A. L. Jolliffe 1929. augusztus 6-án levelet küldött Schefbecknek, melyben leírta azt, amit a házaspárról kiderítettek, és a levélhez Darab József és Józsefné útleveléit is csatolta. A konzullal való kontaktus felvételének elsődleges oka az volt, hogy még a deportálásról szóló döntés előtt el akarta érni nála az útlevelék meghosszabbítását vagy új útlevelék kibocsátását,⁸⁸ vagyis a deportáláshoz, a hazatéréshez szükséges feltételek kialakítását. Legközelebb (augusztus 15.) már a férfi ellen hozott deportálási határozatról küldött értesítő levelet a konzulnak.⁸⁹ A nő kiutasításáról szóló határozat megszületésének időpontja nem ismert. Kérdés azonban, hogy miért deportálták a házaspárt, mire alapozta döntését a minisztérium? A válasz elsősorban a férfi deportálásáról szóló határozatot megfellebbező konzuli beadványra adott minisztériumi válaszból olvasható ki.

A feleségét megtámadó férfi nem volt bűnöző: nem született ellene jogerős bírósági ítélet, vélhetőleg feljelentésre sem került sor, továbbá köztehernek sem minősült, ezek tehát nem jöhettek számításba mint indokok. Betegségei viszont kiszolgáltatottá tették, a bevándorlási törvény ugyanis lehetőséget biztosított arra, hogy elmezavara, elmeógyógyintézeti internálása, szifilisz miatt deportálják. Döntőnek azonban a Kanadába való belépés körülményei bizonyultak. Az A. L. Jolliffe által aláírt levélből (október 12.) kiderül, hogy a hatóságok a nyomozás során megállapították, hogy Kanadába érkezése idején Darab József nem volt földműves, ahogy azt állította. Cipész volt, ez volt a foglalkozása Magyarországon is. Szintén lényeges tényezőnek bizonyult, hogy súlyos szifiliszre a vizsgálatok szerint régi eredetű volt, vagyis már fertőzöttként érkezett Kanadába.⁹⁰ Márpedig a kanadai bevándorlási törvények egyfelől csak a gazdálkodók, földművesek és háztartási alkalmazottak befogadását tették lehetővé,⁹¹ másfelől – ahogy azt láttuk – a fertőző betegséggel érkezőket a tiltott csoportok osztályába sorolták. Vagyis a fő gond az

⁸⁵ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 27.

⁸⁶ A jó viszonyra a konzulátusi ügyintézésből, a Schefbeck és a Gelley közti gyakori levélváltásokból, azok hangvételéből lehet következtetni. Thomas Gelley magyar közösségi eseményekre is meghívást kapott. 1924-ben a winniepegi Jézus szíve római katolikus hitközség alakuló gyűlésére hívták meg, ahova el is ment. L. Ruzsa, 1940. 60.

⁸⁷ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 55.

⁸⁸ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 55–56.

⁸⁹ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 54.

⁹⁰ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 46.

⁹¹ *Kanadába utazók részére szükséges tudnivalók és felvilágosítások*. Budapest: Cunard Line, [1924] 4.

volt, hogy Darab József betegsége és foglalkozása révén már bevándorlása idején is nemkívánatos személynek minősült, be sem léphetett volna Kanada területére. Súlyosbító körülmény lehetett, hogy a férfi – azáltal, hogy magát földművesnek és egészségesnek tüntette fel – félrevezette a hatóságokat. A bevándorlási minisztériumnak tehát könnyű dolga volt: Kanadába érkezésének körülményei és kanadai betegeskedése egyaránt lehetővé tették Darab József deportálását; ráadásul a törvény úgy rendelkezett: ha bebizonyosodik, hogy a bevándorló a tiltott osztályokhoz tartozik, haladéktalanul deportálandó. Nincs arra utaló jel, hogy Schefbeck magyar konzul gyanakodott volna, ő az elején vélhetőleg azt hitte, hogy a hatóságok Kanadában kiütköző egészségi gondjai miatt akarják kiutasítani a férfit.

A vonatkozó dokumentumok hiányában jóval nehezebb kitalálni, hogy miért jutott a férjéhez hasonló sorsra a stabil egzisztenciával rendelkező, egészségesnek tűnő asszony. Az iratokból annyi mindenképpen kiderül, hogy ő is a figyelem középpontjába került, és az ő egészségi állapotát is vizsgálták.⁹² Valószínűsíthető, hogy a kanadai hatóságok úgy ítélték: varrónő lévén ő sem kapcsolódik a földművességhez, és férjétől még megérkezése előtt elkaphatta a betegséget; továbbá ő is félrevezette a hatóságokat – mindezek miatt pedig nemkívánatos személy és deportálandó. A nő számára kedvezőtlen döntést a férj fellebbezésére érkezett válasz is előrevetítette, ez ugyanis úgy fogalmazott, hogy „*a férjet és a feleséget nem lett volna szabad beengedni ebbe az országba.*” A hivatal úgy ítélte meg, hogy „*semmilyen indok nincs arra, hogy megengedjék nekik a Kanadában maradását.*”⁹³

Vagyis Darab Józsefné hiába védekezett azzal, hogy férje nem bűnöző, betegségből kikezelhető, és hogy egyikük sem lesz közteher. Bár nem volt teljesen érdektelen a hatóságok számára az, ami Kanadában történt a házaspárral, ők elsősorban arra a kérdésre fókuszáltak, hogy mit tettek a múltban, milyen körülmények között léptek be az országba. A történetek azt is jól láttatják, hogy a bevándorlás biztonságos rendjén „*rések*” voltak. Darab József a Cunard Line hajózási társaság által működtetett Lancastria nevű óceánjáró hajón érkezett Kanadába. A Cunard társaság előírta, hogy az általuk szállított utasok már a budapesti irodában orvosi vizsgálaton essenek át,⁹⁴ a partraszállás előtt pedig az állam képviselőiben eljáró orvosok is megvizsgálták őket. Ennek ellenére sehol nem észlelték a férfi betegségét.

Az eljárás tehát a törvényeknek megfelelően zajlott le, az egyetlen dilemmát okozó elem a férfi és a nő foglalkozása maradt. A vizsgálódó ottawai hatóságok ugyanis azt állították, hogy a férfi már Magyarországon is cipész volt, és Kanadában

⁹² „*Information is not yet available as to whether Mrs. Darab has also contracted venereal disease but investigation in this regard is being made.*” MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 46.

⁹³ „*[...] he and his wife would not have been permitted entry to this country and [...] there is not justification for permitting them to remain in Canada.*” MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 46.

⁹⁴ *Kanadába utazók részére szükséges tudnivalók és felvilágosítások*, 1924, 13–14.

is döntően ezt a tevékenységet folytatta.⁹⁵ Az asszony pedig – ahogy azt láttuk – varrónő volt. Az útlevelek megújítása során kitöltött konzulátusi nyomtatványok szerint azonban a magyar hatóságok által kiállított útleveleikben az szerepelt, hogy földművesek.⁹⁶ November 7-i levelében a nő azt állította, hogy férje nem hivatásos cipész, otthon is gazdálkodott.⁹⁷ Ugyanakkor leleplező erejű az a konzulnak küldött levél, amelyben Darabné azzal érvelt deportálása ellen, hogy maradása esetén anyagilag támogatná otthon élő férjét, elősegítené azt, hogy műhelyt nyisson Magyarországon.⁹⁸ Ha valóban igazuk volt a kanadai hatóságoknak, feltételezhető, hogy a Zemplén vármegyei alispáni hivatal olykor a kivándorlók igényeinek megfelelően töltötte ki az útleveleknek a foglalkozásra vonatkozó rubrikáját.

A történetekből az is látható, hogy a deportálási eljárás végrehajtásának folyamatában az ügyintézés átkerült a helyi „divízióhoz”, a winniepegi bevándorlási biztoshoz, ezért a konzul rajta keresztül érintkezett Ottawával. Továbbá az a következtetés is megfogalmazható, hogy a deportálási eljárás viszonylag hosszú folyamat volt, Darabék esetében bő fél évet vett igénybe: a férfi ügyének kivizsgálása és a döntéshozatal három hónapba telt, a többi a deportálás előkészítésére és végrehajtására kellett. A több hónapos időintervallumot a magyar bevándorlók közül azok, akik rossz körülmények között tengődtek, és mindenképpen haza akartak térni, nagyon hosszúnak élték meg.⁹⁹

A Winnipegre, a Bevándorlási Házba november végén visszatérő Darab Józsefet és Darab Józsefnét végül december 2-án indították el Montreal, tehát a kikötő irányába. Utolsó előtti levelében, melyet már a vonaton írt, az asszony bocsánatot kért a konzultól amiatt, hogy nem búcsúztak el személyesen, egyúttal köszönetet mondott az erőfeszítésekért:

„Igy most levélbe kérünk bocsánatot és köszönjük szépen a Méltóságos úr fáradozását. A vonat ráz és nem tudok szebben írni. A jó Isten áldja meg a méltóságos urat. Maradunk mély tisztelettel, Darabné és férje.”¹⁰⁰

⁹⁵ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 46.

⁹⁶ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 40., 42.

⁹⁷ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 35.

⁹⁸ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 48.

⁹⁹ A beteg Gerster János arra panaszkodott, hogy a deportálási eljárás túl hosszúra nyúlik, azt kérte a konzultól, próbálja meg felgyorsítani a folyamatot. MNL OL K 139, 13. csomó, 1. tétel, 1931, 3273.

¹⁰⁰ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 7–8.

Összefoglalás

A messzi kanadai préri egyik városában és a deportálás fenyegetésében élő magyar házaspár, mindenekelőtt Darab Józsefné elszántan reprezentálta saját érdekeit, ennek részeként számos viselkedéses és kognitív megküzdési stratégiát, eljárását „bevetett” a kiutasítás elkerülésére és a belső feszültségek, a szorongás csökkentésére. Ezek közé tartozott a nyílt kérés, a szövetséges keresése, az érvelés, az együttérzés kiváltására való törekvés, az anyagi erőfeszítések vállalása, a jó szándék szavatolása, a monitorozás, az elhallgatás vagy az önbiztatás; továbbá annak a gondolatnak az interiorizálása, hogy nemcsak ők kötődnek Kanadához, de Kanada, „*az angol népek*” is ragaszkodik hozzájuk. Védekezési mechanizmusainak egy része – férje földműves foglalkozásának, javuló egészségének hangsúlyozása, bűnöző mivoltának tagadása és önfenntartásra való alkalmasságuk kiemelése stb. – jelzi, hogy tisztában volt a deportálás rendjével, azzal, hogy rendszerint milyen körülményekre hivatkoztak a hatóságok a deportálási határozatokban. A cselekvéses megküzdési stratégiáknak a kognitív eljárásokkal szembeni túlsúlya, számos belső kontrollmechanizmus (a probléma tagadása, ezáltal a cselekvés elutasítása, a bűnbakkeresés stb.) hiánya mutatja, hogy az asszony megváltoztathatónak érzekelte a fenyegető külső viszonyokat, bízott abban, hogy aktív hozzáállással elkerülhetik a legrosszabbat. A megküzdés folyamatát azonban nem érdemes egy minden részletében végiggondolt, hideg fejjel felépített cselekvési programként elgondolni. Valószínűbb, hogy a „stratégiák” jó részét a veszélyérzet mobilizálta a küzdeni képes asszonyban, aki ösztönösen alkalmazott különböző, az érdekvédelem szolgálatába állítható technikákat. Az érzelmek, az együttérzés kiváltására alkalmas kétségbeesett kérések és a bizakodó kijelentések mögött pedig valódi félelmek, szorongások és remények léteztek. Küzdelme az „Óhazától” elszakadt magyar bevándorlók adaptációs kihívásokkal és gondokkal teli életének epizódjait eleveníti fel. Az asszony erőfeszítései azonban nem bizonyultak hatásosaknak.

A winniepei magyar konzul, Schefbeck Jakab István ügykezelési cselekvési stratégiái a segítőkész hozzáálláshoz kapcsolódó eljárások voltak: gyors válaszadás, informatív tájékoztatás, a dolgok megváltoztatására irányuló törekvések, benyújtott fellebbezéseken, halasztási kérelmeken, személyes ügyintézésen keresztül megvalósított szakadatlan erőfeszítések. Mondhatni, „szövetségesévé” tudott válni a deportálásra ítélt magyar házaspárnak, ami találkozott ezek elvárásaival. Azonban, ha beássuk magunkat a konzulátus fennmaradt iratgyűjteményébe, nyilvánvalóvá válik, hogy a konzul segítő aktivitása független volt Darab Józsefné erőfeszítéseitől, és inkább egy, a konzul által interiorizált cselekvési normához kapcsolódott, melynek középpontjában a magyar állampolgárok problémái iránti érzékenység és érdekeik lelkiismeretes képviselőletének követelménye állt. Ez a hozzáállás a külképviseleti munkatársakkal szemben támasztott korabeli elvárásokhoz is kapcsolódott. A „Darab-ügyben” kimutatható segítő aktivitásnak, lojalitásnak tehát számos egyéb példája

is kiolvasható a konzulátusi dokumentumokból. Scheffbeck Jakab István magatartása – benyomásom szerint – bizonyos esetekben mintha meghaladta volna a konzuli szerepkört: néha mint a magyar emigráns közösségnek menedéket nyújtó, gondoskodó „Atya” jelenik meg a szemünk előtt. A winniepei magyar konzul magatartásának beható ismerete, megértése azonban további kutatásokat igényel.

Az asszony megküzdési, problémamegoldási kísérletei semmilyen hatással nem voltak a kanadai hatóságok – a bevándorlási minisztérium, a vizsgálatot végző bizottság vagy a bevándorlási biztos – tetteire, gyakorlataira. A döntnökök ügykezelési stratégiái az asszony és a konzul elvárásaitól függetlenül, teljes mértékben a törvényi előírásokhoz illeszkedtek. A párra az elmeogyintézet hívhatta fel a bevándorlási hatóságok figyelmét, az előírásoknak megfelelően jelentette az esetet. A minisztérium pedig szintén a jogszabályokhoz alkalmazkodva vizsgálatot indított, és végül a törvényekben foglaltakat követve döntést hozott. A winniepei bevándorlási biztos szerepe a végrehajtási szakaszban került előtérbe. A határozatból az is kitűnik, hogy a deportálás alapját nem a férfi erőszakos tette, betegeskedése (elmezavara, szifilisz) vagy esetleges majdani kiszolgáltatottságának veszélye jelentette, az asszony tehát hiába építette védekezését ezekre a tényezőkre. Bár a hatóságok számára nem volt érdektelen az, ami Kanadában történt a házaspárral, döntőnek mégis az országba való belépésük körülményei bizonyultak. Az, hogy érkezésükkor eleve a tiltott osztályba tartoztak: nem voltak földművesek és egészségesek sem, valószínűleg már mindketten szifilisszel fertőzöten léptek be az országba. Vagyis a bevándorlási minisztérium elsősorban azt szankcionálta, hogy megszegték a tiltott osztályokra vonatkozó törvényi tilalmat, mindeközben félrevezették a hatóságokat. A Darab házaspár esete azt is mutatja, hogy azok is a deportáltak sorsára juthattak, akiket nem sújtott a gazdasági világválság, akiket nem fenyegetett az, hogy közteherré válnak (a válság elsősorban az 1931–1933 közti időszakban „csapott le” a bevándorlókra).

Lényegében mindhárom érintett: a házaspár, a konzul és a bevándorlási hatóságok is „tették a dolgukat”, a rendelkezésükre álló mozgástér hatékony kihasználására összpontosítottak. Ebből a küzdelemből azonban óhatatlanul a hatóságok kerültek ki győztesként, a másik két félnek jóval korlátozottabbak voltak az érdekérvényesítési lehetőségei, eszközei.

Epilógus

A történet azonban mégsem ért véget a deportálással. 1931. július 29-én a konzul különös levelet kapott Darab Józsefnétől, azonban nem Magyarországról, hanem Saskatchewan központjából, Reginából. A nő bevallotta, hogy férjét Magyarországon gyógyíthatatlan betegnek minősítették, ő pedig újra kijött Kanadába, mégpedig

illegális úton, szabályokat sértve: „*másnak a nevéen [...] az unoka nővérem neve alatt*”, vagyis a rokona (Végh Mária) útlevelével.¹⁰¹ A levélírára az sarkallta, hogy egy „ellensége” megtudta az országba bejutásának körülményeit, és feljelentette. Tehát újból a deportálás fenyegette. A konzult – ismét – arra kérte, akadályozza meg azt, hogy haza kelljen mennie, mivel „*én nem vétettem semit csak az uram miat kellett nekem is menni*”. A nő ekkor már elvált lehetett, mert levelét úgy írta alá, hogy Jelenik Júlia volt Darab Józsefné.¹⁰² Schefbeck Jakab István szűkszavúan csak egy kérést fogalmazott meg Jelenik Júlia számára:

„[...] felkérem, hogy az útlevelet, amellyel újból kijött Kanadába és a landing kártyáját küldje be azonnal ezen hivatalnak. Mielőtt ezt a két okmányt nem kaptam kézhez, semmiféle nyilatkozatot nem tehetek.”¹⁰³

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

MNL OL K 139 (Winnipeg Konzulátus) 13. csomó, 1931, 1. tétel

MNL OL K 128 (Montreali Főkonzulátus) 2. csomó, 1932, I/2. tétel

Bán D. András – Diószegi László – Fejős Zoltán – Romsics Ignác – Vinnai Győző (szerk.): *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944.* Budapest: Teleki László Alapítvány, 1995.

Kanadába utazók részére szükséges tudnivalók és felvilágosítások. Budapest: Cunard Line, [1924]

Immigration Act (1910) <https://pier21.ca/research/immigration-history/immigration-act-1910> (Letöltés ideje: 2021. március 14.)

Magyarországi Rendeletek Tára 1920. Budapest: Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1920.

Külgügyi Közlöny, 1922, 1925, 1927, 1928, 1934

Winnipeg Free Press, 1939

FELHASZNÁLT IRODALOM

Abrams, Gary William David: *Prince Albert: the First Century 1866–1966.* Saskatoon: Modern Press, 1976.

¹⁰¹ A szabályok szerint a deportáltak nem térhettek vissza Kanadába.

¹⁰² MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 2–4. Fontos körülmény, hogy levelét egy kórházból írta, ennek oka azonban nem ismert.

¹⁰³ MNL OL K 139, 13. csomó, 1931, 1. tétel, 3222/D, 1. Az ügy kimenetele, az, hogy vajon másodjára is deportálták-e, egyelőre nem ismert.

- Boross Ottilia – Pléh Csaba (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába: olvasmányok és feladatok a lélektan alapkérdéseinek tanulmányozásához*. Budapest: Osiris, 2004.
- Dreisziger F. Nándor: A Decade of Setbacks: The 1930's. In: uő (ed.): *Struggle and Hope. The Hungarian-Canadian Experience*. Toronto: McClelland & Stewart, 1982. 139–168.
- Dreisziger F. Nándor: Immigrant Lives and Lifestyles in Canada, 1924–1939. *Hungarian Studies Review*, No. 1. Spring/1981. 61–83.
- Dreisziger F. Nándor: Years of Growth and Change, 1918–1929. In: Dreisziger F. Nándor (ed.): *Struggle and Hope. The Hungarian-Canadian Experience*. Toronto: McClelland & Stewart, 1982. 94–138.
- Friesen, Gerald: *The Canadian prairies: a history*. Toronto: University of Toronto Press, 1987.
- Kósa, John: *Land of Choice. The Hungarians in Canada*. Toronto: University of Toronto Press, 1957.
- Kovács, Martin L.: The Saskatchewan Era 1885–1914. In: Dreisziger F. Nándor (ed.): *Struggle and Hope. The Hungarian-Canadian Experience*. Toronto: McClelland & Stewart, 1982. 61–93.
- Kulcsár Beáta: Adaptációs kísérletek Kanadában. Egy magyar emigráns küzdelmei az 1920-as évek második felében. *Pro Minoritate*, 2021/1. 3–18.
- Patrias, Carmela: *Patriots and Proletarians. Politicizing Hungarian Immigrants in Interwar Canada*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 1994.
- Pritz Pál: A bécsi követség története a két háború között. *Külgügyi Szemle*, 2013/2. 55–68.
- Puskás Julianna: Kelet-Európából az USA-ba vándorlás folyamata 1861–1924. *Történelmi Szemle*, 1984/1–2. 145–164.
- Puskás Julianna: Migráció Kelet-Közép-Európában a 19. és 20. században. *Regio*, 1991/4. 22–48.
- Rényi József: *A külgügyi közigazgatás*. Budapest: Franklin, 1912.
- Roberts, Barbara: *Whence They Came: Deportation from Canada 1900–1935*. Ottawa: University of Ottawa Press, 1988.
- Robertson, John Palmerston: *Political Manual of the Province of Manitoba and the North-West Territories*. Winnipeg: Call Print. Co., 1887.
- Ruzsa Jenő: *A kanadai magyarság története*. Toronto: Ruzsa Jenő ev. lelkész, 1940.
- Mental Health Services. The Encyclopedia of Saskatchewan*.
https://esask.uregina.ca/entry/mental_health_services.jsp (Letöltés ideje: 2021. március 14.)
- Tisza Tímea: Új trendek és kihívások a szexuális úton terjedő fertőzések területén. *Magyar Tudomány*, 2020/3. 329–342.

KRITIKÁK

DEÁKY ZITA

Történeti közelítések a beásokhoz

Nagy Pál: *Beás cigányok a Kárpát-medencében (Historikus metszetek a 18–19. századból)*. Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok (43.) Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológiai Tanszék, 2019. 186 oldal

Nagy Pál lassan harminc éve kutatja a cigányok történetét, és keményen kitart amellett a véleménye mellett, hogy egy adott közösség vagy csoport megismeréséhez szükségesek a minél szélesebb körű történeti ismeretek, és a jelen társadalmi kérdésekre is csak történetileg, az összefüggések rendszerében válaszolhatunk.

Nagy Pál mögött jelentős kutatói munka áll, felelőse egy hatalmas cigány történeti, néprajzi könyvészeti, adattári gyűjteménynek, amelynek méltó helyet keres, hogy az megőrizhető, gyarapítható és kutatható legyen. Nem volt könnyű szakmai útja, és nemcsak a téma gyakran átpolitizált és érzékeny volta miatt, hanem személyisége miatt is, amely kérlelhetetlenül a tényeket tartotta szem előtt, és mindenkitől racionális, a tudományt szolgáló, világos szakmai döntéseket szorgalmazott.

A cigány téma iránt érdeklődők vagy azt kutatók között ismert, hogy Nagy Pál történeti forráskiadványaival új utat nyitott a cigányok történeti kutatásában. Ez a könyve is például a Gypsy Studies – Cigány tanulmányok sorozatban jelent meg, a sorozat 43 kötetéből négy az ő könyve.

Szinte minden munkája vitát váltott ki, ugyanis történeti kutatásai, adatai és forrásfeltárásai alapján újra és újra felveti, vagy rá is mutat a cigánykutatások általános módszertani problémáira és kérdéseire, és a jelen romológiai, szociológiai és kulturális antropológiai kutatások történeti perspektíváját hiányolja, továbbá ennek a véleményének markánsan hangot is ad.

Már a húsz évvel ezelőtt megjelent, a *Cigányperek Magyarországon 1796–1847* című könyvében is szinte ugyanazt fogalmazta meg, mint a jelenlegi munkájában, egyúttal kijelölte saját magának kutatói feladatát is: „...bebizonyítsam, a magyarországi cigányok történetének igen is vannak forrásai”, „... a Kárpát-medencei

* Deáky Zita etnográfus, ELTE Néprajzi Intézet. E-mail: deaky9@gmail.com

cigány népesség múltja ugyanúgy kutatható, mint bármely más etnikumé vagy társadalmi csoporté.” A történeti kutathatóság bizonyítása mellett majd 25 éve tudatosan szakítani akar azzal a szemlélettel is, hogy a cigányok története nemcsak a *gádzsók*, a *nemcigányok rosszindulatának és előítéleteinek* története, azaz a források nem értelmezhetőek csupán úgy, mint valamiféle „cigánykép” előítéletes kifejeződései. Ez a szemlélet és törekvés végigvonul munkásságán, és e véleménye mellett a jelenlegi beásokról szóló könyvében is leteszi a voksot.

Nagyon fontos Nagy Pál forráskritikai attitűdje és kutatói önreflexiója, mert nem előfeltételezésekből indul ki, hanem az adatok alakítják következtetéseit. Meri vállalni a bizonytalanságot, nem akar mindenáron kijelenteni, inkább a forrásokon át vezető utat, az értelmezési lehetőségeket tárja fel. A *kik a beások*, a *kísérlet a beások definíciójának megalkotására* típusú mondataival, a forrásokban rejlő adatserepeket felsorakoztatva indul el lépésről lépésre ezen az úton, amely a kötet egyik fő jellemző módszere. Minden új forráscsoport egyre több szempontot, kérdést vet fel, egyre árnyaltabban kell fogalmazni a vándorlási útvonalak, a nyelv, a névhasználat, a tevékenységformák, az interetnikus kapcsolatok, az őket megnevezők, őket csoportba sorolók szempontjából, és végül izgalmas utat járunk be vele a ki a cigány, ki az oláh-cigány, beás, teknős, kanalas, vagy mitől cigány vagy román, magyar kérdések kapcsán.

A könyv szigorúan tudományos alapon, adatokkal igazolva igyekszik egy csoport, jelen esetben a beások történelmét, népi kultúráját egészsként, a többi népcsoporttal összefüggésben megközelíteni. A megközelítés szó kulcsfontosságú, hisz a 18–19. századi levéltári források és könyvészeti adatok, leírások rengeteg információt tartalmaznak a személynevekre, csoportmegnevezésre, mesterségre, megélhetési módra, felekezeti hovatartozásra vonatkozóan, de ezek csak közelítenek, egyre közelebb visznek a beások megismeréséhez. A közelítés szó igaz akkor is, ha tudjuk, hogy a Kárpát-medencei beások szisztematikus és átfogó történeti, levéltári kutatását ő kezdte el, és senki ekkora munkát nem végzett el eddig.

Nagy Pál ezt a kötetet eddigi kutatásai összegzésének tekinti azzal, hogy jelzi, még mindig vannak olyan forráscsoportok, amelyek feltárára várnak. Felhívja a figyelmet arra, hogy regionálisan is aránytalanságok vannak a feldolgozásban, azaz bár összegzést adott közre, további kutatásokra van szükség, amit neki és más társadalomtörténészeknek kell elvégezniük, hogy újabb ismeretekkel, közelítésekkel gazdagítsák és árnyalják a beások történetét. Ilyen például a nyelvi kérdés. Milyen nyelven beszéltek a beások elődei, és ugyanolyan nyelven beszéltek-e mindnyájan a 19. század vége előtti időkben? Nagy Pál itt sem kertel, azaz elismeri, hogy ténylegesen nem tudjuk, csak visszafelé feltételezünk; ez a probléma összefügg a területi kulturális mintákkal, és itt elsősorban Erdélyre utal. Ezzel is megindokolja a további regionális kutatások szükségességét, valamint rámutat a nyelvészeti kutatások fontosságára.

Nem ez az első kötet a beásokról, de ez a könyv az eddigi munkáknál, az a 18–19. századi levéltári és könyvészeti források és Nagy Pál történeti fejtegetései miatt mondható előrelépésnek. Ugyanis egyértelművé és bizonyíthatóvá válik, ami egyébként evidens más etnikai, felekezeti, státuszbeli csoporttal kapcsolatban, hogy a cigányok is a kényszerhelyzetek, a megváltozott gazdasági, társadalmi, közigazgatási, politikai vagy akár természetföldrajzi viszonyok miatt újra és újra foglalkozás- és életmódváltással éltek. Például a túlélési stratégia részeként, vagy csak a jobb megélhetés érdekében akár csoportként is részt vettek a migrációs folyamatokban, és mindez új életstratégiával, foglalkozással, életmóddal, új kapcsolatokkal is járt. Nagy Pál forrásfeltárásai rámutatnak, hogy ezek a folyamatok ugyanúgy, mint más etnikai és felekezeti csoportoknál, a beásoknál is alakították, befolyásolták nyelvhasználatukat, életmódjukat, megélhetésüket, társadalmi szerveződésüket, interetnikus kapcsolataikat, összességében csoportkultúrájukat, és ezzel identitásukat is. Így velük kapcsolatban sem beszélhetünk statikus állapotról, *zárványlétről*, hisz ezek a váltások a Kárpát-medencében zajlottak, bár eltérő időben, helyeken és intenzitással, de ők is mindenképpen részévé váltak az összmagyarországi történeti folyamatoknak. Éppen ezért a cigányokról, illetve az egyes cigány csoportokról csak időbeni metszetekben, a migrációs útvonalakat, az életformaváltásokat figyelembe véve, a hosszabb-rövidebb ideig az együtt élő népekkel összevetve, a kulturális változásokat nyomon követve lehet beszélni, és sajátosságaikat értelmezni.

Ugyanakkor a csak rájuk vonatkozó rendeletek, így a 18. században a Mária Terézia- és II. József-féle, a cigányokat érintő rendelkezések és hatósági intézkedések a cigányok egyéni és családi életét alapvetően meghatározták, és sajátos döntésekre kényszerítették őket. Ezeken belül a cigány közösségek megtörésére alkalmazott eszköz volt a gyermekek elvétele, amiről Nagy Pál más helyen írt bővebben. Ebben a kötetben is megjelenik ez a kérdés, illetve a forrásokban, az iratok egy részében feljegyzésre került, hogy a gyermekek a családdal vagy a nevelőszülőnél vannak-e. Ez a tény, ez az egzisztenciális fenyegetettség és kiszolgáltatottág sokkal többet mond el a cigányok aktuális helyzetéről, akár döntéseik, vándorlásaik és életformaváltásuk motivációjáról, mint amit erről eddig tudunk. A könyvben erre példa éppen a gyermekelvétele elől Somogy megyébe menekült váradi cigány család története, amelyeknek érdekében a földesúr intézkedik, és nem engedi, hogy a hatóság velük szemben érvényesítse a rendelkezés előírásait. Egyedi eset a rengeteg gyermekelvételi intézkedés mellett, de árnyalja a képet, és további forrásfeltárára ösztönöz.

A további kutatások szempontjából is megkerülhetetlenek lesznek a kötetben röviden bemutatott 18–19. századi cigányösszeírások is. Ezek olyan források, amelyek segíthetik a cigányság társadalomtörténeti, történeti-néprajzi kutatásait és az értelmezéseket, épp ezért szisztematikus feldolgozásukat el kell végezni. Etnográfiai szempontból különösen az 1773-as 12 rovatos és az 1780-as 37 rovatos összeírás érdekes, tulajdonképpen egy néprajzi gyűjtőív kérdéssorait tartalmazzák.

A kitöltő személy alaposágától, személyiségétől függően ugyan, de ezek a ki-mutatások, összeírások rendkívül fontosak lehetnek az adott nyelvi, foglalkozási vagy lokális csoport szempontjából, akár teljes esetleírások is kikerekedhetnek belőlük. A Helytartótanács ebben az időszakban számos más témában is rendelt el hasonló típusú összeírást, például a bábákról, a járványhelyzetről, a megyei, járási egészségügyi viszonyokról, amelyekhez szintén kitöltendő rovatokat, kérdéseket határozott meg. Az általam átnézett 18–19. századi, helytartótanácsi egészségügyi jelentésekben, összeírásokban cigányokra vonatkozó feljegyzéssel nem találkoz-tam, ezért is nagyon fontosnak tartom a kötetben röviden bemutatott és feltárára váró cigányösszeírásokat.

Nagy Pál ebben a könyvében is egyértelműen kiáll a történeti kutatások fon-tossága mellett, és közben markásan fogalmazza meg véleményét, miszerint a mai cigány kutatások a jelenbeli tapasztalatokat, állapotokat vetítik vissza, szerinte té-nyek ismerete nélkül következtetnek, forrásokat és forráscsoportokat pedig figye-lembe sem vesznek (40.). Másrészt Nagy Pál korábbi kutatásaiban és e jelenlegi könyvben is megkérdőjelezi az áldozat- és üldöztetéstörténeti perspektívát. Nem zárványban élő, elszigetelt és társadalmon kívüli csoportnak tekinti a cigányokat, és nem ebből az alapállásból akarja a cigány csoportok, jelen esetben a beások történetét megalkotni, hanem mint minden más népcsoport esetében, a Kárpát-me-dencei, tágabban az európai történeti folyamatokba helyezi őket, és ott követi nyomon az együttélés formáit, a csoportalkotás dinamikáját, a kulturális kölcsön-hatások jellegét és jeleit. Ez lehetővé teszi a jelenből kiindulva a történeti rétegek feltárását, a történeti folyamatok áttekintését és realisabb értelmezését.

Teszi ezt azzal együtt, hogy pontosan ismeri a cigányokkal szembeni előítéletek kialakulásának gyökereit, a vádakát, így az 1782. évi Hont vármegyei kemencei bűnpert, ő maga pedig feldolgozta a szepsi cigányok 1929. évi kassai emberevési törvényszéki perét. Mindkét per igaztalan voltak ellenére is felerősítette a cigá-nyokkal szembeni ellenérzéseket, az előítéleteket és a kirekesztési tendenciákat. Mindkét nagy per extrémnek tekinthető, amelyek azonban hatalmas visszhangot váltottak ki, és komoly, igen tragikus következményekkel jártak a cigányokra, és nemcsak a perben érintett és elítélt cigány emberekre nézve. Ugyanakkor a többi, cigánypereket feltáró munkájában Nagy Pál azt is bizonyítja, hogy nem volt a ci-gányokkal szemben jogi elfogultság, és a cigányok nem követtek el több bűnt, mint más perifériára szorult emberek. Ugyanakkor nem kerüli meg a hatalom, a társa-dalom felelősségének kérdését, így például a jelenlegi könyvben is megjelennek a nevelőszülői rendszer anomáliái és a tragikus életsorsok, de valóban nem erre helyezi a hangsúlyt az értelmezésben.

Nagy Pál vitát vált ki azzal is, hogy a szociológiai és a kulturális antropológiai kutatásokat, azok magyarázatait és elemzéseit nem igazolja történeti forrásokkal, és ahogy arra a legutóbbi írásában is utal, úgy véli, azoknak aktuálpolitikai kap-csolódásai vannak. Sőt hangsúlyozza, hogy a cigány csoportok jelenlegi kultúrája,

mai szociális és társadalmi problémái történeti folyamatok eredményei, nem pedig egy, a többségi társadalom kirekesztése miatt évszázadok óta megmerevedett statikus állapotról van szó, és nem lehet mindent csak a kirekesztéssel megmagyarázni. Ezzel a megközelítéssel és szemlélettel egyébként nincs egyedül. Thomas Acton szimbiózisteóriája elutasítja az üldözéstörténet kizárólagosságát; az együttélés megközelítésének elméleti alapját adja, és ez Nagy Pál számára is irányt mutató. Azaz, és ez ebben a könyvében is hangsúlyos, ha ebből az aspektusból nézzük, akkor a cigányok és más csoportok közös múltja nem folyamatos szembenállás, sőt, erősebb eleme az összetartozás és az együttélés, amelynek része a folyamatos változás. És őt idézve: az együttélés modelljét minden időszakban a gazdasági, társadalmi, politikai-jogi, valamint a morális-értékrendi feltételek komplexitása határozza meg. Ebben a könyvében egyértelműen rámutat arra, hogy a 18. századra kialakultak azok az együttélési modellek a cigányok és nem cigányok között, amelyek lehetővé tették, hogy a cigányok egy része, a beások nagy része is, nemcsak letelepedett, hanem betagozódott a feudális rendbe, a falusi közösségekbe. Megélhetési módjaikban alkalmazkodtak a paraszti társadalom igényeihez, a céhes ipar árnyékában újra és újra megtalálták a helyüket, és nemcsak gazdasági kapcsolatok, hanem több szintű együttműködések alakultak ki, sőt családi, házassági kapcsolatokra, etnikai átjárásokra is sor került. Azaz Nagy Pál forrásai segítségével kiemeli a beásokat a primitív, iskolázatlan, elzárt erdőlakó sablonból azzal együtt, hogy voltak ilyen közösségek is, de tévút ezt a beások összességére kiterjeszteni, csoportkultúra általános vonásaként értelmezni. Másrészt kiderül az is, hogy a csoporttól független egyéni stratégiák is éltek, amik a nevek és mesterségek összevetésében jól látszanak. Például Kalányos nevű ember lehetett varga, kovács vagy éppen muzsikus is, mert ez segítette a megélhetésben.

Nagyon fontos megállapításnak tekinthetjük a források alapján, hogy a családok egy része önállóan keresett magának helyet, vagyis a kompániás mendikációs stratégia és letelepedés mellett családi útkeresések is voltak. Erre példa Őcsény, ahova a 19. században a beás családok mind-mind más időpontban érkeztek, és nem együtt csoportosan.

Minden társadalomtudománynak szüksége van az egyre mélyebb és szélesebb körű történeti forrásfeltárásokra, ezek segítségével a történeti kontextusok feltárására. Nagy Pállal lehet és kell vitatkozni, mert bár a történeti forrásokra alapozva, kérlelhetetlen logikát és tényszerűséget követ, ugyanakkor az értelmezésekben lehetnek különbségek és eltérések.

BALOG IVÁN*

A magyar szociológia története – külföldieknek, az adatok nyelvén

Victor Karády – Péter Tibor Nagy: *Sociology in Hungary. A Social, Political and Institutional History*. *Sociology Transformed*. Series Editors: John Holmwood, Stephen Turner. Palgrave Mac Millan, 2019. 198 oldal

Karády Viktor és Nagy Péter Tibor évtizedek óta számítanak a hazai értelmiség-történet jelesei közé. Mostani vállalkozásuk azt célozza, hogy a magyar szociológia történetét tárják angol nyelven az olvasók elé. Egészen pontosan – amint az a könyv alcíméből is kiderül – a magyar szociológia társadalom-, politika- és intézménytörténetét.

Mindez természetesen meghatározza és le is határolja, hogy a szerzőpár ambíciói mire *nem* terjednek ki. A *Sociology in Hungary. A social, political and institutional history*, ami 2019-ben jelent meg a Palgrave McMillannél a *Sociology Transformed* nevet viselő országtanulmány-sorozatban, nem törekszik arra, hogy magyar szociológusok életművét, hazai szociológiai irányzatokat, elméleteket elemezzen. Az is egyértelmű, hogy a könyv elsősorban a külföldi közönségnek készült. Azt viszont egyértelmű célként tűzték maguk elé, hogy felvázolják a honi szociológia létrejöttének és fejlődésének társadalmi hátterét, politikai keret- és feltételrendszerét, és mindezt institucionalista megközelítésből tegyék. Karády és Nagy munkásságát ismerve az olvasó pedig azt is feltételezhette, hogy mindehhez statisztikai felkészültségüket is kamatoztatják majd. Már előljáróban leszögezhetjük: a kötet ezeket a várakozásokat teljesíti is.

A *Sociology in Hungary* – részben a nem magyar publikum informálása végett – az ország történelmének rövid ismertetésével indít, természetesen a modern korra koncentrálva, egyúttal a modernizáció és az alulfejlettség, a centrum-periféria problematikájára kihegyezve. Karády és Nagy aláhúzza: a dualizmus korában bekövetkezett nagyarányú fellendülés az értelmiségi pályákon és a társadalomtudományokban (statisztika, jogtudomány, néprajz, közgazdaságtan) lehetővé tette

* A szerző szociológus, habilitált egyetemi docens a Szeged Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának Szociológia Tanszékén. E-mail: balog.ivan56@gmail.com

a felzárkózást a legfejlettebb országokhoz, ezáltal megteremtve a szociológia, mint önálló diszciplína kifejlődésének előfeltételeit. Elkezdődött ugyanakkor az értelmiségi túltermelés, s ez radikalizálódáshoz vezetett, ekkor még csak a baloldalon, ami erőteljesen érződött a szociológia első magyar műhelyének arculatán is – ez viszont rögtön kiváltotta a jobboldali *establishment* ellenséges reakcióját. Ezzel összefüggésben már itt, az első fejezetekben érződik a könyv egyik fő küldetése: megértetni a nyugat-európai és amerikai olvasóval, hogy Kelet-Közép-Európában, a demokráciadeficittel küzdő országokban a szociológia fejlődését a hatalom nagyon sokszor korlátozta, sőt, helyenként kifejezetten tiltotta is, és ezért a magyar szociológiatörténet a kényszerű törések, szakadások, a diszkontinuitások története. További nehézségeket okozott a szociológia első magyar műhelyén belüli 1906-os, tragikus skizma, amelyhez nagyban hozzájárult az a skizofrén helyzet is, amelyet a kiegyezés jogi zsákutcájában a darabontkormányt a felszínre dobó belpolitikai válság idézett elő. A szakítás következtében ettől kezdve kétféle szociológia alakult ki, megkettőzött intézményrendszerrel: egy jobboldali, nacionalista, és egy radikális, baloldali, a jobboldalinál jóval több zsidó származású szereplővel. Ez a probléma, amely mind Karády Viktort, mind pedig Nagy Péter Tibort régóta foglalkoztatja, a forradalmak után a Horthy-korszakban egyre jobban rányomta a bélyegét a szakma fejlődésére – egészen egyszerűen úgy, hogy az októberi forradalomban és a kommünben részt vett, többnyire zsidó származású szociológusokat külső vagy belső emigrációra kényszerítette.

A Horthy-korszak elitjének viszonyulása a szociológiához ezzel együtt nem kizárólag ellenséges, hanem inkább ambivalens volt. Az autoriter rendszerekben gyakran megfigyelhető jelenség, hogy korlátozzák, de nem számolják fel teljesen a pluralizmust: restrikciókat, de nem totális cenzúrát alkalmaznak a nyilvánosságban, és eltűrik egyfajta félellenzék működését, miközben az igazi oppozícióval kíméletlenül szembeszállnak. Ennek a hibrid mentalitásnak a szellemében szelektív a viszonyuk a reformkezdeményezésekhez is: az „építő”, „méréselt” társadalomjobbítást tolerálják, és helyenként felülről bátorítva vagy korrumpálva igyekeznek becsatornázni. Ez lecsapódik a szociológiához való viszonyulásban is, elvégre a szociológia reformtudomány, de egyaránt lehet a radikális és a mérsékelt reformáló *social engineering* tudománya is. Így alakult ki a horthysta kurzuson belül a reformkonzervativizmus, amely a szociológiában is igyekezett kialakítani hídfőállásait. A szociológia iránti attitűd tetten érhető abban is, ahogyan egyfajta babonás szómágiával még a „szociológia” kifejezés pusztá használatát is kerülni igyekeztek. A Horthy-korszak elítje felismerte ugyanakkor, hogy a vesztes világháború és gazdasági válságok után, a tömegtársadalmak korában az újabb forradalmak elkerülése céljából szükség van szociálpolitikára. A totalitárius és a tekintélyuralmi rendszerek ebben a korban egyébként is gyakran fejlettebb szociálpolitikai rendszereket alakítottak ki, mint a polgári demokráciák, amelyek ekkor még nem építették ki a jóléti államot. Ennek tudható be, hogy – amint azt

a könyv szerzői is kiemelik – ebben a korban a szociálpolitikusok körében nem egy felkészült szakembert találhatunk. Ironikus, hogy hozzájuk képest a harmincas évek legprogresszívabb társadalomkutatói, a falukutató mozgalom szociográfusai amatőröknek minősültek. Mivel a rendszer balfelé zárt jellegéből következően a reformszándékokat csak a jobboldal aknázhatta ki, a szociológia intézményesülése ebben a feltételrendszerben csak korlátozott lehetett, és paradox módon akkor gyorsult fel bizonyos fokig, amikor Magyarországhoz olyan országoktól csatoltak vissza területeket, ahol e tudományág fejlettebb volt. Igaz, még ekkor is vigyáztak arra, nehogy a „szociológia” szóval illessék az újonnan alakult tanszékeket.

A szociológia iránti felemás viszony a koalíciós időszakban is megmaradt. Bár a zsidó származásúakat és a baloldaliakat sújtó diszkrimináció megszűnt, az inga visszalengésével párhuzamosan éppen az egyre nagyobb befolyásra szert tevő kommunista párt részéről érte mind több támadás a diszciplína függetlenedését és intézményesülését azon az alapon, hogy – úgymond – a marxizmus az egyedüli igazi szociológia, és a polgári szociológia csak a burzsoázia érdekeit szolgálja, mert elfedi a legégetőbb társadalmi konfliktusokat. A kommunista diktatúra bevezetésekor ez pedig az alig éledezni kezdett szociológia burzsoá áltudománnyá nyilvánításához és kifejezett betiltásához vezetett, ami ismét sokakat lehetetlenített el egzisztenciálisan – és a jobbik eset volt az, ha megúszták azzal, hogy külföldre távoztak. Ebből is látszik: a diktatúrák nem akarják meghallani a rossz híreket, és a hírhozókat büntetik meg miattuk, mert társadalmi problémáikat az ellenség aknamunkájának tulajdonítják.

Mivel a szociológia indexre tétele a sztálinizmus produktuma volt, lassú és részleges megtűrése és engedélyezése is ideológiai fordulatonak: a desztalinizációnak köszönhető, és ahogy a tudományág ellenségévé nyilvánítása, úgy az iránta való békülékenyebb attitűd is a Szovjetunióból eredt. A másik e szempontból mintaadó ország a békétáborban Lengyelország volt, ahol már az ötvenes években sem sújtottak le olyan keményen a szociológusokra, mint másutt. Mindehhez egy belső tényező is társult: a Kádár-rendszer pragmatizmusa és ezzel párhuzamosan növekvő dezideologizáltsága az „aki nincs ellenünk, az velünk van” elv szellemében, továbbá elkötelezettsége a gazdasági – de nem a politikai! – reformok iránt. A reformszándékok pedig még egy egypártrendszerű diktatúrában is enyhíteni voltak képesek az ellenzéki professzió hírében álló szociológia körüli gyanakvást, egyúttal pedig megnövelték az igényeket az általa ellátni képes szociotechnikai funkciókra. Mindehhez egy szelektív közlés- és káderpolitika társult, amelyben érzékelhető volt egyfajta korlátozott pluralizmus, amelyet a nevezetes aczéli „három T”-ben (támogat – tűr – tilt) fejeződött ki. Ez az előmenetel terén a szakértelem felértékelődésével és a politikai megbízhatóság súlyának viszonylagos csökkenésével járt együtt, ami lehetővé tette egyes kiváló pártonkívüli szakemberek vezető pozícióba kerülését, a legelmélyültebb felkészültséggel rendelkezők pedig még nyugati tanulmányutakra is kiutazhattak. Jellemző apróság, hogy – alighanem

a rejtett ellenállás jeleként – csak igen kevés orosz nyelvű szociológiai könyvet rendeltek; a külföldről érkező könyvtermés java része nyugati nyelveken íródott. Az engedékenyebb politikából a szociológia társtudományai, így a korábban szintén proskribált pszichológia is profitáltak. Ez a tendencia kifejeződött abban is, hogy a desztalinizáció újabb hulláma után, 1963-ban megkezdődött a szociológia újbóli, bár a kommunista párt által szigorúan ellenőrzött és késleltetett, „fékezett habzású” intézményesülése. Ez a trend sem volt egyenes vonalú, mert az 1968-as gazdasági reform elleni neosztálinista ellentámadás nyomán visszaesés következett be, és a hatalom ökle lesújtott azokra a szociológusokra, akik ideológiai tabukat sértettek, és akiket ezért ellenzékinek, ellenségnek tekintett. Ilyen tabutémák voltak a munkásosztály vezető szerepének megkérdőjelezése, vagy annak tematizálása, hogy a kommunista rendszerben is létezik szegénység. Ilyenkor a hatalom visszatért a betiltás eszközeihez, és ismét emigrációba kényszerítette azokat, akik e tilalomfákat áthágták. Fontos és a rendszerre jellemző momentum, hogy még ez sem jelentette teljesen az ötvenes évek gyakorlatához való visszatérést, mert a külföldre elüldözés a kisebb rossz volt – elvégre a hatóságok be is börtönözhatték volna azokat, akik normáikat megsértették.

A reformellenes ellentámadás azonban 1978-ban kudarccal végződött, a gazdasági reform folytatásának, a „reform reformjának” hívei pedig ismét fölénybe kerültek. Ez pedig újra kedvező környezetet biztosított a szociológiai kutatások folytatása, szociológiai tanszékek, legalább részben szociológiai profilú kutatóintézetek, folyóiratok alapítása számára. Tovább erősítette ezt a folyamatot az ország fokozódó nyugati eladósodása, ami azzal a konzekvenciával járt, hogy a magyar politikai vezetésnek immáron nemcsak a Varsói Szerződéshez, hanem a nyugati országokhoz is kellett igazodnia, azaz: kerülnie kellett a túlságosan erőszakos fellépést az ellenzékkel szemben. Ez kialakított egy félellezéki erőteret, amely félúton volt a hivatalosság és az opposzició között, és ennek megteremtette a nyilvánosságban a megfelelő csatornáit is. Olyan „állami szamizdat”-forumok jöttek létre, ahol félig szabadon lehetett publikálni, vagyis olyan közleményeket lehetett elhelyezni, amelyek nem tükrözték a hivatalos álláspontot, azzal szemben mérsékelt kritikát is megfogalmaztak, de csak egy szűk, belső szakmai körhöz juthattak el, a szélesebb publikumhoz nem. Növelte a mozgásteret az is, hogy 1984-től hivatalosan is megkezdhette működését Magyarországon a Soros Alapítvány, ami megnövelte a nyugati tanulmányutak lehetőségeit, és ezzel új távlatokat nyitott meg a szakmai fejlődés, a nemzetközi *mainstream* sztenderdekkel való lépéstartás előtt. Mindezekből az előnyökből a társadalomtudományok, így a szociológia is részesedtek. A szakmai fejlődésre jellemző, hogy az évtized végére a kommunista párt társadalomtudományi intézete – amely korábban a dogmatikus marxizmus egyik fellekvára volt – a szociológia egyik legszínvonalasabb műhelyévé nőtte ki magát.

A rendszerváltás egészen 2010-ig a szociológus szakma nagyarányú fejlődését eredményezte, ugyanakkor új kihívások elé is állította a professziót. Természetesen

megszűnt a cenzúra, így egyre több szociológiai folyóirat kezdett el működni, és új tanszékek, tudományos műhelyek jelentek meg a porondon, ami nagymértékben előmozdította a diszciplína professzionalizációját és intézményesülését. Megnyíltak a határok is, ezáltal egyre több magyar szociológus tanulhat, szerezhet tudományos fokozatot és dolgozhat nyugati országokban – ma már fel is tűnik, hogy a többi társadalomtudományokhoz képest egyértelműen a szociológia a leginkább nyugatorientált. Tehertételt jelentett ugyanakkor, hogy 1989 után sok szociológus átnyergelt a politikusi pályára. Komoly gondokat okozott az is, hogy a szociológia tanszékeket – amelyek a marxizmus-leninizmus intézetekbe lettek betagolva a pártállam idején – a rendszerváltás után ugyanúgy átvilágították, mint a filozófia, a politikai gazdaságtan és a tudományos szocializmus tanszékeken dolgozókat, holott a sokáig burzsoá áltudományként üldözött szociológia képviselői nem a dogmatikus marxizmus-leninizmust tanították. Újabb kihívást jelentett, hogy az eltömegesedett felsőoktatásban, a bolognai rendszerben a szociológusképzés – nemcsak nálunk, világszerte – egyfajta pufferszakká válik, amely azokat a hallgatókat szívja fel, akik még nem döntötték el, mik szeretnének lenni, és a szociológusi diplomát ugródeszkanak tekintik a piackutatói vagy a jogi, közgazdasági, pszichológusi pálya felé. Esélyt kínál ugyanakkor, hogy a politikus továbbra is tudni szeretné, megnyeri-e a választásokat, a cégek kíváncsiak arra, el tudják-e adni a termékeiket – vagyis hogy mit gondol a szavazó, a fogyasztó – és ez is életben tartja a „pufferszakot”. A már végzett szociológusok között mindmáig jelentkező anomália a női „üvegplafon”: abnormálisan kevés nőt találunk a szakmán belül vezető pozícióban.

A 2010-es újabb rendszerváltás óta újra aggasztó tendenciák észlelhetők a professzió környezetében. Támadás indult az egyik legjobb hazai egyetem, a CEU ellen, ami a szociológusokat is hátrányosan érinti. Ahogyan az is, hogy a hadjárat új célpontokat talált: elérte a társadalmi nemek képzést és a Magyar Tudományos Akadémiát is; az utóbbi esetében az sem lehet meglepetés, hogy sok szempontból az 1989 előtti rezsim örököse. Mindez azért különösen aggályos, mert a szociológia – ha társtudományaival összehasonlítjuk – nagyon erősen kutatóorientált; itt nem elég a papír és a ceruza, ide komoly kutatási pénzekre van szükség. Sajnos, kezdenek visszatérni azok az idők, amikor a szociológiát összekeverték a szocializmussal, és a szerzőknek nemcsak a szakmájuk szabályaira kellett figyelniük, hanem arra is, hogyan játsszák ki a cenzort.

Az amerikai, a német vagy a francia szociológia történetével foglalkozó termés jóval nagyobb, mint a hazai – elvégre ezekben az országokban ez a tudományág a mienknél zavartalanabb, és ezért gazdagabb múltra tekinthet vissza. Némedi Dénes, Nagy J. Endre, Litván György, Kupa László, Szabari Vera, Saád József, Tóth Pál Péter könyvei, cikkei egy-egy korszakkal vagy egyes szerzőkkel foglalkoznak. Egyedül Huszár Tibor *A magyar szociológia története* című 2015-ös műve vállalkozott arra, hogy a diszciplína fejlődéséről a kezdetektől máig terjedő áttekintést

nyújtson, de az intézménytörténet helyett a főbb irányzatok és a legkiemelkedőbb egyéniségek bemutatását tűzte ki céljául. Én – teoretikus hajlamomnál fogva – inkább az ilyen jellegű szociológiatörténeti munkákat preferálom, de a szakma nagy öregje e kései opuszában elmaradt várakozásaimtól, mert inkább a némileg önkényesen kiválasztott szerzők műveinek helyenként ötletszerű taglalását nyújtotta.

Karády és Nagy kötete nem bocsátkozik annak taglalásába, hogy mi tekinthető szociológiának, és mi nem. Szerzői például gyakran azt veszik alapul, hogy az általuk átnézett sajtóorgánumok számára mi jelenik meg szociológiaként, és hány-szor említik a „szociológia” szót. Így nem mennek bele annak boncolgatásába sem, hogy mi a különbség egyfelől a társadalmi problémákat fürkésző publicisztika vagy szociográfia, másfelől a mai értelemben vett professzionális szociológia között. A definíciós precízkedéstől való *örizkedésnek megvan az az előnye, hogy így a szélesebb társadalomtudományos és társadalmi kontextusba ágyazva – ha úgy tetszik: szociológiai nézőpontból* – taglalható a szociológia fejlődése. A *Sociology in Hungary* igen széles kitékintésben ír szociológiai – és preszociológiai, kváziszociológiai, félszociológiai – tanszékekről, folyóiratokról, kutatóintézetekről, kutatási projektekről éppúgy, mint a rokon diszciplínák hasonló szervezeti infrastruktúrájáról, ahogy a jelentősebb szerzőkről is (igaz, mindegyikről csak lexikoncikknyi terjedelemben, de a lényegét jól összefoglalva). Mindezt remekül egészítik ki – és ez a könyv egyik fő erénye, ami a *big data* korában különösen fontos – az alapos statisztikák. Külön táblázatok foglalkoznak az egyes újságokban, folyóiratokban hivatkozott vagy szemlézett szociológiai tárgyú cikkek, illetve publikált könyvek anyanyelv szerinti megoszlásával. Érdeemes végigkísérni, hogy az egyes rendszerváltások után hogyan csökkent a korábbi rezsimben erős pozíciót kivívott szerzők idézettsége – ez alól csak Erdei és Szalai Sándor képez kivételt. Meglepő, hogy a hetvenes évektől kezdve milyen népszerűségnek örvendett Bourdieu, és ehhez képest milyen kevés említés esik Foucault-ról. Szintén nagyon informatív, ahogyan adatokkal alaposan körüljárják az 1989 utáni fejlődést és professzionalizálódást, ami a doktori iskolák és a különböző tudományos fokozatok megszerzése terén mutatkozó előrelépéssel mérhető. Ugyanakkor, mivel az adatok minden esetben országsorosak, a sok tekintetben jelentős határon túli magyar szociológia taglalására – ahogy az a címben szereplő „in Hungary” kitételből is látható – nem kerülhetett sor.

Dióhéjban a fentiekben foglalható össze az a történet, amit a szerzők elmesélnek. A dolog természetéből adódóan a szakmabelieknek viszonylag kevesebb nővummal szolgál a kötet, elvégre honfitársainknak egy rövidebb bédekker kevesebbet nyújt, mint a külföldi turistáknak. Mindazonáltal külön erénye már az is, hogy megszületett, mert a magyar szociológia vesztelnizáltsága következtében mindeddig méltatlanul kevés figyelem jutott hazai gyökereinek. Természetesen a választott megközelítésnek megvannak a maga korlátai is. Az, hogy a szerzők számára szociológia az, amit mások annak tekintenek, annyiban érthető, hogy egy

professzionizációjában sokszorosan korlátozott, évtizedekig csak formálódóban levő foglalkozást tűznek górcső alá. Becskeházi és Kuczi *Valóság 70'* című remek könyve azonban például a Valóság című folyóiratról szólva mélyebbre ás, amikor azt boncolgatja: a hetedik évtizedben az orgánium hasábjain meglepően sok szociológiai feltevést tartalmazó írás jelent meg, amit valójában dilettáns tanárok, népművelők írtak. Arra is érdemes lett volna kitérni, hogy nem volt-e zsákutca a nyolcvanas években a szociológiát a marxista tanszékcsoportokba integrálni, és egyúttal kötelező tantárggyá, vagyis redisztributív jószággá tenni, ami egy piacgazdaságban nyilván nem fenntartható, ugyanakkor hamis (lét)biztonságérzetet keltett. E kisebb hiányosságokkal együtt összességében a két neves társadalomtörténész munkája azért is ígéretes, mert – bár egyelőre határainkon kívüli befogadókat céloz meg – megnövelheti az érdeklődést a hazai szociológia hagyományai iránt.

KISS ÁGNES*

Korképek

Bartha Katalin Ágnes: *Egy nemzetiségi könyvkiadó a diktatúra éveiben (1969–1989). Beszélgetések a Kriterion munkatársaival*. Szerkesztette, az interjúkat készítette, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Bartha Katalin Ágnes. Kolozsvár: Polis Könyvkiadó – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2020. 407 oldal

Ez az interjúkötet méltó emléket állít annak a felbecsülhetetlen értékű vállalkozásnak, amelyet a Kriterion Könyvkiadó képviselt két évtizeden keresztül a romániai nemzeti kisebbségek életében egy nagyon sanyarú korszakban. A Kriterion az állami könyvkiadó hálózat 1969-es nagyléptékű átszervezése során létesült, és tevékenysége céljaként „az együtt élő nemzetiségek soraiból való szerzők”, „más nyelvekből fordított művek, beleértve a románból és románra fordított művek” publikálása volt megjelölve.¹ Ezt a keretet töltötte fel igazi tartalommal a kiadó igazgatója, Domokos Géza (1969–1990) és igazgatóhelyettese (főszerkesztője), Hedi Hauser (1969–1991), szoros együttműködésben a bukaresti és kolozsvári munkaközösségekkel: szerkesztők, grafikusok, műszaki szerkesztők, titkárság, korrektorok, közgazdászok, jogtanácsosok, adminisztrátorok, szállító és kisegítő alkalmazottak sorával.² A kiadó székhelye Bukarestben volt, de Kolozsváron is működött egy magyar fiókszerkesztősége.

Induláskor a Kriterion magyar, német, szerb, ukrán és jiddis nyelven, 1978-tól szlovákul és oroszul, 1980-tól tatáruul, majd 1981-től török nyelven is jelentetett meg szépirodalmi, társadalomtudományi, természettudományi, szépművészeti

* A szerző politológus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: kissagi79@yahoo.com

¹ L. a minisztertanácsi határozat releváns passzusának az idézetét fordítással együtt a jelen interjúkötet bevezető tanulmányában. Bartha Katalin Ágnes: *Kiadótörténet interjúkban: a Kriterion Könyvkiadó 1969–1989*. 5–56. 12.

² A kiadói alkalmazottak összlétszáma megközelítőleg 80 fő volt. (L. Bartha, 5.) A belső és külső munkatársak hosszú soráról állítólag létezik egy CD, de az érdeklődő számára elektronikus változatban csupán a Kriterion könyvkiadó régi honlapján érhető el egy (nem teljes) lista, itt: <http://old.kriterion.ro/main.php?action=130> (letöltés ideje: 2021. március 24.) A jelen kötetben a bukaresti munkatársakat H. Szabó Gyula mutatja be röviden. (H. Szabó Gyula, 57–114. 58–78.) A kolozsváriakról Bálint Lajos műszaki szerkesztő, Mező Piroska korrektor és Szabó Zsolt szerkesztő beszámolójában olvashatunk, de ezek mellett is temérdek említéssel, kereszt-hivatkozással, jellemzéssel találkozunk az interjúkban. (Bálint Lajos, 261–308.; Mező Piroska, 372–391.; Szabó Zsolt, 391–406.)

műveket, folklórgyűjteményeket.³ Román nyelvből is fordítottak, és a kisebbségi nyelvek között is (például magyarról németre),⁴ de a kiadó tevékenységnek fontos részét képezte, hogy hozzáférhetővé tegyék a kisebbségi irodalom kiemelkedő alkotásait a románul olvasók számára is, aminek eredményeként magyar, német, szerb, ukrán és jiddis munkák jelentek meg román fordításban.⁵ Hatását és kiadói volumenét tekintve a rendszerváltásig a *Kriterion* tartották a legjelentősebb magyar és német nyelvű kiadói vállalkozásnak a Magyarországon és német nyelvterületen kívül működő intézmények sorában.⁶ Domokos Géza összesítése szerint 1990 tavaszán a következőképpen festett az egyenleg: magyar nyelven 1987 cím jelent meg 22 987 273 példányban; németül 623 cím 1 866 258 példányban; románul 151 cím 1 112 981 példányban; szerbül 206 cím 103 838 példányban; ukránul 154 cím 66 807 példányban; jiddisül 53 cím 19 050 példányban; szlovákul 27 cím 27 510 példányban; törökül és tatárul 7 cím 12 745 példányban; orosz-lipovánul pedig 3 cím 4 100 példányban.⁷ Együttesen tehát 3211 cím, 26 200 562 példány, ami azt jelenti, hogy az akkoriban kiadott *Kriterion*-könyvek egymás mellé állítva valószínűleg lefednék a Kolozsvár–Bukarest útvonalat.

A ma már felfoghatatlanul nagy példányszámokon túl a politikai hatalom nem volt kegyes a kulturális intézményekkel és működtetőikkel szemben, és a megszorítások, követelések éreztették a hatásukat a *Kriterion* működésében is, különösen a nyolcvanas évek második felében.⁸ A jelen kötet azt kívánja megvilágítani, hogy miként tudtak érvényesülni, megerősödni és talpon maradni a barátságtalan politikai és kulturális rezsimben a *Kriterion* által felkarolt kisebbségi kultúrák. Mindezt a kiadó munkatársainak a beszámoló alapján közelíti meg.⁹

³ Dávid Gyula: Egy könyvkiadó a hatalom torkában. *Korunk*, 1992/12, 115–125. 115. Ez a tanulmány a *Romániai magyar irodalmi lexikon* „*Kriterion* Kiadó” szócikkéhez fűz megjegyzéseket. A *Kriterion* magyar szerkesztőségének a tevékenységéről nyújt átfogó képet többek közt a sorozatok és szerzők tekintetében.

⁴ L. Gundhardt Mária, a német szerkesztőség korrektorának beszámolóját. (Gundhardt Mária, 253–255. 253. és 255.)

⁵ Az 1971-ben indult román nyelvű sorozat címe *Biblioteca Kriterion*, és maga Domokos Géza volt a sorozatszerkesztője. A román szerkesztőségben két személy, Paul Drumaru író és műfordító, valamint Gabriel Gafița dolgozott. Részleteket a sorozatról pedig az utóbbi interjújából tudhatunk meg, l. Gabriel Gafița, 223–239.

⁶ L. Bartha, 16. A német nyelvű kiadványokról tematikus-műfaji bontásban l. Gundhardt Mária tömör összefoglalóját. (Gundhardt, 253.)

⁷ L. Bartha, 19. A szerző Domokos Géza *Igevár* (2000) című múltidéző kötetére hivatkozik, amely a *Kriterion*ról szól.

⁸ A Kiadói Főigazgatóság 1984-ben átfogó vizsgálatot rendelt el a *Kriterion* tevékenységeivel kapcsolatban, amit jelzésértékűnek, válaszlétnek tekintett akkoriban Domokos Géza, és ekként emlékeznek meg róla ma is a kiadó egyes alkalmazottai. Ennek az eseménynek a felelevenítésére egy külön kérdést szánt Bartha Katalin Ágnes az interjúkban.

⁹ L. a célokról Bartha, 5.

Bartha Katalin Ágnes megkeresésére 17 volt Kriterion-munkatárs válaszolt levélben vagy beszélgetés keretében.¹⁰ Székhely, munkakörök és a szerkesztőségek nyelve szerint nagy vonalakban csoportosítva a következő személyek számoltak be a kriterionos időszakukról: H. Szabó Gyula: 1978-tól a Kriterion művészeti monográfiáinak, zene- és képzőművészeti kiadványainak szerkesztője, 1985-től a magyar szerkesztőség főszerkesztője, 1990-től a Kriterion igazgatója; Kacsó Judit: 1970–1991 között a *Kriterion Kiskalauz* sorozat, a *Drámák* sorozat, valamint a gyermek- és ifjúsági kiadványok gondozója; Mocanu Szemlér Judit: 1971–1994 között a világirodalmi fordítások, a *Horizont*, a *Lektúra* sorozat, és a román prózairodalom magyar fordításainak szerkesztője; Szilágyi N. Sándor: 1972–1990 között a Kriterion nyelvészeti kiadványai, köztük az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (szerk. Szabó T. Attila) kiadói szerkesztője; Gabriel Gafița: 1977–1990 között a *Biblioteca Kriterion* sorozat gondozója; Panait Róza: 1977-től a Kriterion szerkesztőségi titkára; Elena Diatcu: 1971-től a Kriterion dokumentációs, majd gazdasági osztályának a munkatársa. A nem magyar nyelvű kiadványok gondozói: Steva Lepoev: 1969–1988 között a Kriterion műszaki szerkesztője és exportfelelőse, valamint szorosan együttműködött a szerb szerkesztőséggel is; Octavia Nedelcu: 1984–1990 között korrektor, majd szerkesztő a szerb szerkesztőségben; Gundhardt Mária: 1972–1982 között korrektor a német szerkesztőségben; Franz Hodjak: 1970–1992 között a kolozsvári Dacia Könyvkiadó szerkesztője. A kolozsvári szerkesztőségből a következő munkatársak válaszoltak: Dávid Gyula: 1970–1993 között a Kriterion kolozsvári szerkesztőségének vezetője, a *Romániai Magyar Írók* sorozat szerkesztője; Bálint Lajos: 1970–1992 között műszaki szerkesztő; Egyed Péter: 1980–1990 között a *Forrás* sorozat szerkesztője, egyben a filozófia területéhez tartozó könyvek szerkesztője; Szabó Zsolt: 1981–1991 között a néprajzi, irodalmi, irodalomtörténeti kiadványok szerkesztője, valamint Mező Piroska, aki 1970–1991 között korrektori munkakörben dolgozott.

A kötetbe a beszélgetések szerkesztett változatai, illetve magyar fordításai kerültek be. A beszélgetőtársak tapasztalatai révén bepillantást nyerünk a bukaresti és a kolozsvári szerkesztőség életébe egyaránt, ezen belül pedig eltérő élességben a kisebbségi belső műhelyek működésébe,¹¹ a könyvtermelés és -terjesztés

¹⁰ Pontosabban szólva 14 beszélgetés szerepel a könyvben melyek között egyik-másik többrendbeli találkozás eredménye, illetve 3 válasz írásban. Egy interjú kimaradt a kötetből, mivel az interjúalany nem küldte időre vissza az átírt revideált változatát. Ez Molnár Gusztáv szövege, minek következtében sajnálatos módon teljesen marginalizálódik a Limes-kör és az ellenzéki tevékenység lehetőségeinek a taglalása a kötetben. L. Bartha, 6. és 22.

¹¹ Az interjúkból megteudhatjuk, hogy a Kriterionnak magyar, német, szerb és ukrán szerkesztősége volt, a többi kisebbségi nyelven külső szerkesztőkkel dolgoztak. A kötet tetemes részét a magyar szerkesztőség munkájával kapcsolatos információk teszik ki. Ehhez képest terjedelmileg és tartalmilag is jóval korlátozottabb információkat szolgáltat a német, szerb, illetve török és tatár nyelvű munkák kiadásáról, a többivel – jiddissel, ukránnal, orosz-lipovánnal, szlovákkal – pedig csak érintőlegesen foglalkozik. A német nyelvű könyvkiadásról Gundhardt

szakmai-tudományos, grafikai, nyomdai, adminisztratív és politikai vetületeibe, valamint a könyvek és sorozatok egyedi történeteibe. A műfajnak köszönhetően a kötet jól tükrözi a szerkesztőségi mindennapokat a maguk szakmai, technikai¹² és emberi kihívásaival, megvalósításaival, örömeivel és bánataival. Olyan részletgazdag, szerteágazó és egyben átfogó korpépet nyújt, amit éppen lehetséges, de értelmetlen pár mondatban összefoglalni, ezért itt most csak a beszélgetések során érintett nagy témákat sorolom fel, mint a személyes életpálya és a kiadóban betöltött feladatkörök; a Kriterion feladatai és szerepe a nemzetiségi kultúrák művelésében; a külföldi és belföldi könyvterjesztés; a korszak könyvkultúrája; a szerzők, szerkesztők és olvasók kapcsolata; a Kriterion politikai irányítása és a cenzúra; Domokos Géza szerepe(i); a kollegiális és a személyes kapcsolatok az intézményen belül és kívül.¹³

Az interjúban elhangzottakhoz egy bevezető tanulmány nyújt értelmezési támpontokat, amelynek összefoglaló és elemző vetületei is akadnak. Az utalásokat, pontosabban szólva az irodalomtörténeti relevanciájú (szerzők, művek, sorozatok stb.) hézagos információkat és eseti tévedéseket lapalji jegyzetek oldják fel vagy pontosítják a beszélgetések szövegében. Ezeket mind Bartha Katalin Ágnes írta, a kötet végső formájához pedig Dávid Gyula lektori munkája is hozzájárult. Két olyan irodalomtörténész munkájáról van szó, akik nagyon jól ismerik a Kriterion életét. Bartha Katalin Ágnes a kutatásai és a kolozsvári Szabédi László Emlékházban hosszú ideig betöltött munkaköre révén, hatalmas iratmennyiséget, kulturális örökségünk jelentős forrásait gondozta szinte egyedül, köztük a kolozsvári Kriterion szerkesztőség dokumentumait és Domokos Géza hagyatékát. Így méltóképp felkészült és empatikus beszélgetőtársa lehetett a Kriterion volt munkatársainak, akiknek a szakmai tekintélye, témában való jártassága, közlésvágya elsodort volna egy kevésbé felkészült kutatót. Dávid Gyula viszont belülről is ismeri a kiadó történetét, hiszen 1970 és 1992 között a Kriterion szerkesztője és a kolozsvári szerkesztőség vezetője volt. Ő szerencsére annyira ismert és tekintélyes irodalmár és

Mária, a német szerkesztőség korrektora számol be, valamint Franz Hodjak, a Dacia Kiadó szerkesztője, aki lektorként és német szerzőként volt kapcsolatban a Kriterionnal, illetve nyilván ismerte a német írókat és szerkesztőségeket. (L. Gundhardt, 253–255.; F. Hodjak, 247–252.) A szerb nyelvű könyvkiadásról Octavia Nedelcu, a szerb korrektor és szerkesztő tájékoztat röviden, illetve jóval részletesebben Steva Lepoiev, aki bár a munkaköri besorolása szerint nem tartozott a szerb szerkesztőséghez, közelről követte a tevékenységét, illetve valamennyi nem magyar kiadvány esetében műszaki szerkesztőként tevékenykedett. (Nedelcu, 256–260.; Lepoiev, 240–246.) A törökről és tatárról, illetve a jiddisről elsősorban Elena Diatcu mesél, aki adminisztratív beosztásban dolgozott ugyan, de a szíven viselte ezeknek a kiadványoknak a sorsát, és a megjelenésükön bábáskodott. (Diatcu, 204–222.)

¹² Részletkérdés, de nem kevésbé fontos, hogy mindez a „cut-copy-paste” korszak előtt zajlott, és a számítógépes funkciók helyett papír, ceruza, zsilletpenge, olló, ragasztó és hasonló eszközök tartoztak a szerkesztőség alapkellékeihez. Ilyen részletekről lásd például Szilágyi N. Sándor és Bálint Lajos beszámolóját. (Szilágyi, 165–203.; Bálint, 261–308.)

¹³ A félstrukturált interjú vezérfonalát lásd Bartha, 6.

szerkesztő, hogy nem is kell megkísérelnem – társadalomkutatóként – a szakmai hozzáértését méltatni.

A recenzió címében szereplő többes szám, a *Korképek* egyrészt a kötet többszólamúságára utal, ahogy különböző regiszterekben hallgathatjuk meg a Kriterion-történeteket. A más-más perspektívából – a munkahelyi hierarchia különféle fokairól, eltérő munkakörökből, pályakezdők és öreg motorosok, nők és férfiak szempontjából – elmesélt történetek néha összecsengenek, néha ellenpontoszák egymást, újabb és újabb érdekes történetzálakat, személyeket, intézményeket villantanak fel, amelyek további kutatásra csábítanak.¹⁴ Másrészt a cím arra az eltérésre is utalhat, amely a kor hivatalos dokumentumaiból összeállítható és a személyes beszámolók alapján körvonalazódó kép között van.¹⁵ Egy-egy könyv megjelenése, különösen a kisebb nemzeti kisebbségek esetében, komoly háttérmunkával járt, amely nem biztos, hogy valaha is dokumentálva volt: a szerzők és szakértők felkutatása, az írásra és az anyanyelv használatára való bátorítás, a szöveg elhivatott gondozása, a megjelenésért való küzdelem, majd az ünneplés. Ugyanez érvényes az informális „kiadói tanácsok” működésére, amelyekbe a romániai magyarság szakmai kiválóságai tartoztak, szakértők, akikkel a sorozatszerkesztők tartották a kapcsolatot, és akik biztosították a minőségi munkát,¹⁶ vagy a munkamórálra, a cenzúra feltételei mellett eredményesen alkalmazható megoldásokra annak érdekében, hogy minél több információ közölhető legyen (például sűrű lábjegyzetelés,

¹⁴ A többszólamúságot elég jól illusztrálja a már említett 1984-es ellenőrzés felidézése. A Mihai Dulea által vezetett bizottság kihallgatásait egyesek ma is keserűen és megvetően idézik fel, „Dulea-brigád” ellenőrzése, „Dulea dülása” nevekkel illetik. (L. Dávid Gyula, 309–354. 324. és 334–335.; Szabó Zsolt, 391–406. 394–395.) Másokban nem hagyott maradandó nyomot, vagy ha igen, akkor az eseménnyel járó kényelmetlenségek miatt, például hogy időre be kellett érkezni a munkahelyre. (L. Gafița, 223–239. 232; Mocanu Szemlér Judit, 137–154. 142–143.) De Kacsó Judit például így emlékszik vissza az eseményekre: „*Nekem Duleával volt szerencsém. Amikor én – azalatt a tíz hónap alatt – a Pártkiadónál dolgoztam, akkor ő is ott dolgozott, nagyon fiatal volt, nagyon szép fiú volt, s nagyon okos is volt. Akkor elvett egy megesett kolleganőt feleségül. És hopp, beugrott akkor nekem, hogy mondjam, hogy mi kollegák vagyunk. Aztán olyan volt, hogy kenyérré lehetett kenni. Ebben a rettenetes brigádban egyetlenegy rendes pasas volt, de annak is elfelejtettem a nevét, valamikor az Előrenél volt szerkesztő, közönséges újságíró volt, nem főszerkesztő volt. Emlékszem, hogy az Újságírók Házában örökké megtáncoltattott. Aztán persze lementek Kolozsvárra is, és őket is gyötörték naphosszat. És utána mindent kivettek a tervből.*” Kacsó Judit, 115–136. 121.

¹⁵ Erre konkrétan utal a bevezető tanulmány is (Bartha, 7.), és ez vissza-visszaköszön az elemzés folyamán is a tanulmányban érintett témakörökben: például Domokos Géza szerepei, a hatalmi korlátozások és az erre adott válaszok, a munkaközösség helyzete, a nemzeti identitások megkonstruálása stb.

¹⁶ A Téka sorozat tanácsadóiként Deák Tamást, Szabó T. Attilát, Horváth Andort és Benkő Samut nevezi meg Egyed Péter (Egyed Péter, 354–371. 358.) Mellettük a „kiadói tanács” tagjaként emlékszik meg Jakó Zsigmondról is Mező Piroska. (Mező, 372–391. 377.) Külső munkatársként, „tanácsadóként” említi meg Mocanu Szemlér Judit Szász Jánost és Horváth Andort. (Mocanu, 137–154. 140.)

„beadványgyártás”, az „ideológémák”¹⁷ nyelvén történő kommunikáció az ellenőrző szervek képviselőivel) stb.

És végül, a „képekkel” arra is utalok, hogy a kötet a rendszerváltás előtti könyvkiadás karképe mellett egyben a rendszerváltás utáni romániai magyar könyvkiadás lenyomata is. A diktatúra évtizedeiből felsejülő tettvágygal, életerővel és zsbongással szemben egy másik, visszafogottabb, hallgatag korszak is kirajzolódik. Miután kiadópolitikákról, szakmai tanakodásokról, csapatmunkáról, kitartásról olvasunk több száz oldalon keresztül, elég lehangoló élmény azzal szembesülni, hogy a jelen kötet, amely egyébként a Kriterion Könyvkiadó megalapításának 50 éves évfordulójára készült, összesen két ember dolgozott. Továbbá, míg a rendszerváltás előtti időszakra kifejezetten azzal a szándékkal figyelnek a beszélgetőtársak, hogy felfedjék, megértsék, megérttessék, a rendszerváltás utáni időszakot szinte teljes némaság övezi. Hová lett a Kriterion? Hová lettek a nemzetiségi szerkesztőségek? Kik nem vettek részt ebben a könyvprojektben és miért? Mi a helyzet a besúgókkal?

Minden számonkérés nélkül röviden eljátszadozhatunk azért a gondolattal, hogy mi lett volna, ha ennek a Kriterion-interjúkötetnek az összeállításán egy kutatócsoport dolgozik. Megoszlott volna a munkamennyiség, kitér a szakmai érdeklődés horizontja, és talán a csapat nagyobb kapcsolathálót, több forrást is megmozgathatott volna, ami végső soron egy nagyon jó emlék- és forráskötet helyett átfogó, alaposan feldolgozott forrásanyagot és tudományos segédanyagot eredményez.¹⁸ Kisebbségi szervezeteken keresztül vagy szakmai hálózatok révén talán össze lehetne gyűjteni, majd fordításban újraközölni a korábbi interjúkat vagy más jellegű személyes beszámolókat.¹⁹ Hedi Hauser (Hedwig Margarete Hauser) igazgatóhelyettes, aki a német és a többi, nem magyar nyelvű könyv kiadásáért felelt, minduntalan Domokos Gézával összehasonlítva jelenik meg a kötet visszaemlékezéseiben, és persze soha nem az előnyére. Ha interjúbán nem is hallathatja a hangját,²⁰ de egy lábjegyzetben ismertetni lehetett volna tömören az életrajzát, munkásságát.²¹ Sőt, akár egy tematikus bibliográfiát is össze lehetett volna állítani,

¹⁷ Egyed Péter megfogalmazása. (Egyed, 361.)

¹⁸ A kötet szerzője időszükére, a munka mennyiségére és az anyagi támogatás hiányára panaszodik. L. Bartha, 5.

¹⁹ Mivel írásban is lehetett válaszolni a kérdésekre, nem gondolom, hogy módszertani szempontból kifogásolható lenne korábbi interjúk, interjúrészletek, feljegyzések közlése.

²⁰ Bartha Katalin Ágnes felkérését Hedi Hauser betegségre hivatkozva elutasította. (Bartha, 6.) Interjút azért adott már korábban, és más személyes jellegű beszámolója is jelent meg nyomtatásban a Kriterionnál töltött évekről. L. pl. Die deutsche Kultur im kommunistischen Rumänien gepflegt: Interview mit Hedi Hauser. *Siebenbürgische Zeitung*, 26. Januar 2011. (<https://www.siebenbuenger.de/zeitung/artikel/kultur/10771-die-deutsche-kultur-im-kommunistischen.html>); Hauser, Hedi: Die Nischen der Nischengesellschaft. Über die Tätigkeit im Verlagswesen. *Siebenbürgische Semesterblätter*, 1996/10, 28–35.

²¹ L. a Hedwig Margarete Hauserről szóló szócikket. In: Hagedtedt, Lutz (Hrsg.): *Deutsches Literatur-Lexikon. Das 20. Jahrhundert. Biographisches-bibliographisches Handbuch*. Berlin – New York: De Gruyter, 2010.

és mellékletben közölni a kiadó többi szerkesztőjének, munkatársának az elérhető életrajzi vonatkozású adataival, illetve személyes jellegű beszámolóival (interjúk, más jellegű publikált beszámolók, levelezés, napló, memoár stb.). Ez egyúttal a nemzetiségi szerkesztőségek tevékenységével kapcsolatos leírások összegyűjtését is jelentené. A „nemzetiségi kiadó” kötetben kirajzolódó profilját ezáltal sokkal kiegyensúlyozottabbá lehetett volna tenni, másként szólva a magyar mellett megtörtént volna a többi szerkesztőség és műhelymunka érdemi bemutatása is. Továbbá egy külső szerkesztői szem rá tudott volna mutatni a problémás forrás-megjelölésekre (például nem világos, hogy az interjú hanganyaga pontosan hol érhető el, de olyan banalitások is becsúsztak, hogy csak a webhelyre történik utalás, ami nyomtatott szöveg olvasása esetében nagyon bosszantó tud lenni),²² vagy ki tudta volna gyomlálni az öncélú gonoszkodásokat és a véletlenül becsúszo, szerencsétlen megfogalmazásokat.

Vajon egy interdiszciplinárisabb megközelítés mit hozhatott volna a kötetnek? Egyrészt a kifejezetten irodalom- és könyvcentrikus magyarázatokat – amiket egyébként valószínűleg senki sem tudott volna ennyire jól a jelzett irodalomtörténészeknél kívül összeállítani – ki lehetett volna terjeszteni egy szisztematikus személyi, intézményi jegyzetelésre is, de talán még ennél is hasznosabb lett volna egy név- és intézménymutató a kötet végén. Továbbá, egy semlegesebb szakértőt – abban az értelemben semleges, hogy személyes kapcsolatot nem alakított ki az interjúalanyokkal, illetve nem kötik a szakmai, irodalomtudományi kánonok sem – egyrészt nem szorongattak volna az interjúalanyokkal kötött hallgatóságos egyezségeket és személyesen megtapasztalt érzékenységeket,²³ így szigorúbban, merészebben kezelte volna az elhangzottakat.²⁴ Másrészt talán könnyebben vissza tudta volna csatolni a Kritérium-történeteket az általános társadalmi és intézményi mechanizmusok területére. Bár a Kritérium tevékenysége a maga nemében egyedi, a feltárt formális és informális mechanizmusok egyáltalán nem azok. Domokos

²² Az interjúátiratok egy része egyébként megtalálható a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézetben, akárcsak Domokos Géza teljes követési dossziéja is, amelyre szintén történik hivatkozás a tanulmányban.

²³ Talán erre is utal a szerző következő megjegyzése: „... a jelen tanulmány szerzője... egyáltalán nem semleges és értelmezetlen terepen dolgozott, hanem az egyes beszélők autoritását is megmutató igen rendezett, értelmezett és érzelmekkel zsúfolt területen.” L. Bartha, 9.

²⁴ Például a nyolcvanas évek megszorító intézkedései kapcsán többször is felelevenítik a beszélgetésekben Domokos Géza megállapításait, és a beszélgetés vezetője többször is visszatér a következő, 1986-os interjúban elhangzott megjegyzésre: „*Három éve nem jelent meg idehaza beszélgetés, de még egyszerű újságcikk sem kiadónk munkájával kapcsolatban. Volt úgy, hogy némely szerkesztők a könyvrecenziók lábjegyzetéből is elhagyták a Kritérium nevet.*” (Forró László: Mi újság? Domokos Géza, a könyvkiadó igazgatója válaszol. Kérdez: Forró László. *Utunk*, 1986/35. 2.) Egy gyors kereséssel az Arcanum adatbázisban (például az *Előre* napilapban vagy a *Korunk* folyóiratban) megtudhatjuk, hogy ezt azért nem kell szó szerint érteni. Bár 1985-ben drámai a csökkenés, a *Korunk* esetében ez a szám a következő években folyamatosan növekvő tendenciát mutat. (www.arcanum.hu)

Géza egészen kivételes személyiség, de a vezetői stílusa, amit a „jó intézményvezető” profilja mutat, nem egészen páratlan megvalósítás. Kísértetiesen hasonló dolgokat mondtak például Huszár Sándorról is *A Hét* munkatársai, sőt, ha távolabb tekintünk, akkor megdöbbentően hasonló dolgokat nyilatkoztak a szovjet újságírók is a saját „jó főszerkesztőikről”. A felettes, ellenőrző szervekkel való kapcsolat-tartásban szintén vannak általánosan felismerhető vonások.²⁵ Ez persze fikarcnyit sem csorbítja az intézmény és Domokos Géza teljesítményét, teljesítményének elismerését, csupán tudományos megállapítás.

Hasonlóképpen, a felvetett kérdések semmivel sem kisebbítik a kötet forrásértékét, esetleg rámutatnak a feltárára váró területekre, amelyek egy egész kutatócsoportnak adnának feladatot. Bartha Katalin Ágnes és Dávid Gyula hiánypótló és sürgős munkát látott el a Kriterion-történetek dokumentálásával. A kötetbe gyűjtött értékes beszámolók szépen illeszkednek a romániai sajtó és kulturális intézmények interjúkra alapozott múltfeltáró kísérleteihez, és hozzáadott érték tekintetében jelentősen növelik ennek a forrástípusnak a súlyát. Magyar vonatkozásban megemlíthetjük Bányai Éva kötetét a hetvenes években létesülő bukaresti magyar intézmények képviselőivel, amelyet azért is fontos szóba hoznunk itt, mert Kriterion-munkatársakkal is beszélgetett, például Domokos Gézával és Csiki Lászlóval, valamint számos fontos személlyel, akikre a jelen kötet alanyai is hivatkoznak.²⁶ Mindent egybevetve, a jelen kötet további kutatások kivitelezéséhez és tanulmányok megszületéséhez nyújt lényegi támpontokat és információkat.

²⁵ A „jó főszerkesztő” profiljáról, a cenzúrarendszerben történő informális egyezkedésekről l. Kiss Ágnes: *Censorship revisited*. In: Kühner-Wielach, Florian – Nowotnick, Michaela (eds.): *Aus den Giftschränken des Kommunismus. Methodische Fragen zum Umgang mit Überwachungsakten in Zentral- und Südosteuropa*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2018. 233–270.

²⁶ Bányai Éva: *Sikertörténet kudarcokkal. Bukaresti életutak. Beszélgetés bukaresti magyar értelmiségiekkel*. Kolozsvár: Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, 2006. Román vonatkozásban l. Lidia Vianu: *Censorship in Romania*. Budapest: Central European University Press, 1998.

SALAT LEVENTE*

Mire jó, és mire nem a személyi elvű kisebbségi autonómia?

Dobos Balázs: *A személyi elvű kisebbségi autonómiák Közép-Kelet-Európában*. Budapest: Kalligram, 2020. 247 oldal

Dobos Balázs több lezárt kutatással és néhány mérvadó, többnyire angol nyelven, tekintélyes folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben közreadott publikációval a tarsolyában a személyi elvű kisebbségi autonómiák kérdésének általában, és azon belül a kisebbségi választások világa avatott kutatójának számít. Legutóbbi, magyar nyelven publikált kötetében arra vállalkozik, hogy korábbi kutatásainak az eredményeit latba vetve támpontokat kínáljon a nem területi autonómia fogalmát ködössé tevő, a fogalomhasználat gyakorlatát beárnyékoló terminológiai tisztázatlanság meghaladásához. Az erre irányuló kísérlet módszere – a kötet célmeghatározása szerint – empirikus és összehasonlító: öt posztszovjet térségbeli ország, Észtország, Horvátország, Magyarország, Szerbia és Szlovénia kisebbségpolitikai gyakorlatát veti össze a személyi elvű autonómia legfontosabb elemeként kezelt választott önkormányzati alakzatok jogszabályi kereteit, intézményes jellegzetességeit, működési gyakorlatuk néhány konzekvenciáját elemezve. A kötet egészében véve egyszerre nyújt többet az így felfogott célnál, és marad adós az empirikus, illetve komparatív elemzés néhány fontos vonatkozásában.

Az empirikus és komparatív elemzésre helyezett hangsúly stratégiai jelentőségű a szerzői szándék szerint, Dobos Balázs ugyanis úgy ítéli meg, hogy az összehasonlítás központi elemét tekintve vitán felül álló, körültekintően kiválasztott esetek tudományos szempontból megalapozott módszerű összehasonlítása vezethet csak olyan eredményre, amely kiutat jelenthet abból az áldatlan állapotból, hogy a nem területi autonómia jelenségével foglalkozó, az utóbbi évtizedben látványosan terebélyesedő nemzetközi szakirodalomban nincs egyetértés sem a fogalom szemantikai tartalmát, sem az alája tartozó empirikus esetek körét illetően. Az empirikus-komparatív megközelítés szükségessége mellett szól Dobos Balázs szerint az a körülmény is, hogy az értelmezéssel kapcsolatos tisztázatlanságok lehetővé tették egyes állami szereplők számára, hogy bizonyos kisebbségpolitikai gyakorlatokat, illetve intézményes megoldásokat kulturálisautonómia-alakzatokként tüntessenek

* A szerző politológus, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Politikatudományi Intézetének oktatója. E-mail: levente.salat@ubbcluj.ro

fel nagylelkű, a nemzetközi kisebbségvédelmi standardokat felülmúló kisebbségpolitikájuk bizonyítékeként, miközben az állítólagos autonómia intézményei valójában az érintett kisebbségek fölött gyakorolt ellenőrzés eszközei.

Az így felfogott célra való tekintettel Dobos Balázs az összehasonlításra szánt eseteket, illetve az összehasonlítás módszertanának központi elemét igen körültekintően választotta ki. Olyan térségre összpontosított mindenekelőtt, amelyet egyfelől a személyi elvű autonómia eredetvidékének tekint,¹ másfelől, amely gazdag a kulturális autonómia létrehozására irányuló eszme- és politikatörténeti előzmények vonatkozásában. A térségen belül olyan eseteket választott ki, amelyekre nagyjából azonos módon voltak befolyással „a posztkommunista átmenet politikai és gazdasági jellegzetességei”.² Az összehasonlítás instrumentumának a tekintetében pedig a személyi elvű autonómia legkarakterisztikusabb elemre, a tanácsokat, kisebbségi önkormányzatokat eredményező választások mozzanata emellett döntött, amelyek közjogi formában vannak jelen mind az öt kiválasztott állam esetében.

Miközben ezek az opciók vitathatatlanul a munka egészének a szilárd elméleti és módszertani megalapozottságára utaló bizonyítékokként foghatók fel, nem lehet eltekinteni attól, amint az a komparatív elemzések esetében általában lenni szokott, hogy a tárgy és a módszer elhatárolásával kapcsolatos döntések árával is számolnia kell a szerzőnek. A regionális fókusz mellett például, miként az az alábbiakból is kiderül, jól exponált, meggyőző érvek szólnak, ennek ellenére nem lehet kitérni a kérdés elől, hogy van-e alapja annak az elvárásnak, hogy egy régióra leszűkített empirikus vizsgálat konklúziói támpontokat kínáljanak egy, a világ számos térségében ismert jelenségre utaló fogalom jelentésével, normatív tartalmával kapcsolatos viták eldöntésében. A közjogiság aspektusára helyezett hangsúly pedig, miközben valóban megteremti az értelmes összehasonlítás lehetőségét, és kellő alapot biztosít a személyi elvű autonómiaalakzatok intézményes konzekvenciáinak az elmélyültebb átgondolásához, arra kárhoztatja a művet, hogy olyan esetekre összpontosítson, amelyek igen csekély számú tagsággal rendelkező közösségek helyzetének a rendezését hivatottak biztosítani: olyanokéra, amelyek elhanyagolható etnopolitikai tétellel bíró kihívást jelentenek azoknak az államoknak, amelyek területén élnek, miközben a világ számos térségében – Közép- és Dél-Amerikában, Nyugat-Európában, a Közel-Keleten, Közép- és Délkelet-Ázsiában, az arab világban, Ausztrália és Új-Zéland térségében stb. – számos további példa létezik arra,

¹ „a személyi elvű kisebbségi autonómia gondolata [...] jelentős mértékben közép-európainak mondható”. 11. Ebben a tekintetben szükségesnek látszik megjegyezni, hogy Dobos Balázs fogalomhasználata, illetve maga a kötet címe is kisebb korrekcióra szorul: tekintettel arra, hogy sem a Baltikum, sem a Nyugat-Balkán nem tekinthető Közép-Európa részének, célszerűbb lett volna, talán, a ’Köztes-Európa’ kifejezést használni. Ugyanakkor a vizsgálat céljának megfelelően körülhatárolt térségről valóban nem alaptalan azt állítani, hogy az a személyi elvű kulturális autonómia eredetvidéke, hiszen, mint látni fogjuk, mind a Baltikumban, mind Közép-Európában, mind az egykori Jugoszláviában voltak „előképei” a kulturális autonómiának.

² 79.

hogy a Dobos Balázs által vizsgált kisebbségeknél lényegesen népesebb etnokulturális közösségek vonatkozásában a *de facto* – és ritkábban, de az is előfordul, hogy intézményesített – jogi pluralizmus által tolerált tanácsok és egyéb testületek látnak el fontos funkciókat, ahhoz foghatókat, amelyekre Dobos Balázs vizsgálata irányul. A posztkommunista átmenet által biztosított politikatörténeti háttér kritériumként való kezeléséből pedig az következik Dobos Balázs számára, hogy a térséghez tartozó, választott testületekként Norvégiában, Svédországban és Finnországban működő számi parlamenteket ki kell zárnia a vizsgált esetek köréből.

A könyv bevezetőjében beharangozott empirikus-komparatív fókusznak némi-képp ellentmond, hogy az olvasónak meglehetősen hosszú, a kötet bő harmadát kitevő elméleti, fogalomtörténeti részen kell átrágnia magát, amíg eljut a szerző által deklarált célt kibontó részéhez a munkának. A lényegnek ez a késleltetése azonban közel sem eredményez redundanciát. Ellenkezőleg: e sorok szerzőjének a megítélése szerint a kötet legértékesebb része az a három alfejezet, amelyek a szerző által „előképeknek” nevezett, a személyi elvű kisebbségi autonómia eszme- és politikatörténeti előzményeibe engednek bepillantást egyfelől, illetve azokat a további térségbeli eseteit tekintik át a személyi elvű kisebbségi autonómiának, amelyek a választott módszer következtében nem kerültek be az összehasonlításra kiválasztott esetek körébe. Olyan részletekre derül fény ezekben az alfejezetekben, amelyek a személyi elvű autonómiák nemzetközi irodalmában tájékozott olvasó számára is érdekesek, újak, tanulságosak lehetnek.

Szóba kerül többek között a személyi elvű autonómia és az egyházak mint intézmények közötti analógia kérdése, amelyet a szakirodalom nem tárgyal érdemben (a sűrűn emlegetett oszmán milletrendszerre történő hivatkozások, amint erre Dobos Balázs is rávilágít, a korabeli hatalomszervezési technikák szempontjából érdekesek csupán, a kérdés jogi-intézményi vonatkozásai nem relevánsak a személyi elvű autonómia jelenségére nézvést). Külön érdekes Dobos megközelítésében, hogy Rennernek a területi alap nélkül elképzelhetetlen *állam* és a személyi elv alapján szerveződő, területi jelleggel nem mindig rendelkező *nemzet* közötti különbségtételre vonatkozó javaslatát rokoníthatónak gondolja azzal az állásponttal, amelyet Eötvös József az 1865-ös, *A nemzetiségi kérdés* című művében³ fejt ki a vallási és a nemzeti mozgalom közötti analógiát illetően. Noha az Eötvöst foglalkoztató kérdésekben valóban fontos a személyi elvre helyezett hangsúly a területiséggel szemben, a hivatkozott mű figyelmes olvasata alapján látni lehet, hogy az Eötvös által többször emlegetett analógia kimerül abban, hogy az állam és a nemzeti mozgalmak viszonyát ahhoz hasonlóan kell kezelni, ahogyan az egyház és az állam korábban konfliktusokat eredményező viszonyát sikerült nyugvópontra juttatni egyfelől az állam és az egyház szétválasztása, másfelől a vallásos identitás

³ Bárány Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*. Budapest: Ráth Mór Kiadása, 1865. Elektronikus változat: Budapest: Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2010.

megválasztásának a törvény által biztosított szabadsága révén.⁴ Ennél tovább Eöt-vös nem megy – a nyelvi jogok vonatkozásában is csak az egyesületi élet lehetőségét említi a törvényhozásbeli szabad nyelvhasználat mellett⁵ – ami azt jelenti, hogy álláspontja nem érinti az egyháznak mint intézménynek azokat az aspektusait, amelyek a kulturális autonómia szervezeti sajátosságai szempontjából analógia-ként fontosak lehetnének.

Dobos Balázs említi ugyan: Renner elméletének alakulásában szerepe volt annak, hogy az Ausztriai Szociáldemokrata Párt 1899-es brünni kongresszusán a szlovén küldöttek a katolikus egyház „mintájára” létrehozott kulturális autonómiát szorgalmaztak a Monarchia-beli népcsoportok számára a garast a területi elv mellett letevő csehekkel szemben, de további részleteket erről a fontos mozzanatról nem oszt meg az olvasóval. Kár, mert az egyházak és a személyi elvű autonómia-alkazatok közötti párhuzamból következő konzekvenciák alaposabb végiggondolása bővíthetné a felsorakoztatható érvek tárházát azokkal az államokkal szemben, amelyek elzárkóznak a személyi elvű autonómiaigények elől, azt hangoztatva, hogy területükön az autonómia semmilyen intézményes formája nem képzelhető el, holott állam által elismert egyházak mindenhol vannak.

Rendkívül izgalmas a könyvnek az a része, amely a személyi elvű autonómia eszme- illetve eredettörténetének zsidó és német gyökereibe enged bepillantást. Kiderül például a Dobos által használt forrásokból, hogy a cári Oroszország zsidóságának a személyi elvű autonómiához fűződő, a cionizmussal szembenemő elképzelései nem írhatók kizárólag az ausztromarxizmus befolyásának a számlájára, hanem azoknak Renner és Bauer nézeteinek hatásánál lényegesen mélyebbre nyúló és szervezettebb gyökerei vannak az északkelet-európai térségben.

Létezett például egy Négy Ország Tanácsa nevű öngazgatási testület, amely az 1500-as évek második felével kezdődően előbb adószedési, majd később adminisztratív, törvényhozó, bíraskodási és kulturális feladatokat látott el négy korabeli államalakulat, Nagy- és Kis-Lengyelország, Volhínia és Ruténia zsidóságának a vonatkozásában. Ebből a testületből később kiléptek a litvániai zsidók, és saját tanácsot hoztak létre. Zsidó önkormányzati testületek működtek továbbá a Lengyel–Litván Unió fennállása alatt, egészen a 18. század közepéig. Ezeket a hagyományokat próbálta felébreszteni az oroszországi zsidóság néppárti irányzata Simon Dubnow történész és politikus szellemi vezetése alatt, aki az 1905-ös eseményeket követően alapított Zsidó Néppárt keretei között helyi szinten szervezett autonóm

⁴ „... a kérdésnek eldöntésében, mily felekezethez tartozzék minden egyes, csak az egyeseknek lelkiismerete határozhat s hogy minden vallásnak fenntartása és terjesztése az egyesek buzgóságára bízandó, a törvények egyedüli feladása az maradván, hogy mindenkit szabadsága élvezetében megoltalmazzon...” *I. m.*, 58.

⁵ „Minden egyes szabadon buzoghat nemzetisége mellett, saját nyelvének mivélésére és terjesztésére az egyesületi tért kísérheti meg, s ha a törvényhozásnál saját nyelvén szólni akar, ezt szabadon teheti.” *I. m.*, 62.

zsidó tanácsok létrehozatalát látta volna célszerűnek egy átfogó, demokratikusan megválasztott zsidó nemzeti tanács ernyője alatt. Az 1887-ben, Vilniusban alapított Általános Zsidó Munkásszövetség, a Bund követelései között az alapítás pillanatától szerepelt az autonómia, 1903-tól pedig a hivatalos pártprogram részét képezte az az elképzelés, hogy személyi elven létrejövő önkormányzati testületekre kellene bízni a zsidó kulturális ügyek intézését, egy idő után pedig minden oroszországi nemzetiség számára autonómiát követeltek. Moshe Zilberfarb, a Szocialista Zsidó Munkáspárt teoretikusa Oroszországot a nemzetiségek föderációjaként képzelte el, abban a formában, hogy minden nemzetiség megválasztaná a maga nemzeti gyűlését. Utóbb Ukrajnában, a függetlenség kikiáltását követően Zilberfarb a Nemzeti Ügyek Általános Titkárságán a zsidó ügyek felelőse lett, e minőségében elkészítette a személyi elvű autonómiáról szóló törvény tervezetét, amelyet 1918-ban fogadott el az Ukrán Központi Rada a kulturális autonómia történetében az első törvényerőre emelt elképzelésként. A szovjet hatalomátvételt követően az alkalmazásra azonban már nem kerülhetett sor. Érdekes adalék továbbá, hogy a párizsi békekonferencián a lengyel, litván, délszláv, ukrán, csehszlovák és román területekről érkező zsidó küldöttek azt szerették volna elérni, hogy a kisebbségi szerződések az említett területek zsidósága számára kulturális autonómiát biztosítsanak, a törekvés azonban nem érte el a célját.

A két világháború között a kelet- és közép-európai térség legnagyobb lélekszámú kisebbsége, a németek körében is népszerű volt a kulturális autonómia gondolata, egyfelől a Nemzetek Szövetségének a kisebbségvédelmi rendszerével kapcsolatban érzett fenntartások, másrészt Renner és Bauer nézeteinek a német kisebbségek vezetőire gyakorolt hatása okán, különösképpen a Baltikumban. Három érdekes vonatkozása van ennek a történetnek a Dobos Balázs által közreadott összefoglaló szerint.

Az egyik a személyi elvű autonómia elgondolásában rejlő lehetőségek fölfedezése és az azok gyakorlatba ültetését célzó, kitartó erőfeszítések a német kisebbség több vezetője részéről: Ewald Ammende és Werner Haselblatt részt vettek az észti kulturálisautonómia-törvény kidolgozásában, Paul Schiemann pedig a mai Lettország területén fejtett ki intenzív tevékenységet a személyi autonómia intézményében rejlő lehetőségek népszerűsítésében.

Schiemann és Ammende (más német kisebbségi politikusokkal, többek között az erdélyi szász Rudolf Brandsch-sal együtt) részt vettek ugyanakkor az 1922-ben alapított Európai Német Népcsoportok Szövetségének a szervezésében, amelynek központi célja, kezdetben legalábbis, a kulturális autonómia elérése volt. A szervezet által kifejtett széles körű lobbitevékenységnek egyik fontos célkitűzése lett egy idő után a Német Birodalom kormányának meggyőzése arról, hogy a Birodalom határain kívülre szakadt német kisebbségek érdekében kifejtett politika csak akkor lehet sikeres, ha a német kormány a saját nemzetiségeivel szemben nagylelkű kisebbségpolitikát folytat, aminek a kulturális autonómia lehet az eszköze. Ez a törekvés elérte

a célját abban a formában, hogy Stresemann külügyminiszter valóban felkarolta a Baltikumban és a Duna menti országokban élő német kisebbségek ügyét, és támogatta kulturálisautonómia-törekvéseiket, miközben a németországi kisebbségek kulturális autonómiájának a törvénybe iktatását célzó erőfeszítései sikertelenek maradtak. Az 1930-as években az Európai Német Népcsoportok Szövetségének Berlinben székelő főtitkára Haselblatt lett, akinek a vezetése alatt a szervezet a kulturális autonómia ügyét egyre inkább a német nemzet határokon átnyúló kiterjesztéseként fogta fel. Többek között ennek a számlájára is írható, hogy a kulturális autonómiát Európában egyre többen kezdték a weimari Németország külpolitikájának az eszközeként megítélni, aminek nagy szerepe volt abban, hogy a személyi elvű autonómia mint széles körben alkalmazható megoldás fokozatosan lekerült az európai kisebbségpolitika napirendjéről.

A harmadik érdekes vonatkozása a történetnek az Európai Nemzetiségek Kongresszusa, amelynek előkészítésében és megszervezésében Haselblatt és Ammende is fontos szerepet játszott. Az első ízben 1925 októberében megszervezett, 1938 augusztusáig 14-szer összehívott kongresszus története drámai, de rendkívül tanulságos dokumentumgyűjteményt eredményezett az európai kisebbségvédelem egy fontos fejezetét illetően, amelyről sajnálatosan kevés szó esik manapság (leginkább annak betudhatóan, hogy 1937-tel kezdődőleg a kongresszus munkájában a nemzetiszocialista irányultságú képviselők váltak hangadókká). A kongresszus eredetileg – a különböző európai kisebbségek államok feletti együttműködésének a szorgalmazása, illetve lehetővé tétele mellett – a kulturális autonómia koncepciójában határozta meg hosszú távú stratégiai célját, ennél fogva kifogásolható, hogy Dobos Balázs nem látta elég fontosnak – a számos egyéb izgalmas politikátörténeti kalandozás mellett – ismertetni azokat a problémákat, amelyekkel a kongresszus kezdeményezői, köztük Ammende leginkább, a kulturális autonómia elfogadtatására irányuló erőfeszítései során szemben találták magukat. Érdekes adalék, hogy miközben Eiler Ferenc három egyéb, a tárggyal kapcsolatos munkájára hivatkozik Dobos Balázs, a kongresszus határozatainak 1996-ban Szegeden, a *Documenta Historica* sorozatban megjelent, Eiler Ferenc által magyarra fordított, sajtó alá rendezett és eligazító bevezetővel ellátott gyűjteménye⁶ feltehetőleg elkerülte az egyébként alaposan tájékozódó szerző figyelmét.

Fölöttébb hasznos leltár hámozható ki a könyvből arra nézvést is, hogy hol, mikor és milyen tartalommal történt kísérlet arra a Dobos Balázs által vizsgált térségben, hogy a személyi elv, illetve a kulturális autonómia elgondolása alkalmazásra kerüljön a gyakorlatban. Renner 1899-ben álnéven (Rudolf Springer: *Staat und Nation*) megjelent munkájával hozható feltehetően összefüggésbe az 1905-ös morvaországi kompromisszum (egyéb fontos, a tartomány német és cseh nyelvű

⁶ *Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusainak határozatai (1925–1937)*. Fordította és sajtó alá rendezte: Eiler Ferenc. Szeged: A JATE Történész Diákkör kiadványa, 1996.

közösségei közötti vitás kérdések rendezése mellett a tartományi diéta küldötteinek a megválasztásakor a szavazókat cseh és német nyelvi identitásuk szerint osztották külön választási körzetekbe); külön szavazói jegyzékeket hoztak létre 1909-ben Bukovinában a helyi román, ruszin, lengyel, német és zsidó népesség számára (az utóbbiak esetében nem volt hatálya a rendelkezésnek Bécs vétója miatt); az 1910-ben annektált Bosznia-Hercegovinában az oktrojált alkotmány a pravoszláv, muszlim, római katolikus és zsidó közösségek számára önkormányzatot biztosított kulturális és vallási tekintetben, a választásokat pedig vallási alapon felosztott körzetekben szervezték meg. 1914-ben jött létre a galíciai kompromisszum, amely a tartomány lengyel és ukrán-ruszin közösségeinek a tekintetében alkalmazott volna hasonló megoldást, amelynek kivitelezésére azonban már nem kerülhetett sor a háború kitörése folytán, akárcsak a České Budějovice-i (Budweis) megállapodás vonatkozásában a helyi csehek és németek között.

Számos olyan esetre utal a könyv, amelyben kulturális autonómia-törvényt fogadtak el, fölmerült annak szükségessége, illetve az elfogadott törvény ideig-óráig alkalmazásra is került. A már említett, 1918-ban a rövid életű független Ukrajnában elfogadott személyi elvű autonómiáról szóló, alkalmazásra végül nem került törvény mind előkészítése, mind elfogadása, illetve a személyi elvű autonómiát kompromisszumok nélkül tükröző tartalma folytán is figyelmet érdemel. Litvániában 1920-ban fogadtak el törvényt a zsidó kulturális autonómiáról: a törvény közjogilag ismerte el a települési szinten hagyományosan működő választott zsidó tanácsokat. Hasonló volt a helyzet Lettországbán is, tudjuk meg Dobos Balázstól, ám további részletek nem derülnek ki az ott érvényes törvény elfogadásának időpontjáról. 1925-ben fogadták el az észt kisebbségi törvényt, a kulturális autonómia történetének legtöbbet hivatkozott dokumentumát, amely lehetővé tette, hogy a német és a zsidó kisebbségek megválasszák saját kisebbségi tanácsaikat (a törvény által biztosított lehetőséggel a svéd és az orosz kisebbségek nem kívántak élni – arról, hogy miért nem, illetve a törvény elfogadásának a folyamatáról, továbbá az alkalmazás történetéről izgalmas részletek derülnek ki Dobos Balázs könyvéből). A modell mint lehetséges megoldás fölmerült az 1920-as évek második felében a karintiai szlovének vonatkozásában, majd az 1930-as években Csehszlovákiában, a szudétánémetek helyzetének rendezésére irányuló elképzelésként. Rövid időre megfelelkezve a maga számára kijelölt regionális fókuszról, Dobos Balázs megemlíti, hogy népszövetségi keretek között az 1920-as években fölmerült a személyi elvű autonómia elvének az alkalmazása Kanadában is, az őslakosok, a Québec tartományban élő angol anyanyelvű, illetve Kanada egyéb térségeiben élő francia ajkú lakosoknak a vonatkozásában.

Az „előképek” külön kategóriájaként említi Dobos Balázs az egykori Jugoszlávia területén foganatosított különutas megoldásokat, amelyek a második világháború után a Szovjetunió érdekövezetébe került más országok gyakorlatához képest a nemzetiségi kérdésben nem követték a kommunista tanok útmutatásait, hanem

többszire tagköztársasági hatáskörben – amit egy 1959-es szövetségi szintű nemzetiségpolitikai párthatározatot erősített meg egy idő után – kisebbségi kulturális szervezetek létrejöttét és működtetését tették lehetővé, többek között választott nemzetiségi bizottságokét is. Ezeknek a történetét Dobos Balázs főként a magyar kisebbséghez kötődő példák révén göngyölíti fel, megemlítve az 1949-ben létrejött Horvátországi Magyar Kultúr- és Oktatási Szövetséget, az 1960-ban a muraszombati járásban létrehozott nemzetiségi bizottságot, illetve az 1974-es szlovén köztársasági alkotmány elfogadását követően választott magyar (és olasz) nemzetiségi testületeket, amelyeket a kulturális autonómia fogalmköréhez hasonló kompetenciákkal ruházott fel az alkotmány szövege.

Az eszme- és politikatörténeti előzmények újabb fejezetét képezi a hidegháború végét követően a vizsgált térségben foganatosított kisebbségvédelmi megoldások sora, amelyeket Dobos Balázs a választott testületeket nélkülöző, „egyesületi-funkcionális modell” alapján működő autonómiáknak nevez, jelezvén mindazonáltal, hogy ezeknek a berendezkedéseknek az esetében az autonómia érvényesülése vitatható. Ezek között a példák között kerül említésre a Litvániában 1989-ben elfogadott, 1991-ben további rendelkezésekkel kiegészített törvény az etnikai kisebbségekről, amely lehetővé teszi a kisebbségek által létrehozott kulturális szervezetek számára, hogy a kulturális autonómia fogalmkörébe tartozó kompetenciákat gyakoroljanak. Lettországbán a litván példához hasonlóan 1991-ben, a függetlenség kikiáltását megelőzően fogadtak el egy kisebbségi törvényt, amely a címében is utal a kulturális autonómiára. Ukrajnában 1992-ben került elfogadásra a nemzeti kisebbségekről szóló törvény, amely expliciten deklarálja a nemzeti-kulturális autonómiához való jogot. Csehországban a 2001-ben elfogadott, a nemzeti kisebbségek jogairól rendelkező törvény nemzeti bizottságok létrehozatalát teszi lehetővé, a megyei önkormányzatok tanácsadó testületeként.

Oroszországban 1996-ban fogadtak el törvényt a nemzeti kulturális autonómiáról, amely azokat a nemzeti közösségeket hivatott szolgálni, amelyek nem hasznélvezői a lenini-sztálini nemzetiségpolitika örökségként érvényben maradt területi alapú rendezésnek, a titulás nemzetiségek aszimmetrikus föderatív rendszerének, illetve a területi autonómia néhány további formájának. A törvény három – helyi, regionális és szövetségi – szinten létrehozható kisebbségi szervezeteket ruház föl, többszire deklaratív módon, autonóm jogkörökkel. Noha a törvény számos vitára ad okot, többek között a kisebbségi szervezetek jogállásának, hatásköreinek, reprezentativitásának és finanszírozásának a kérdésében, 2020 tavaszáig 23 nemzeti kisebbség – német, zsidó, ukrán, tatár, belarusz, lezg, kurd, roma, örmény, azeri, csuvas, karacsáj, lengyel, koreai, litván, asszír, kazah, görög, szerb, nogaj, mari, grúz és moldáv – hozott lére szövetségi szintű kulturális autonómiát.

„Köztes” autonómiaalakzatokként említi a szerző a 2006-ban elfogadott montenegrói törvény által elismert nemzetiségi tanácsokat, a szlovéniai Roma Tanácsot, illetve az ukránai Kurultájt, amelyek közös vonása, hogy részben választott,

részben delegált tagokból álló testületek. A montenegrói nemzeti tanácsok négy-éves ciklusok keretében részlegesen választott testületek, abban az értelemben, hogy az elektori gyűlések által megválasztott tagok mellett a kisebbségi parlamenti képviselők, a kisebbségi pártok vezetői és a kisebbségeket képviselő megválasztott polgármesterek hivatalból delegált tagjai a tanácsoknak. A 2013-ban, második alkalommal tartott választások alkalmával a roma, szerb, horvát, muszlim, bosnyák és albán kisebbségek tudták teljesíteni a törvény előírásait és választottak maguknak kisebbségi tanácsokat. A szlovéniai Roma Tanács a 2007-ben elfogadott, a roma közösségről szóló törvény előírásainak megfelelően jött létre még ugyanabban az évben. A 21 tagú testület 14 tagját egy roma egyesületeket tömörítő ernyőszervezet delegálja, a maradék hét tagot választják. Az ukrainai Kurultáj a krími tatárok nemzeti kongresszusa, amelyet 1917-ben választottak meg első ízben. Az 1991-ben, még Ukrajna függetlenségének visszanyerése előtt újból megválasztott 200 tagú testület bonyolult választási procedúra eredménye, utóbb különböző tatár szervezetek által delegált további 50 taggal egészült ki. A Kurultáj munkáját a helyi és regionális szinten megszervezett, Medzslisznak nevezett végrehajtó testületek segítik, amelyeket egy 2008-as határozatot követően titkos és közvetlen választások keretében választanak meg. A Dobos Balázs által hivatkozott források szerint 2010-ben 200 helyi szintű és 23 regionális medzslisz létezett Ukrajnában. Azok a részletek, amelyeket a montenegrói, szlovéniai roma és krími tatár példák összefüggésében oszt meg olvasóival a szerző a törvényes rendelkezések részleteit, azok időbeni alakulását, illetve az alkalmazás tapasztalatait és következményeit illetően, rendkívül érdekesek és tanulságosak.

A fentiekben kiemelt példák alapján nem túlzás azt a következtetést levonni, hogy a térségben a személyi elv alapján álló megoldások, amelyek a domináns többségek és a különböző etnikulturális kisebbségek viszonyát próbálták vagy voltak hivatottak rendezni, lényegesen szélesebb körben vannak jelen mind a közelmúlt történelmében, mind napjaink gyakorlatában, mint ahogy az a közfelfogásban tükröződik. A Renner és Bauer elméletével nagy valószínűséggel összefüggésbe hozható példák mellett számolni kell azokkal a gyakorlatokkal is, amelyeknek a történelemben meglehetősen mélyre nyúló gyökereik vannak, többek között abban a formában, hogy a középkorra jellemző jogi pluralizmus továbbléő örökségét lehet felfedezni bennük, mint például az egyházi jog- és intézményi gyakorlatban vagy a zsidó tanácsok önkormányzati hagyományaiban.⁷ A Dobos Balázs által feldolgozott és közkinccsé tett kazuisztika megérdemelt volna egy módszeresebb leltárt, amelyben az esetek időrendi sorrendben, nagyjából azonos szerkezetű leírás keretében kerültek volna bemutatásra.

⁷ További példaként említhető az egyes roma közösségek által napjainkban is életeltető közösségi törvénykezés, a *Kris* gyakorlata, lásd erről: Salat, L. – S. Mișcoiu: „Roma autonomous law-making – the Romanian case.” In: Malloy, H. T. – Salat, L. (eds.): *Non-Territorial Autonomy and Decentralization. Ethno-cultural Diversity Governance*. Routledge: 2021, 167–194.

Amennyiben Dobos Balázs vállalkozott volna az általa feldolgozott forrásokból leszűrt információk ilyen értelmű hasznosítására, minden bizonnyal eredményesebben oldotta volna meg azt a feladatot is, amelyet e sorok írója szerint csak mérsékelt sikerrel teljesített az „Elméleti keretek” című első alfejezetben, amely a személyi elvű kisebbségi autonómia fogalmának, illetve az ezzel kapcsolatos elméleti megfontolásoknak a kusza világában próbál rendet rakni. A különböző szerzők által képviselt álláspontok felsorakoztatása mellett ez az alfejezet történelmi példákra, előzményekre kénytelen hivatkozni, olyanokra, amelyekről az olvasó a könyv későbbi fejezeteiből tud meg további, lényeges részleteket. Az elméleti-fogalmi összefoglaló adós marad ugyanakkor egy megfelelően határozott szerzői konklúzióval azt illetően, hogy mi jelentheti a kiutat abból az ellentmondás-göngyölegből, amely a nem területi, személyi elvű autonómia kérdéskörével foglalkozó szakirodalmat jellemzi ez idő szerint. Amennyiben a kötet a fentebb kiemelt példák és előzmények célratoróbban összefoglalt ismertetésével kezdődött volna, valószínűsíthető, hogy a fogalmi-elméleti tisztázás feladatát is eredményesebben sikerült volna megoldania a szerzőnek. A könyv szerkezetével kapcsolatosan megfogalmazható továbbá az a kritika is, hogy a nemzetközi joggal foglalkozó, egyébként jól megírt alfejezet indokolatlanul szakítja meg az „előképek” bemutatásának a sorozatát.

A kötet tulajdonképpeni célját kivitelező empirikus rész, az öt – észt-, horvát-, magyarországi, szerbiai és szlovéniai – választott önkormányzati, tanácsi rendszer összehasonlító elemzése alapos, figyelmes munka. A többnyire másodlagos adatelemzésre és kisebb mértékben a szerző által készített interjúkra alapozott összehasonlítás eligazító módon tárja az olvasó elé az öt elemzett intézményes berendezkedés létrejöttének a részleteit, a vonatkozó törvényes rendelkezések mögött fölfedezhető indítékokat, motivációkat és politikai szándékokat, a vonatkozó törvények időbeni alakulását, illetve a létrejött autonóm szervezetek kompetenciáit. A kisebbségi választásoknak az elemzés központi elemeként kezelt rendszerét öt remekbe szabott esettanulmány ismerteti, amelyek nagyjából azonos szerkezetű és módszerű megközelítésben részletezik, a megértéshez szükséges kontextuális elemek jó érzékkel arányított ismertetése mellett, a kisebbségi önkormányzati választások főbb jellemzőit az öt ország vonatkozásában, megfelelően kidomborítva a közös elemeket és a különbségeket.

A tulajdonképpeni összehasonlító elemzés nyolc dimenzió – a szavazásra jogosultak körének a behatárolása és ezzel kapcsolatosan a regisztráció vagy a „listázás” bonyolult problematikája; a csoporttagság objektív és szubjektív kritériumai; a választott testületek legitimitásának a kérdése; a választás érdemi jellege a jelöltállítás, illetve a választási verseny tekintetében; a szavazólap szerkezetével kapcsolatos problémák; a választási részvétellel kapcsolatos tapasztalatok; a választási formula; a választás kimenetelében, eredményeiben tükröződő kontinuitás, illetve ingadozás – szerint realizálódik. Noha ebből a nyolc alfejezetből fontos részletek derülnek ki, egészében véve kritika fogalmazható meg azzal kapcsolatosan, ahogy

Dobos Balázs megoldja a vállalt feladat lényegét, az elemzés komparatív összetevőjét. Az említett nyolc dimenziót taglaló alfejezetek módszere meglehetősen következtelen: az öt országra vonatkozó részletek bemutatásának a tekintetében a vonalvezetés nem elég biztos kezű, az egyes országokra vonatkozó információk esetlegesek, és az alfejezetek többségére a magyar esettel kapcsolatos adatok túlsúlya jellemző. Egy körültekintően megszerkesztett összehasonlító táblázat minden bizonnyal sokat elosztatott volna azokból a hiányérzetekből, amellyel az olvasók egy része legalábbis elraktározza magában azt, amivel Dobos Balázs könyve elolvasásának az eredményeképpen gazdagodott.

Dobos Balázs újabb könyve a személyi elvű kisebbségi autonómiáról fontos dokumentuma annak a fejlődésnek, amely a szerző szakmai arcélét egyre határozottabb kontúrral teszi láthatóvá. A figyelmes olvasó számára megismerszik belőle ugyanakkor, hogy minél többet tud Dobos Balázs a személyi elvű kisebbségi autonómiáról, annál nehezebb számára kitérni a kérdés elől, hogy mire jó végső soron a nem területi, kulturális autonómia, ha intézményes megvalósulásának legautentikusabb eseteiből is az szűrhető le konklúzióként, hogy több velük a gond, mint a felmutatható eredmény.

BALLA KÁLMÁN*

V4 – párhuzamos emlékezetek találkozása

Visegrád – közös emlékezet? 1956 – 1968 – 1981. Szerk. Kiss Gy. Csaba, Mészáros Andor. Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, Esztergom 2020. 109 oldal

A 2018 májusában – a „visegrádi” témakörhöz illőn magyar, lengyel, cseh és szlovák előadókkal – a pesti Országházban megrendezett nemzetközi konferencia szakszerű hivatkozásokkal és irodalomjegyzékkel kiegészített előadásait 2020-ban publikálták. És a három, majd négy kelet-közép-európai rendszerváltó állam ma V4-ként ismert együttműködését létrehívó 1991. februári Antall–Havel–Wałęsa visegrádi találkozó ez évi kerek évfordulója teheti ismét nagyobb figyelemre érdemesé a konferencia céljait és tovább vizsgálандókká az azonos című kiadványban az előadás műfajának megfelelően inkább vázlatosan, áttekinthetően tárgyalt kérdésköröket. A szerkesztők, Kiss Gy. Csaba és Mészáros Andor szándéka szerint a kötet anyaga „próbafúrásnak”, első lépésnek tekinthető „egy kutatási program megtervezéséhez”, a „közös emlékezhelyek kérdésének” V4 szintű felvetéseként is, mégpedig az e téren úttörő német–lengyel közös kutatás szemléleti és módszertani megközelítéseitől ösztönözve.

A régió „20. századi három meghatározó történelmi eseménye”, azaz az európai jelképpé is vált 1956, 1968 és 1981 kézenfekvő témaválasztás, hiszen egy mindössze negyedszázados időszakban lezajló és okaikat, céljaikat és hatásukat, de részben folyamataikat tekintve is egymáshoz kapcsolódó mozgalmakról és konfliktusokról beszélhetünk. Hozzáteve, hogy a szimbólummá vált három évszám a lényegében szovjet mintájú és irányítású állampárti rendszerek nagyjából négy évtizedes fennállásának viszonylag jelentős, több éves időszakait jelöli valójában. A jelképes évszámokhoz előzményként is szorosan tartozó és a vizsgálandó gyökerek és folyamatok megértéséhez is nélkülözhetetlen, noha nyilván kevésbé látványosan és sok elemükben titokban, a hatalom kulisszái mögött zajló olvadási és reformidőszakokat figyelembe véve ugyanis 1953–1956, 1966–1969 és 1980–1981 (sőt 1970–1981) volna a pontosabb időbeli keretmeghatározás.

Természetesen korlátokat szab a jelen kötetben foglalt konferencia-előadások műfaja és valójában célja is, így a fenti és alábbi észrevételek semmiképp sem tekintendők hiány-, még kevésbé hibajegyzéknek, inkább az előadottak nyomán

* A szerző nyugalmazott kommunikációs szakértő, korábban kiadói és lapszerkesztő. E-mail: kalmanb68@gmail.com

a recenzióban felmerülő egyéb lehetséges összefüggések és esetleg vizsgálható irányok jelzésének.

A – szerkesztők szavával élve – „próbafürásokból” négy előadás cseh és szlovák, egy lengyel példakon, kettő pedig összehasonlító, illetve általánosító igényű közelít az emlékezet és helyei témaköréhez. Figyelemre méltó, hogy az előadók egyenlő arányban (3-3) történészek és irodalomtörténészek, egy szerző pedig mindkét szakmát műveli. Ez megint egyszer jelzi az irodalom kitüntetett szerepét a három reformmozgalomban, nem kevésbé a konfliktusokat megelőző és követő, hangsúlyosan szellemi ellenállásokban. Ismeretes, hogy az „írók lázadása”, a szellemi életben megjelenő mind kevésbé burkolt bírálatok Magyarországon 1956, majd Csehszlovákiában is 1968 előtt megelőzték az egyetemi ifjúság demonstratív fellépését. A lengyel '56-nak és '68-nak is voltak irodalmi előzményei, nem csekély mértékben az emigráns irodalomban és annak hatására.

A konferencia központi témája, a címévé kiemelt „közös emlékezet” fogalmához jogosan tapad kérdőjel, hiszen az előadások összességükben megkérdőjelezzik a három ország Európa történelmét befolyásoló három megmozdulására vonatkozó közös emlékezet létezését, illetve rákérdéznek arra. A dolgozatok jól példázzák, hogy egyelőre alapvető szemléleti kérdések tisztázása folyik „házon belül” az egyes országokban, ami nem zárja ugyan ki egymás kutatásainak, eredményeinek ismeretét, azonban az egymásra irányuló kitekintések egyelőre még esetlegesek, és leginkább a konkrét eseménytörténetben felmutatható hatástörténet feltárására összpontosítanak.

A lengyel téma (*Június és október között. Az 1956-os fordulat Lengyelországban*) előadója, Paweł Sasanka a lengyel 1956 két központi fejezetére – a júniusi poznańi felkelésre, valamint az állampárti vezetés és politika októberi fordulatára – vonatkozó hivatalos és társadalmi emlékezés rendszerváltás előtti és utáni fő jellemzőit ismerteti. Közös emlékezetéről dolgozatában nem esik ugyan szó, de az olvasónak nyilván feltűnnek a párhuzamok az egykorú magyar folyamatokkal (mint pl. a lengyel sztalinista pártvezetők és az ún. pártellenzék ellentéte, majd helycseréje), valamint az utóbbiak programja és a bő évtizeddel későbbi, szintén rövid életű cseh próbálkozás, az „emberi arcú szocializmus” között. Az emlékezetpolitikai párhuzamok sem kevésbé szembeötlőek: akár V4 szinten is érvényesnek fogadhatjuk el azt a megállapítását, miszerint „a különféle nemzeti évfordulós megemlékezések nem választhatóak el a jelen politikájától, az emlékezetért folytatott harc részét képezik”. A „lengyel június” 60. évfordulóján '56 helyett a mai politikai szembenállásról szóló megemlékezések mintha közös forgatókönyv szerint zajlottak volna a magyar október kerek évfordulós ünnepségeivel.

Sasanka előadása közvetve felveti az időszak kutatását megalapozó források problémáját is. Mint írja, a feldolgozások elsődlegesen „a párt- és a belbiztonsági szervezetek jelentései alapján” írják le „az 1956-os társadalomra jellemző közérzületet, a viselkedési formákat és elveket”. Tény, hogy független sajtó és közvélemény-kutatások

hiányában nehéz feltárni a társadalom egykorú viszonyulását a jellemzően felülről induló változásokhoz, illetve a hatalom köreiben zajló személy- és irányváltásokhoz. A hivatalos párt- és egyéb szervek utóbbiakat közvetítő dokumentumai orwelli vagy legalábbis ironikus módon olvasandó nyelvként jelennek meg a mai utókor előtt, és elemzésük a sorok közötti olvasás „kremlinológiai” képezettségét is igényli. Nyilván csak megfelelő forráskritikával lehetnek hasznosíthatók belügyi és pártszervek hangulatjelentései és bizalmas beszámolóí, ugyanakkor azok feldolgozása az eddiginél fontosabb helyet érdemelne a totalitárius rendszerek kutatása keretében, ennek a munkának sajátos nehézségeivel számolva is.

Oldřich Tůma előadása (*A prágai tavasz a csehek emlékezetében*) zömében az 1968-as csehországi folyamatok mai, azaz rendszerváltás utáni (át)értékelésével foglalkozik, és találóan rámutat arra a furcsa ellentétre, ami a hazai cseh, helyenként radikális bírálatok, illetőleg a nyugati elemzőkre jellemző elismerő és a „prágai tavasz” nemzetközi jelentőségét méltató vélemények között kialakult. A szovjet típusú rendszer reformálhatóságáról, illetve ennek képtelenségéről, az „emberi arcú szocializmus” illuzórikus voltáról folyó vita ismerős lehet lengyel és magyar szellemi életben is, a lengyel és a magyar október előzményei és korai szakasza kapcsán. Ezzel szorosan összefüggenek Nagy Imre, Gomulka és Dubček történelmi személyisége, és távolabbról az „új mechanizmusnak” nevezett óvatos gazdasági reformkísérletek különféle nézőpontú értékelései. Ezek ismét elvezetnek az évfordulók és az emlékezetpolitika aktuális politikai küzdelmeket és megosztottságokat tükröző mai szerepéhez és helyzetéhez, beleértve az emlékezet helyeit is, amelyek a legkülönbözőbb indítékú és célú demonstrációk kedvelt hátterévé – mondhatni kulisszáivá – váltak az utóbbi két évtizedben. Ezek ismétlődő jelenetei biztosan közösek a V4 országaiban... A lengyel és a cseh témájú előadás az 56-os és a ’68-as emlékezés kiemelkedő helyeit azonosítja ugyan, ám a kötet ezek révén is inkább a párhuzamos emlékezet meglétét igazolja.

A konferencia témakörén messze túlra vezetne a csehszlovák ’68 gyökereinek fejtegetése, ám az egyik kulcsmotívum bizonyára a nemzeti, nemzetiségi kapcsolatok és jogállások rendezetlensége, azaz inkább tisztázatlansága, tisztázás nélküli, lefojtással egyenértékű hamis rendezése, irrelevánssá minősítése, ami mögött egyértelműen az 1918, majd 1948 (valójában 1945, azaz a sztálini brutalitású etnikumlikvidálásokkal súlyosbított beneši restauráció) óta ismételtlen elfojtott szlovák (és német, magyar, ruszin) autonómiaigények elutasítása, démonizálása és értelemszerűen az azoktól való félelem húzódott meg. Az eredmény – amelyet Juraj Marušiak előadása (*Az 1956-os magyar forradalom hatása a kommunista rendszerre Csehszlovákiában, különös tekintettel Szlovákiára*) közvetlen előzményeivel együtt ismerttet az 1950-es és 1960-as évtized Szlovákiájának vonatkozásában –: a szovjet birodalom és a vasfüggönnyel lezárt régió (a Jugoszláviát és Albániát is tartalmazó „szocialista láger”) nemzetiségi viszonyait a 80-as évek derekáig jellemző hibernált állapot, ami a nyíltsággal együtt a régi és újabb sérelmek, előítéletek és ellentétek

megdermedéséhez, majd a rendszerváltás küszöbén és nyomán – máig eleven megdöbbenést kiváltva – azok újraéledéséhez és fellángolásához vezetett, a posztszovjet régió számos államának belpolitikáját mindmáig meghatározó erővel.

Az 1956-os magyar forradalom hatására konkrét példát nem mutat fel a dolgozat, noha feltárhatók ilyenek, főleg a kisebbségi magyar szellemi életben. A szerző főként a szovjet olvadás és desztalinizálás hatásából, közvetve az annak következményeitől való félelemből vezeti le a pártállami politika változásait. Talán erre utal az előadása címében említett magyar hatás, amelynél bizonyára említhető lett volna az is, hogy a Rákosi-féle magyar pártállam több funkcionáriusa félelmében Csehszlovákiába menekült '56 októberében, mintegy példázva a lazítás és az engedmények következményeit és a vendéglátókban elültetve az azoktól való félelmet. Az eredmény mindenesetre az 1954–56 közti bizonytalankodást követő nem látványos, de mindenre kiterjedő évtizedes szigorítás volt. A szlovák szerző tanulságosan világít rá ennek az időszaknak hasonlóságaira, párhuzamaira a 1969–89 közötti csehszlovák rezsimet jellemző ún. normalizálással és konszolidációval.

A feltűnő eltérés a '70-es, '80-as évek (sok tekintetben csak formailag föderalizált) Csehszlovákiájától a központosítás (és kevésbé nyíltan a csehszlovák politikai nemzet tudatának) megújuló erősítése és erőltetése volt '56 után, ideológiai téren pedig az ún. „burzsoá nacionalizmus” veszélye elleni küzdelem, amit – a szerző találó megállapítását idézve – „csak Szlovákia esetében láttak meg, ott is elsősorban a nemzeti kisebbségeknél”. Az 1945 után létrejött szlovákiai hatáskörű államigazgatási szervek leépítését és az önálló szlovák nemzeti identitás folytonosságát megtestesítő Szlovák Nemzeti Tanács kompetenciáinak kiüresítését ekkoriban (1960-ban) merte meglépni az állampárt.

A kisebbségi magyarságot érintően – hasonló intézmények híján – nem történtek hasonló lépések, ám a Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó önállóságának megszüntetése, továbbá a magyar pedagógusképzés és egyes magyar középfokú oktatási intézmények vidékre helyezése jelezte a törekvések rendszereken átívelő folyamatosságát az évszázadokig többnyelvű és többkultúrájú Pozsony kizárólagosan szlovák jellegének erőltetése és erősítése irányában. (Ez a szál már Mészáros Andor előadásához kapcsolódik.) A formálódó új generációs és a még megmaradt régebbi gyökerű kisebbségi magyar értelmiségi réteget is érintette az 1958-as „politikai- és osztály-elkötelezettségi átvilágítás”, ami az államigazgatási, valamint a kulturális intézményeknél és a sajtóban egyaránt lezajlott, és állásvesztésekkel járt, további párhuzamként az 1969 utáni konszolidációval és normalizálással. A nemzeti kisebbségekre vonatkozó korabeli hivatalos irányvonal szinte változatlanul újra érvényesült 1969 után. Az előadó összegzése szerint a kisebbségektől „elvárták, hogy identitásukban első helyen a csehszlovák állam iránti hűség szerepeljen. [...] A rendszer célja tehát az volt, hogy gyöngítse viszonyukat az 'anyországgal'. A [...] magyar kisebbség esetében a Magyarországgal fenntartott kulturális cserét korlátozták; azért támogatták a magyar könyvek és folyóiratok kiadását

Csehszlovákiában, hogy a magyarországi folyóiratokat helyettesítsék, melyeknek a behozatalát leállították, pontosabban korlátozták”. Ez mindkét említett időszakot jellemezte.

Ide tartozik az a tény is, hogy az 1960-ban elfogadott csehszlovák kommunista („szocialista köztársasági”) alkotmány – 1945 után első ízben – elismerte a magyar (valamint ukrán és lengyel) nemzetiség (ma megint nemzeti kisebbség) létezését (igaz, a német és a ruszin nemzetiség esetében ez csak 1968-ban következett be). A csehszlovák állam többnemzetiségű voltát ilyenformán a törvény erejével deklarálták, aminek súlya a következő évtizedekben vált fontossá, még úgy is, hogy a pártállami alkotmány elvi kinyilatkoztatásai – vonatkozó jogszabályok híján – közvetlenül nem voltak érvényesíthetők Csehszlovákiában sem.

Marušiak megállapítja, hogy a „sztálinizmus időszakához kötődő politikusok nemzedékének fokozatos távozása ... hozzájárult a rezsim fellazulásához, a változtatásokra nyitottabb új garnitúra hatalomba emelkedéséhez” 1963 után, így Csehszlovákiában „az első lépések a rendszer liberalizálására éppen felülről indultak”. Hasonló forgatókönyv ez ’53 magyar júniusához és ’56 lengyel októberéhez – igaz, kevésbé látványos, mert egyszerre jellemezte az 1956 előttre visszanyúló személyi folytonosság és a Sztalin betonba temetésével jelképezett hruscsovi irányvonal szolgai követése. Ismeretes, hogy Dubček 1968. januári kinevezése pártvezérré ugyancsak moszkvai – konkrétan brezsnyevi – jóváhagyással történt. A nélkül a prágai pártvezetőség sohasem mert lépni 1948 és 1968 között.

Az viszont már nem felülről indult, ami az új pártvezetőség hihetetlennek tűnő intézkedései, legfőképpen az előzetes sajtócenzúra februári felfüggesztése után következett. A cseh és részben a szlovák írók (utóbbiak közül kivált a konferencia további előadásában – *Dominik Tatarka 1968-as lázadása* – Peter Káša által méltított prózairó) és a pártközpont konfliktusa már az 1967-es írószövetségi kongresszus óta tartott, és a pártvezetőségi garnitúraváltás nyomán a következő év elején – nagyjából egy évre – az írók (és újságírók, színházasok, filmesek, közigazdászok) kerekedtek felül, a párt- és állami vezetés pedig igazodni próbált az általuk befolyásolt közvéleményhez. A morális gyökerű szellemi ellenállás, az amnéziatagadás és az azokat felmutató, szabad emberhez méltó civilkurázi Tatarzával rokon nagyszerű példái örvendetes módon nem hiányoztak egyik országban sem – a magyarok közül legyen itt elég csak Bibó Istvánra és Konrád Györgyre utalni.

Kiss Gy. Csaba, a magyar mellett a szlovák, cseh, lengyel, horvát és általában a régiós nemzeti kultúrák, irodalmak és történelmek bennfentes ismerője és ismertetője, előadásában (*Magyar írók és a prágai–pozsonyi tavasz*) lényeges észrevételekkel pótolta azt a – magyar olvasónak mindenképp érezhető – hiányt, hogy a kisebbségi, kivált magyar kisebbségi vonatkozások számbavétele kimaradt a konferencia témakörei közül (kisebbségi előadók híján is). Egyik aláhúzendő megállapítása szerint „A csehszlovákiai ’68 magyar visszhangjának gyakran figyelmen kívül hagyott komponense az ott élő magyarok helyzete és törekvései”.

Pedig a „pozsonyi tavasz” egy lehetséges megközelítésben valóban inkább a szlovákiai magyarság tavaszaként volna értendő. És talán nem túlzás, hogy nemcsak akként.

A ’68-as olvadás első heteiben olyan – Szabó Rezső irányításával kidolgozott – kisebbségjogi koncepciót tett közzé a Csemadok, amely (Popély Árpádot idézve) valóban „egyedülálló és rendkívüli kezdeményezésnek” tekinthető, kelet-közép-európai viszonylatban is. Figyelemre méltó az időzítése is: az Állásfoglalás önmagában is szimbolikus március 15-ei közzététele több héttel megelőzte az állampárt reformmanifesztumát, a CSKP Akcióprogramját, amelyen nyilván összemérhetetlenül nagyobb szerkesztőgárda dolgozott. Az már külön elemzendő kérdés, hogy a magyar javaslatoknak cseh és szlovák visszhangja – legalábbis pozitív értelemben – nem volt, ami 1989–90-ben, az első független magyar szervezetek színre lépésekor (a novemberi fordulatot követő első, szabadságmámoros heteket leszámítva) sajnos visszaköszönt. Duray Miklós – aki személyében is összekapcsolja a szlovákiai magyar 1968–69-et és 1989–90-et – tanúsíthatja, hogy a két reformidőszak közötti húsz „husáki” évben, még az ellehetlenített ’68-as cseh reformértelmiség eszmélése és újraszerveződése után, a Charta ’77 köreiben sem volt tapasztalható fogékonyság és érzékenység a kisebbségi jogvédelem iránt, az éppen 1977-től fókuszba kerülő nyugati (amerikai) emberi jogi politika hatására sem. (Apró adalék Kiss Gy. Csaba előadásához: Az 1968. augusztus végi napokban, az ún. moszkvai jegyzőkönyv aláírása és Husák – a legfelső pozíciókhoz ugródeszkának használt – pozsonyi hatalomra kerülése előtt még cenzúrázatlanul sugárzó Szabad Csehszlovák Rádió magyar nyelvű híradását nem Dunaszerdahelyről vagy más vidéki helységről, hanem változatlanul a pozsonyi rádió magyar szerkesztőségéből közvetítették azok a munkatársak, akik ezért később állásukkal és megbélyegzett voltukkal fizettek. A „Gabonaváros” név egyszerű megtévesztő húzás volt.)

A 1968 tavaszán a demokratizálás nevében, majd egy évvel később ellenkező előjellel, visszarendeződésként lezajló személy- és kádercsere a csehnél és szlováknál kevésbé volt mélyreható a magyar kisebbségi kultúrában. Lőrincz Gyula, aki 1948 után sokat tett a szlovákiai magyar művelődésért, ’68 tavaszán a Csemadok tiszteletbeli elnöke maradt, majd – ritka kivételként – a 1970-es évek derekáig vezette az Új Szó szerkesztőségét, amely ennek is köszönhetően fejlődni tudott (főként kulturális szerepében) a szellemi represszió és az ideológiai hátraarc éveiben is. Nem szűntek meg lapok és intézmények, nem épült le az iskolahálózat, és nem zárultak be a ’68 körül megnyílt lehetőségek, mint pl. a magyarországi felsőfokú tanulmányoké. Továbbra is lehetséges volt az ún. közös könyvkiadási egyezmény, azaz a hivatalos könyvimport keretein túl egyéb magyarországi könyvek megrendelése, valamint lapmok és folyóiratok előfizetése is postai úton.

Ezzel együtt 1969-től két évtizedes újabb hibernálás következett be Csehszlovákiában. Tüma előadása hivatkozik a közelmúlt cseh vitáira arról, hogy 1989–90

tekinthető-e és mennyiben '68 folytatásának, újrakezdésének. Szlovákiában egy fontos különbség biztosan volt. '68-ban már az első szakaszban a nemzeti követelések kerültek felszínre a „pozsonyi tavasz” során, előtérbe tolva, reaktíválva és gyakorlatilag rehabilitálva a Husák-féle régi, az 1944–49-es években rossz emlékü szerephez jutó, majd koncepciós perekben elítélt nacionalistákat és felélesztve régi jelszavaikat. '89-ben viszont a szlovák rendszerváltók részéről korábban nem tapasztalt tolerancia, sőt elismerés fogadta a hozzájuk csatlakozó kisebbségek elképzeléseit, javaslatait. Ugyanakkor egyfajta folytonosság is mind erősebben érvényesült: '89 decemberében, a rendszerváltó fordulat után alig egy hónappal már megjelentek a '68 nyarán is előkerült és még 1945–47-ből ismert baljós és nem kis részben magyarelles jelszavak (párhuzam itt inkább Romániával vonható), amelyek pár hónapos késéssel egyenesen a szlovák állam felújításának követeléséhez vezettek. Ezeket a rendszerváltó „gyengéd” mozgalmárokat félretoló hatalomtechnikusok pártjai rövidesen magukévá tették, és cseh megfelelőikkel egyetértésben megtévesztve a választókat, népszavazás nélkül, Jelcin stílusában véget vetettek az alig két évtizedes államszövetségnek.

Ez vélhetően összefüggött azzal, hogy Szlovákia nyertese lett a '69 utáni konszolidációnak, mint ahogy nyertese volt az előző két évtizednek is, amikor Csehszlovákia gazdasági erőforrásainak jelentős részét – a fejlettségbeli kiegyenlítés, „Szlovákia felemelése” deklarált céljával – a keleti országrész ipar- és infrastruktúra-fejlesztésére fordította. Nem melleleg mindebből a szlovákiai magyarság is profitált, nemcsak abban, amit Kiss Gy. Csaba is említ (ti. hogy „a határt észak felé átlépő magyarok tapasztalhatták a hatvanas évek első felében a magasabb életszínvonalat”), hanem például a 1965-ös traumatikus csallóközi árvízjárok példásan gyors helyreállítása során, ami életminőség-javulást hozott a magyarlakta vidéknek. Az 1950-es évek villamosítását követően a műutak, az öntözőcsatornák vagy az új iskolák és művelődési házak is akkoriban épültek Dél-Szlovákia magyar és vegyes lakosságú településein.

Mészáros Andor előadása (*Az emlékezet terei*) a V4 fővárosok legfontosabb, nemzeti jelképekké emelt emlékhelyeit ismerteti, jelezve azok központi pozícióját is a városok szerkezetében, amiből természetesen következett az a szerep, amelyet ezek a terek betöltöttek a történelmi '56-os, '68-as, majd '89-es tömegmegmozdulások és konfliktusok helyszínéeként. A négy közül a legfiatalabb főváros, Pozsony egy évezredig a magyar állam, és kisebbségi centrumként mindmáig a magyar nemzet és kultúra történetének része.

Mint Mészáros megállapítja, „A háromnevű, háromnyelvű Pozsony (Pressburg, Bratislava, Prešporok...) a 20. század derekára definiálódik már egyértelműen szlovák központként. Emlékhelyei ennek megfelelően dinamikusan alakultak, eltűntek, megváltoztak”. Valóban, az egykori koronázó város dominánsan szlovák karakterét az első szlovák, majd a felújított csehszlovák állam erősítette meg az egyéb (előbb a zsidó és a cseh, majd 1945-től német és magyar) jelenlét és múlt, vagyis az emlékhelyek

következetes megszüntetésével és eltávolításával. Majd a dominancia az '50-es évek második felében és a '60-as években vált gyakorlatilag kizárólagossá – egyébként Szlovákia másik nagy központjához, Kassához hasonlóan – a lakosság nemzetiségi összetételét véglegesen egyneműsítő kiterjedt új lakótelepek felépítésével és benépesülésével, amelyek a városba telepített nagyvállalatok révén is mágnesként vonzották a vidék szlovákságát (igaz, kisebb részben magyarságát is), és ekkortól – a korábban Szlovákia területén ismeretlen nagyvárosi életforma megjelenésével, az alkalmazotti életforma, a pártállami központosítás és uniformizálás körülményei között – a közeli és távolabbi vonzáskörzetet egyre intenzívebben befolyásoló homogenizáló hatást gyakoroltak a nemzetiségi identitások tekintetében is.

A három szimbolikus évszám közül Pozsonyban '68-as és '89-es emlékhelyek találhatók. Prágához hasonlóan „a bársonyos (szlovákul gyengéd) forradalom eseményei [...] az egyetemről indultak” Pozsonyban is 1989 novemberében – de nem 21-én, hiszen egy diákmenet már 16-án délután az Iskolaügyi Minisztériumhoz vonult, még kizárólag oktatásra vonatkozó követelésekkel és jelszavakkal. A következő héten induló tömeges állampártellenes tüntetéssorozatot azonban a Nyilvánosság az Erőszak Ellen (VPN) elnevezéssel indított kezdeményezés szervezte, amely a prágai fejlemények, az ottani Polgári Fórum megalakulásának másnapján, 19-én fiatal szlovák értelmiségiek (szociológusok, írók, újságírók, művészek, történészek) összejövetelén született. (Ebbe már másnap, 20-án bekapcsolódtak szlovákiai magyarok a 18-án indult Független Magyar Kezdeményezés nevében.)

Bogusław Bakula a többihez képest elméletibb igényű tanulmánya (1956, 1968 és 1981: *a közép-európai emlékezet közös és eltérő arcai*) a teoretizáló kiindulásból általánosabb, a V4 régió túlmutató következtetésekhez jut el a kötet legfajsúlyosabb, legtágabb horizontú darabjában. Igaz, a kollektív emlékezeti folyamatok formalizálásának korlátait jelzik az ilyen tételek: „Minden egyénnek más az emlékezete”. Az elmélyülés, a felszíni jelenségek, eseménytörténetek, aktualitások mögé hatolás igényét ugyanakkor mélyenszántó, a nemzeti emlékezetek „sötét oldalára” is rávilágító megállapítások jelzik: „a 'közös' közép-európai emlékezet sajátossága, hogy ez az emlékezet nem lehet teljes, hiszen egyúttal nem-emlékezet is”. A konferencia és a jelen tanulmánykötet anyagára nézve pedig egyetértőleg idézhetjük a következőket is: „A közép-európai országok [...] közös (a hasonlóságokat és a különbözőségeket figyelembe vevő) történelme nem determinál közös emlékezetet (pozitív emlékezetközösséget), inkább a differens, hogy ne mondjuk, konfliktusos emlékezetet (negatív emlékezetközösséget) hangsúlyozza. Ami elfelejtődött, vagy amit igyekeztek elfelejteni, még mindig kutatásra szorul. [...] mindmáig nem létezik közös közép-európai... tágabb értelemben kelet-közép-európai... emlékezet, és nem sok jel mutat arra, hogy ez az állapot megváltozik. [...] Lehet évfordulókat ünnepelni, kölcsönösen ellátogatni egymáshoz, emlékműveket emelni, de ezek mind csak az emlékezet jelei, nem nevezhetők sensu stricto közös emlékezetnek. Ez ugyanis, a nagy véleménykülönbségek miatt, nem létezik

a közép-európai nemzeti közösségek belső, nemzeti diskurzusában.” Ennek szellemében az emlékezeti kérdések továbbgondolásának, további „próba-fúrásoknak” lehetséges irányait is jelzi Bakula dolgozata: „1956, 1968, 1981 Közép-Európában megkerülhetetlen esztendő, bár három másik, 1918/1920, 1944/1945, 1989/1991, fontosabb lehet.” A legkevésbé sem véletlen, hogy ez utóbbi korszakfordulók a három kiemelt dátum kapcsán is elkerülhetetlenül szóba kerültek az előadásokban.

Bakula emlékezetfelfogása szerint az ún. posztkolonialista nézőpont és az annak keretében értelmezett *ressentiment* (sérelemi emlékezet) fogalma alapján jellemezhető a négy ország nemzeti emlékezete. Értelmezésében a posztkoloniális gondolkodás egy szférája az alárendelt aktív áldozat ideológiája, amelyhez szorosan kapcsolódnak az átélt szenvedésekből következő mártíromság hangsúlyozásának különféle formái, és megjelenik benne az erőteljes nacionalizmus is, együttesen megalapozva a közösségi emlékezetet és az önazonosságot a posztkoloniális világban. Eerre példák lehetnek a kötet témakörét adó dátumok is: „Az 1956-os, az 1968-as és az 1981-es esztendő, négy közép-európai nép modern történelmi tapasztalatainak fontos dátumai, így jó alapul kínálóznak a konfliktusmentes, inkluzív emlékezeti kérdések felvetésére. [...] amit régióink népei szeretnek és ünnepelnek, megörökítve múltjuk tragikus eseményeit: az áldozati szerep, a függetlenség elvesztésével átélt traumák évszázados dédelgetése. [...] az a meggyőződés [...], hogy az a nemesebb, jobb, sőt bölcsőbb, aki a legtöbb ütést kapta.”

A sérelemi emlékezet (*ressentiment*) és az áldozati szerep (viktimista áldozatkultúra) dédelgetése – a megszállások, elűzések, levert felkelések, terror, holokauszt, kommunizmus, nagyhatalmi és szomszédsági sérelmek kimeríthetetlen sorozatából táplálkozva – vélhetően a kötet témakörénél és V4 országai körénél jóval messzebbre vezet, általánosabb érvényű, és nemcsak a a modern történelemre vonatkozóan. A sérelemi emlékezet mellett a közösségi emlékezet további aspektusaiként azonosítható a szelektíven felidéző emlékezet (részleges felejtés, a kényelmetlen elemek kizárása), továbbá a történelempolitika (a múlt adaptálása és gyakorlati szempontok szerinti szűrése), valamint az esztétizálás (irodalmi, művészeti feldolgozásokban a felelősség kérdésének felvetése helyett az emberi sors átfogó, metaforikus ábrázolása).

A „posztkolonialista komplexusokat leleplező” irodalmi példaként Gombrowicz, Márai, Kundera és Mnačko alkotásait emeli ki Bakula. Az Esterházy, Grendel, Spiró műveit is jellemző irónia ellentétben áll a sérelemi emlékezettel és a történelempolitikával, így „képes semlegesíteni [...] a politikai vagy nacionalista értelmezésű történelmet” (igaz, a holokausztot – erre alkalmas nyelvi eszközök híján – nem képes érinteni).

A konferenciakötet kapcsán a V4 mint elsődlegesen politikai dimenzió nyilván más értelmezési keretet képez, mint amelyben a szerzők társadalom- és művelődéstörténeti megközelítései mozognak. A 2018-as konferencia ezért is indokolt próbálkozásnak mondható a közös emlékezet megelégsére és felmutatására a 4

közép-európai, „visegrádi” ország kommunista rendszerbeli, számos párhuzamot mutató három történelmi csomópontjának ilyen irányú vizsgálata révén. Ez a szándék – a kötet cím modalitását visszaigazolva – továbbra is kérdés maradt ugyan állítás helyett, ám az nem kétséges, hogy az előadások felvetései, egymással is vitázó megközelítései a kérdés folytatására, továbblépésre inspirálnak. A tanulmánykötet téma tárgyasult konferencia ilyen értelemben egy megvalósult lehetőségnek mondható arra, hogy a nemzeti emlékezetek párhuzamosai valahol – végre-e vagy egyelőre? – találkozni tudjanak.

Ezt is méltányolva a dolgozatok fordításában felejtődött, gyakorlatlanságot vagy félreértést jelző apró melléfogások („elitiskolák”, „CsSzK”, „CsSzKP”...) alig érdemesek szóra.